

КНИЗ

7

У УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

У ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Боротьба К. Маркса за створення пролетарської партії.
- Зростання політичної активності колгоспного селянства України.
- Зростання перших комуністичних підпільних організацій і груп у фашистських таборах смерті.
- Визначна подія в житті українського народу (до 200-річчя Коліївщини).
- З історії зв'язків слов'янських народів (добірка).
- Ріки та протоки Великої плавні запорізької.
- Вступна лекція Д. І. Яворницького про значення українського козацтва, прочитана студентам Московського університету 5 жовтня 1901 р.

НОВІ КНИГИ

Батьківщина радянська, 1917—1967, Політвидав України, К., 1968, 520 с.

З історії філософської думки на Україні, вид-во «Наукова думка», К., 1968, 184 с.

Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область, Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, К., 1968, 979 с.

Наукові праці з історії КПСР. Міжвузівський збірник. Випуск 20. Деякі питання ідеологічної та організаційної діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу, вид-во Київського ун-ту, К., 1968, 202 с.

Наукові праці з історії КПРС. Міжвузівський збірник. Випуск 26. Комуністична партія — організатор розвитку сільського господарства в роки семирічки, вид-во Київського ун-ту, К., 1968, 158 с.

Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни, К., 1968, 428 с.

Україна. Збірник нарисів, вид-во «Дніпро», К., 1967, 642 с.

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ!

Незабаром вийде з друку систематичний покажчик до «Українського історичного журналу» за десять років (1957—1966 рр.), який охоплює всі матеріали по розділах, що безпосередньо стосуються теми або періоду, містить іменний покажчик авторів, рецензентів та персоналій.

Обсяг 10 друкованих аркушів, орієнтовна ціна 50 коп.

Замовлення надсилати на адресу редакції.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 7 (88)

ЛИПЕНЬ

1968

РІК ВИДАННЯ
ДВАНADЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- І. Д. Назаренко — Боротьба Карла Маркса за створення пролетарської партії 3
В. С. Петренко — Зростання політичної активності колгоспного селянства України (1951—1967 рр.) 15
О. І. Білодід — Про переклад творів К. Маркса і Ф. Енгельса на українську мову 26

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М. М. Лемешук — Зародження перших комуністичних підпільних організацій і груп у фашистських таборах смерті 34
С. А. Цвільюк (Одеса) — Листівки і прокламації одеського більшовицького підпілля та їх роль у розкладі військ інтервентів на півдні України (1918—квітень 1919 рр.) 44
М. М. Грищенко — Великодержавна політика царського уряду в питанні освіти трудящих України 51
І. О. Гуржій, В. М. Кулаковський (с. Лишня Київської області) — Визначна подія в історії українського народу (До 200-річчя Коліївщини) 58

З історії зв'язків слов'янських народів

- Я. І. Дзира — Сучасна чехословацька історіографія про український народ 68
Іван Жеков (Болгарія) — Дмитро Благоев і Радянська Росія 75
Ф. Л. Гольдін (Одеса) — З історії російсько-українсько-болгарських зв'язків 80
І. М. Лозинський (Львів) — Стефан Руднянський — популяризатор діалектичного та історичного матеріалізму 84

ЗАМІТКИ

- М. Р. Плющ — Про піднесення трудової активності робітничого класу України в 1926—1929 рр. 89
Д. Я. Фрейліхер (Харків) — Комуністичні суботники на залізницях України під час боротьби з Врангелем 92
П. А. Горішній — Зарубіжні зв'язки українських учених 96
В. П. Кириченко — До історії видання на Україні ленінської праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» 99
В. Г. Фоменко (Запоріжжя) — Ріки та протоки Великої плавні запорізької 101
В. О. Горбик — З історії наступу монополій на інтереси робітничого класу в Англії 104

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- Б. Ф. Білецький (Чернівці) — Електрифікація сільського господарства на Україні в 1952—1959 рр. 107
М. І. Великолуг — Зміцнення економічних основ зближення народів СРСР у процесі будівництва комунізму 108
В. Ф. Майстренко — Про робітничий контроль у промисловості Одеси 110

3. М. Самойлова (*Запоріжжя*) — Формування поняття «буржуазна демократія» на уроках нової історії у VIII класі 113

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Вступна лекція Д. І. Яворницького про значення українського козацтва, прочитана студентам Московського університету 5 жовтня 1901 р. (підготував до друку І. М. Гапусенко) 118

НАШ КАЛЕНДАР

- І. О. Свешнікова (*Львів*) — 75-річчя Львівського історичного музею . . . 128
В. Я. Хоменко (*Біла Церква*) — Радянській монументальній пропаганді 50 років . 130
Ф. І. Стеблій (*Львів*) — До 160-річчя з дня народження М. А. Мінчакевича . 131

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- С. М. Пархомчук — Проти фальсифікації історії радянського суспільства . 134

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Л. І. Перепльотчиков (*Москва*) — Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов 138
А. П. Кладт (*Москва*) — Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции 140
Я. Д. Ісаєвич (*Львів*) — История Молдавской ССР, т. I 140
М. Ю. Раковський (*Одеса*) — С. А. Вольський. Величний подвиг 143
С. П. Марценюк (*Чернігів*), В. У. Черноус (*Чернігів*) — І. Дудко. В. І. Ленін і Чернігівщина 143
Ш. Я. Вядро — Юзеф Собесьяк, Рншард Єгоров. Бур'яни 146

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- В. Л. Орлова, Г. Б. (*Ужгород*), К. Ф. Міщенко — Марксовому ювілею присвячені 147
О. В. Маркевич (*Львів*), Г. Я. Сергієнко — Наукова конференція «Революція 1848 р. і Україна» 149
О. В. Молодчиков — Загальні збори Відділу економіки, історії, філософії та права Академії наук УРСР 150
Едвард Тшина (*Польща*) — 150-річчя «Оссолінеуму» 151
М. В. Шумаков (*Миколаїв*) — Шкільний музей бойової слави 154
Вшанування професора М. Р. Донія 155
Відзначення 50-річчя Г. М. Мултиха 156

ДОДАТОК

- Українська РСР у міжнародних відносинах в післявоєнний період (бібліографія) . 158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), І. Д. Назаренко, А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, П. М. Шморгун (заст. головного редактора).

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: 29-71-31.

Український історический журнал, № 7, 1968.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор Л. А. Стражик

Коректори З. К. Калуга, О. М. Ставнійчук

БФ 01348. Зам. К-109. Тираж 8246. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видави. аркушів. 16,84. Здано на складання 26.V 1968 р. Підписано до друку 12.VII 1968 р.

Статті

І. Д. НАЗАРЕНКО

БОРІТЬБА КАРЛА МАРКСА ЗА СТВОРЕННЯ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ ПАРТІЇ

Марксизм, творцями якого є великі мислителі і революціонери Маркс і Енгельс, виступив як нове, епохальне вчення, до якого раніше ніколи не підіймалася людська думка. З його виникненням почалася нова ера в розвитку суспільної думки і політичного руху пролетаріату. Марксизм, указував В. І. Ленін, це — «новий світогляд, послідовний матеріалізм, який охоплює і сферу соціального життя, діалектика, як найбільш всебічне і глибоке вчення про розвиток, теорія класової боротьби і всесвітньоісторичної революційної ролі пролетаріату, творця нового, комуністичного суспільства»¹. З появою марксизму світовий робітничий рух не тільки піднявся на новий, вищий ступінь, але й став свідомим і цілеспрямованим.

Найважливішою заслугою основоположників наукового комунізму є перетворення соціалізму з утопії в науку. Маркс і Енгельс не лише довели, що капіталізм — історично остання суспільна формація класового суспільства, а буржуазія — як пануючий клас цього суспільства — є останнім експлуаторським класом, а й науково обґрунтували, що загибель його стає такою ж неминучою, як і перемога пролетаріату. Вони визначили всесвітньо-історичну роль пролетаріату як могильника капіталізму, покликаного знищити експлуаторський лад і побудувати комуністичне суспільство. В цьому полягає їх велике наукове відкриття і величезна заслуга перед пролетаріатом і перед усім людством.

Маркс і Енгельс довели, що пролетаріат вступає з буржуазією в останній і вирішальний бій, бій за новий, безкласовий, комуністичний світ. «Нехай пануючі класи тремтять перед Комуністичною Революцією. Пролетарям нічого втрачати в ній крім своїх кайданів. А здобудуть вони весь світ»².

Остаточна і безкомпромісна перемога праці над капіталом, перетворення класового суспільства в суспільство безкласове, комуністичне через диктатуру пролетаріату — така суть і головний висновок марксизму, його філософського, економічного і соціально-політичного вчення.

Але К. Маркс і Ф. Енгельс були не тільки геніальними вченими і теоретиками комуністичного перетворення світу, а й великими практиками революційної боротьби, першими будівниками пролетарської партії. Основоположники марксизму не тільки прийшли до висновку, що для об'єднання сил, визначення програми, стратегії і тактики боротьби пролетаріатові необхідна революційна, комуністична партія, а й обґрунтували її основи і місце в революційній боротьбі.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 30.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 441.

Ще в 1845 р. в праці «Тези про Фейербаха» К. Маркс писав: «Філософи тільки по-різному *пояснювали* світ, але справа полягає в тому, щоб *змінити* його»³. З цієї філософської концепції випливали головні особливості Комуністичної партії, яка не лише дотримується певних ідей і теорій, пропагує їх, а й бореться за їх здійснення. Історичне покликання її в тому, щоб революціонізувати існуючий світ, докорінно змінити його.

Відомо, що і теорія марксизму, і перша організація робітничого класу «Союз комуністів» виникли в Німеччині. Причиною цього було те, що Німеччина в 40-х роках XIX ст. стояла напередодні буржуазної революції. Суперечності тодішнього суспільства найбільш гостро проявилися саме в цій країні, а революційний рух набрав тут широкого розмаху. Розвиток класичної німецької філософії в особі Гегеля і Фейербаха підготував ідейний ґрунт для виникнення нової ідеології, якої потребував пролетарський рух.

Комуністи, писали Маркс і Енгельс, звертають головну свою увагу на Німеччину, тому що буржуазна революція, яка назріває в ній, на відміну від буржуазних революцій XVII і XVIII ст. в Англії і Франції, вчинить цей переворот при більш прогресивних умовах європейської цивілізації взагалі, з більш розвиненим пролетаріатом. За нових умов і обставин німецька буржуазна революція може бути прологом революції пролетарської⁴.

Маркс і Енгельс вважали, що для революційного руху пролетаріату і для створення Комуністичної партії в Німеччині треба озброїти і робітничий клас, і партію насамперед революційною теорією. Без цього робітничий рух і партія робітничого класу блукатимуть неначе в темряві.

Ще у своїй ранній праці «До критики гегелівської філософії права» Маркс писав, що подібно до того, як філософія знаходить у пролетаріаті свою матеріальну зброю, так і пролетаріат знаходить у філософії свою духовну зброю. Оволодіваючи масами, теорія перетворюється в могутню матеріальну силу. Це дістало свій дальший розвиток у ряді праць Маркса. Практичний висновок, зроблений ним з цих теоретичних положень, полягав у тому, що партія повинна бути озброєна передовою теорією, наукою про закони розвитку суспільства, про історичну роль пролетаріату, про революційну роль партії.

1844—1846 рр. були роками народження марксизму як науки. В таких працях, як «Святе сімейство», «Німецька ідеологія», «Тези про Фейербаха», «Становище робітничого класу в Англії», «Злиденність філософії» і, нарешті, в «Маніфесті Комуністичної партії» — повністю обґрунтовується матеріалістичне розуміння історії, теорія наукового комунізму, теорія класової боротьби пролетаріату і основи організації його політичної партії. На основі цієї теорії К. Маркс і Ф. Енгельс розгорнули велику роботу по організації партії робітничого класу, яка пройшла загалом такі періоди: до і під час революції 1848—1849 рр.; період реакції в 50-х роках; період нового піднесення демократичного і пролетарського руху (кінець 50-х і початок 60-х років); створення I Інтернаціоналу; створення і зміцнення пролетарських партій після Паризької Комуні. Головним завданням на всіх етапах була теоретична ідейна боротьба як проти буржуазних теорій, так і проти домарксівських, псевдосоціалістичних теорій всередині робітничого класу.

Основоположники наукового комунізму висунули принципіально новий погляд на пролетарську партію. Якщо до них поширеним був бур-

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 4.

⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 441.

жуазно-ідеалістичний погляд на партію як на ідейне об'єднання людей незалежно від їх класового становища, то вони вперше сформулювали тезу, про те, що партія є частиною робітничого класу, до того ж передовою і організованою, яка виражає його корінні інтереси. Її завдання в тому, щоб злити воедино теорію наукового комунізму з практичним рухом робітничого класу, а його боротьбу за економічні інтереси очолити і поєднати з політичними завданнями.

Зазначаючи, що визволення робітничого класу є справою самого робітничого класу, Маркс і Енгельс наголошували на тому, що ядро Комуністичної партії повинні становити промислові робітники, пролетарі. Пізніше в Статуті Інтернаціоналу було записано, що з метою гарантування пролетарського характеру Інтернаціоналу кожна секція повинна нараховувати в своєму складі не менше двох третин робітників.

Першою пролетарською партією був створений Марксом і Енгельсом «Союз комуністів». Ідейна та організаційна їх діяльність у цій справі велася в двох напрямках: 1. Кореспондентські комуністичні комітети; 2. «Союз справедливих».

В той час, коли теоретики марксизму створювали пролетарську партію, в ряді європейських країн, особливо в Німеччині, діяло багато комуністичних союзів, общин, груп, ширилися комуністичні ідеї. Проти них піднялися всі реакційні сили Європи. Тому «Маніфест Комуністичної партії» Маркс і Енгельс почали словами: «Привид бродить по Європі — привид комунізму. Всі сили старої Європи об'єдналися для священного цькування цього привида: папа і цар, Меттерніх і Гізо, французькі радикали і німецькі поліцаї. ... Комунізм уже визнається за силу всіма європейськими силами»⁵.

Завдання полягало в тому, щоб організувати широку пропаганду революційних ідей, піддати критиці численні утопічні напрями соціалістичного руху в цих країнах, а для цього необхідно було встановити зв'язки між соціалістами різних країн, об'єднати їх, налагодити взаємну інформацію, звільнити соціалістичний рух від сектантства й догматизму, визначити ті корінні питання, з яких у соціалістичному русі повинно йти розмежування революційних елементів від реакційних. Такою організаційною формою Маркс вважав створені ним комуністичні кореспондентські комітети, які об'єднували німецьких демократів-комуністів. Перший такий комітет, створений Марксом в Брюсселі на початку 1846 р., являв собою зародок партії і відіграв головну роль у підготовці й утворенні партії робітничого класу. До нього, крім Маркса і Енгельса, увійшли такі визначні представники соціалістичного руху того часу, як Вільгельм Вольф, Вейдемейер, Едгар Вестфален та ін.

Уже на цьому етапі Маркс і Енгельс надавали особливого значення чистоті рядів партії, вважаючи, що вона має стати насамперед ідейною, а домогтися цього можна лише шляхом принципіальної боротьби з позицій наукового комунізму проти псевдосоціалістичних і антиреволюційних політичних учень, боротьби, яка б на пролетарській основі переконувала і об'єднувала прихильників комунізму.

Прикладом цього може бути циркуляр Брюссельського кореспондентського комітету, заснованого Марксом і Енгельсом, з приводу дій Германа Кріге і звернення німецьких демократів-комуністів Брюсселя до пана Фергюса О'Коннора⁶.

1846 р. німецький студент Герман Кріге поїхав до Америки як емісар «Союзу справедливих». Від імені союзу в нью-йоркській газеті «Народний трибун», заснованій німецькими «істинними соціалістами» у січ-

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 409.

⁶ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 3—17; 25—27.

ні 1846 р., він поширював псевдосоціалістичні ідеї, намагаючись з допомогою союзу підняти повстання в Південній Америці. З гострою критикою проти нього виступили К. Маркс і Ф. Енгельс. У «Циркулярі проти Кріге», розісланому разом з рішеннями Брюссельського конгресу всім комуністам, друзям і кореспондентам комітету, вони писали:

«1. Тенденція, що проводиться в газеті «Volks-Tribun» її редактором Германом Кріге, не є комуністичною.

2. Дитячо-пишномовний спосіб, за допомогою якого Кріге проводить цю тенденцію, надзвичайно компрометує комуністичну партію як у Європі, так і в Америці, оскільки Кріге вважається літературним представником німецького комунізму в Нью-Йорку.

3. Фантастична сентиментальна бредня, яку Кріге проповідує в Нью-Йорку під назвою «комунізму», справила б надзвичайно деморалізуючий вплив на робітників, якби вона була ними прийнята.

4. Ця постанова разом з її обґрунтуванням буде повідомлена комуністам у Німеччині, у Франції і в Англії»⁷.

Принципова партійна критика призвела, як говорив Енгельс, до того, що «Кріге зник з арени Союзу»⁸.

У зверненні до одного з лідерів лівого крила чартистського руху Фергюса О'Коннора вказувалось, що наклепницькі заяви одного з діячів цієї партії Томаса Купера проти партійної лінії чартистів потрібно засудити: «Чартистська партія може тільки виграти від виключення з її рядів таких замаскованих буржуа, які, видаючи себе за чартистів заради набуття популярності, одночасно намагаються втертися в милість до буржуазії за допомогою особистих лестоців на адресу її літературних представників... і проповіді таких мерзенних, ганебних доктрин, придатних лише для старих бабів, як доктрина «непротівлення»⁹.

Важливу роль у боротьбі за створення партії «Союзу комуністів» відіграла «Німецька брюссельська газета», заснована німецькими політичними емігрантами 1 січня 1847 р. Спершу вона мала дрібнобуржуазне спрямування і прагнула примирити різні течії радикального та демократичного табору. Восени того ж року керівництво газетою перейшло до Маркса і Енгельса. Відтоді вона стала рупором революційно-демократичних і комуністичних ідей, а пізніше — органом партії «Союзу комуністів».

Друга лінія боротьби Маркса і Енгельса за партію — це вплив на «Союз справедливих». 1834 р. в Парижі німецькі емігранти створили демократично-республіканський таємний Союз «знедолених». 1836 р. з нього виділились найбільш крайні, переважно пролетарські елементи і утворили нову таємну організацію — «Союз справедливих», лозунгом якого було — «Всі люди — брати!». 1840 р. він був розгромлений, але пізніше в Лондоні відновив свою діяльність. Ідейною основою Союзу був істинний соціалізм, методом боротьби — змова. Якщо в Парижі він за своїм національним складом був чисто німецьким, то уже в Лондоні він стає інтернаціональним, в якому беруть участь і російські представники. Серед визначних діячів Союзу були Шаппер, Вейтлінг, Евербек, Молль та ін. Маркс і Енгельс листувалися з Союзом, намагаючись вивести його на дорогу наукового підходу до суспільних явищ. «Не втручаючись у внутрішні справи Союзу, — писав Енгельс, — ми все ж дізнавалися про всі важливі події... ми усно, листовно і з допомогою преси впливали на теоретичні погляди найвидатніших його членів»¹⁰.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 3.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 212.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 26.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 212.

Безсилля ідей істинного соціалізму дедалі більше переконувало членів Союзу в їх ідейній безпорадності, з одного боку, в правильності і дієвості теорії Маркса, з іншого. 1843 р. через Шаппера Марксу і Енгельсу було запропоновано вступити до Союзу, але вони відхилили пропозицію, оскільки принципіально розходилися з членами Союзу у поглядах на партію і її завдання. Маркс і Енгельс вважали, що для створення пролетарської партії потрібно розвивати потяг до неї в робітничому класі, підпорядковувати всі союзи і товариства ідеям наукового комунізму та єдиному демократичному партійному центру, теоретично переборювати істинний соціалізм і дрібнобуржуазність.

Весною 1847 р. Молль приїхав до Маркса в Брюссель, а потім до Енгельса в Париж, і від імені своїх товаришів ще раз запропонував їм вступити до Союзу, який на той час майже уже відмовився від старих змовницьких традицій і форм. Молль запросив Маркса і Енгельса взяти участь в реорганізації «Союзу справедливих», на що вони дали згоду. Брюссельський комуністичний кореспондентський комітет, керований Марксом, вступив до «Союзу справедливих» з однією умовою — зберегти своє існування до майбутнього конгресу Союзу.

Боротьба Маркса і Енгельса за вплив на «Союз справедливих» яскраво свідчить про їх уміння переконувати, зберігати витримку і терпіння, виявляти обережність і такт в процесі збирання і організації сил, виходячи з принципіальних позицій наукового комунізму.

«Союз знедолених» і «Союз справедливих», як підкреслювали Маркс і Енгельс,— це була фактично передісторія «Союзу комуністів», дитинство пролетарського руху.

Вступ Маркса і Енгельса до «Союзу справедливих» був поворотним пунктом у його діяльності. Влітку 1847 р. в Лондоні на I конгресі Союзу, на якому Енгельс представляв паризькі громади, був заснований «Союз комуністів». Метою Союзу було, як записано в його статуті, повалення буржуазії, встановлення політичного панування пролетаріату, «знищення старого, побудованого на антагонізмі класів буржуазного суспільства і заснування нового суспільства, без класів і без приватної власності»¹¹. Кожен член Союзу мусив не тільки визнавати комунізм, а й бути рішучим його пропагандистом і виявляти революційну енергію в боротьбі за його завоювання. Статут передбачав найсуворішу дисципліну членів Союзу. Найменше її порушення засуджувалося аж до виключення з партії. Статут підкреслював рівність і взаємну допомогу всіх членів Союзу.

На конгресі було ухвалено рішення, що організація «Союзу комуністів» є демократичною з виборними і в будь-який час змінюваними керівниками, як умова, що закривала шлях будь-яким змовницьким прагненням і диктатурі однієї особи. Конгрес визначив структуру Союзу: громада, округ, центральний комітет і конгрес.

На II конгресі «Союзу комуністів», що відбувся наприкінці листопада — на початку грудня 1847 р., були присутні Маркс і Енгельс. Конгрес доручив їм виробити програму у формі маніфесту. Слід вказати, що за кілька днів до конгресу (23 листопада 1847 р.) Енгельс написав Марксу листа, який свідчить, що вони старанно працювали над програмою партії. До речі, Енгельс запропонував попередню назву цього документа «Символ віри» замінити «Комуністичним маніфестом», мотивуючи це тим, що в ньому доведеться в тій чи іншій мірі висвітлити історію питання, для чого теперішня форма зовсім не підходить. «Я привезу з собою тутешній проект, складений мною,— писав Енгельс.— Він написаний у простій розповідній формі, але дуже погано,

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 502.

наспіх відредагований. Я починаю з питання, що таке комунізм, і далі переходжу прямо до пролетаріату — історія його походження, відмінність від колишніх працівників, розвиток протилежності пролетаріату і буржуазії, кризи, висновки. Побіжно — різні другорядні речі, і наприкінці партійна політика комуністів, оскільки про неї можна говорити відкрито»¹². Якщо головне завдання «Союзу справедливих» виражене було в лозунгу «Всі люди — брати!», то лозунгом «Союзу комуністів» стало — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Цим самим з самого початку було проголошено міжнародний характер пролетарської боротьби. Через 17 років цей лозунг втілювався в створення міжнародного товариства робітників I Інтернаціоналу.

Таким чином, виникнення першої робітничої партії пролетаріату «Союзу комуністів» відбулося на базі нового вчення — марксизму, який довів, що комунізм — це не фантастична вигадка про можливість більш досконалого суспільного ідеалу, а розуміння природи, умов і завдань, що впливають з боротьби пролетаріату за оновлення світу, що економічні фактори, які доти в історичних дослідженнях не відігравали ніякої або відігравали тільки жалюгідну роль, становлять вирішальну історичну силу, основу, на якій виникають класові суперечності, які в свою чергу є основою для формування робітничих партій.

«Союз комуністів» проіснував з 1848 по 1852 р. Це була перша міжнародна комуністична організація, школа пролетарських революціонерів, зародок пролетарської партії і попередник I Інтернаціоналу. Вона з самого початку рішуче відмовилась від змовницьких дій, готувала пролетаріат до революції, виступила проти будь-якої гри в революцію, що її так широко пропагували дрібнобуржуазні крикуни, вміло поєднували легальні і нелегальні форми діяльності.

Коли під час Лютневої революції 1848 р. в Парижі керівні німецькі емігранти хотіли сформувати з робітників-німців збройні легіони і послати їх до Німеччини піднімати революцію і створювати республіку, Маркс рішуче виступив проти цього, вважаючи, що революція в Німеччині є справою самої Німеччини. Ф. Енгельс писав: «Ми якнайрішучіше виступили проти цієї гри в революцію. Вторгнутися в Німеччину в розпалі наявного там тоді заворушення, щоб насильно нав'язати їй революцію ззовні, означало підривати справу революції в самій Німеччині, зміцнювати уряди, а самих легіонерів — про це вже дбав Ламартін — видавати неозброєними німецьким військам»¹³.

Боротьба проти намагань штучно викликати революцію або ввезти її в ту чи іншу країну проходить червоною ниткою через усю теорію і практику марксизму. Основоположники наукового комунізму вважали, що «революція можлива тільки в ті періоди, коли... сучасні продуктивні сили і буржуазні форми виробництва, вступають між собою в суперечність»¹⁴.

Створивши теорію пролетарської революції, вважаючи повстання повитухою революції, Маркс і Енгельс, однак, не були прихильниками лише революційного повстання, вони висловлювали думку про можливість її мирного розвитку. Та коли проти революції активно виступила контрреволюція, вони вважали, що для прискорення агонії старого суспільства і припинення муки народження нового суспільства є тільки один засіб — революційна боротьба проти сил реакції і контрреволюції. В революції 1848—1849 рр. члени «Союзу комуністів» брали енергійну

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 98.

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 216.

¹⁴ Там же, стор. 220.

участь. «Вони і в пресі, і на барикадах, і на полях боїв стояли в перших рядах єдиного справді революційного класу, пролетаріату»¹⁵.

Революційна буря 1848 р. поступово спала. Після Кельнського судового процесу «Союз комуністів» було розпущено.

Після поразки революції в нових умовах Маркс і Енгельс готували робітничий клас до нових боїв. Маркс розгорнув величезну роботу по викриттю теорії дрібнобуржуазного соціалізму, поглиблюючи вчення наукового комунізму, яке знайшло підтвердження в битвах революцій і збагатилось новим їх досвідом. Маркс і Енгельс вважали, що насамперед треба поширити принципи наукового комунізму в робітничому русі і на їх основі створити самостійну пролетарську комуністичну партію, здатну в майбутньому очолити революційний рух, вказати масам шлях до перемоги.

В 60-х роках у Європі склалася сприятлива обстановка для створення міжнародної організації пролетаріату. Маркс приступив до здійснення своєї мети — до заснування Міжнародного Товариства Робітників, яке охоплювало б найбільш передові країни Європи і Америки і яке «було б втіленням міжнародного характеру соціалістичного руху як в очах самих робітників, так і в очах буржуазії і урядів, на радість і зміцнення пролетаріату, на страх його ворогам»¹⁶, «щоб робітники різних країн не тільки *почували*, але й *діяли* як брати і товариші, що борються за своє визволення в єдиній армії»¹⁷. Створенню Міжнародного Товариства Робітників сприяло те, що його очолив К. Маркс.

І конгрес Міжнародного Товариства, що відбувся в Лондоні у вересні 1864 р., заснував I Інтернаціонал, обрав Генеральну Раду, душою якої став Маркс. Всі документи, випущені Генеральною Радою, починаючи з Установчого Маніфесту (1864 р.), «Тимчасового Статуту» і кінчаючи відозвами про громадянську війну у Франції в 1871 р., були написані Марксом. Першочерговим завданням Міжнародного Товариства Робітників Маркс вважав з'єднання в єдиному потоці всіх робітничих рухів, сприяння виділенню пролетаріату з дрібнобуржуазної демократії, створенню справді самостійних робітничих організацій, встановлення спільності дій різних загонів міжнародного пролетаріату. Спираючись на досвід робітничих мас, Маркс прагнув підняти їхню свідомість до рівня революційних завдань, крок за кроком вести їх до єдиної теоретичної програми, з'єднати соціалізм з робітничим рухом.

В «Установчому Маніфесті Міжнародного Товариства Робітників» Маркс писав, що «один з елементів успіху — численність — у робітників уже є; але численність тільки тоді вирішує справу, коли маса охоплена організацією і нею керує знання»¹⁸. Особливу увагу він звертав на зміцнення міжнародного братерського союзу, міжнародної солідарності робітничого класу, вважаючи їх головною запорукою успіху. «Досвід минулого, — вказано в «Маніфесті», — показав, що зневажливе ставлення до братерського союзу, який повинен існувати між робітниками різних країн і спонукати їх у своїй боротьбі за визволення міцно стояти один за одного, карається загальною поразкою їх порізаних зусиль.»¹⁹

У «Тимчасовому Статуті», остаточно затвердженому на Женевському конгресі у вересні 1866 р., вказувалося, що визволення робітничого класу має здійснити самий робітничий клас, що його боротьба за визволення означає боротьбу не за класові привілеї і монополії, а за революційні права і обов'язки для знищення будь-якого класового па-

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 244.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 108.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 190.

¹⁸ Там же, стор. 12.

¹⁹ Там же.

нування. У Статуті підкреслювалося, що всі зусилля, спрямовані на здійснення цієї мети, досі не мали успіху тому, що недостатньою була солідарність між робітниками різних галузей праці в кожній країні і не було братерської солідарності робітників різних країн. Тому Інтернаціонал і створений для того, щоб бути центром зносин і співробітництва між робітничими рухами, які існують у різних країнах і ставлять перед собою однакову мету — захист і політичне визволення робітничого класу. Інтернаціонал повинен прагнути спиратися на всі форми робітничого руху, які склалися в різних країнах, і спрямовувати їхню діяльність до єдиної, спільної мети — об'єднання в одній великій армії всіх боездатних сил робітничого класу Європи й Америки. В цьому документі були закладені основи демократичного централізму як принцип побудови партії робітничого класу.

Основні принципи «Маніфесту» і «Статуту» Марксу, Енгельсу та їх прихильникам доводилось відстоювати в боротьбі проти різних псевдосоціалістичних і дрібнобуржуазних сект, які намагалися нав'язати Інтернаціоналу свої догми.

Після поразки Паризької Комуні умови діяльності Інтернаціоналу стали неймовірно тяжкими. У Франції, Німеччині, Австро-Угорщині, Італії і Данії Інтернаціонал було оголошено поза законом, його членів — державними злочинцями. Після Гаагського конгресу 1872 р. Інтернаціонал фактично припинив свою діяльність. Однак за шість років свого існування він довів, що марксизм здобув ідейну перемогу, що настає новий історичний період. «І Інтернаціонал,— вказував В. І. Ленін,— кінчив свою історичну роль, поступившись місцем перед епохою незмірно більшого зростання робітничого руху в усіх країнах світу, а саме епохою зростання його *вишир*, створення *масових* соціалістичних робітничих партій на базі окремих національних держав.»²⁰

Початок цьому процесу поклала створена під впливом Інтернаціоналу ще у 1869 р. в Німеччині перша соціал-демократична партія. За життя Маркса і Енгельса виникло 16 робітничих і соціалістичних партій. Оцінюючи роль і значення діяльності Маркса в І Інтернаціоналі, Ленін писав: «Об'єднуючи робітничий рух різних країн, стараючись спрямувати в русло спільної діяльності різні форми непролетарського, домарксистського соціалізму (Мадзіні, Прудон, Бакунін, англійський ліберальний тред-юніонізм, лассальянські хитання вправо в Німеччині і т. п.), борючись з теоріями всіх цих сект і шкілок, Маркс виводив єдину тактику пролетарської боротьби робітничого класу в різних країнах.»²¹

Створюючи партію, її теорію, стратегію і тактику, Маркс і Енгельс, особливо на досвіді революції 1848—1849 рр., підкреслювали вирішальну роль народних мас в історії, необхідність згуртування навколо пролетаріату всіх трудящих. При цьому вони вказували на якісну відмінність пролетарської боротьби від боротьби інших класів, боротьби за соціалізм від боротьби за буржуазно-демократичні свободи.

В основу будівництва пролетарської партії вони поклали нерозривну єдність теоретичних, програмних, тактичних і організаційних принципів. Вони підкреслювали, що політична лінія і програма партії визначають організаційну будову партії, в свою чергу, організаційна будова партії повинна відповідати програмі партії, робити партію боездатною і згуртованою в боротьбі за здійснення програми.

З самого початку своєї діяльності по створенню партії основоположники наукового комунізму виступали за ідейну послідовність кому-

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 31.

²¹ Там же.

ністів, непримиренність до чужих пролетаріатові ідей, особливо «революційного» авантюризму, за суворе додержання принципів партійної дисципліни, за чистоту партійних рядів. Однією з важливих умов розвитку пролетарської партії вони вважали критику і самокритику всередині партії, підкреслюючи при цьому, що тільки та партія здатна керувати боротьбою пролетаріату, яка своєчасно і сміливо викриває свої помилки, виправляє їх. Самокритика є запорукою сили і боездатності партії. К. Маркс, високо цінуючи революціонерів, видатних діячів пролетарського руху і їх роль в революційній боротьбі пролетаріату, разом з тим рішуче засуджував не лише намагання окремих діячів, як, наприклад, Лассалья, Бакуніна, одноособово, недемократично керувати рухом і організацією, а й надмірне звеличення і культ будь-якої особи в партії, сліпе схиляння перед її авторитетом.

Маркс і Енгельс вважали непорушним законом розвитку партії, її міцності і боездатності нещадну боротьбу на два фронти, очищення її лав від попутників і всіляких опортуністичних елементів, від тих, хто руйнує рух, вносить у нього розкол.

Відомо, що період I Інтернаціоналу був періодом боротьби марксизму з лассальянством, прудонізмом, бакунізмом, луї-бланівщиною та іншими реакційними течіями. Особливої шкоди I Інтернаціоналові завдав «Міжнародний Альянс соціалістичної демократії», таємна фракційна організація всередині Інтернаціоналу, створена Михайлом Бакуніним. Вона ставила своєю метою підмінити пролетарсько-революційну програму Інтернаціоналу сектантським, анархічним хитросплетінням Бакуніна, підпорядкувати європейський робітничий рух таємній групі кількох авантюристів. Дрібнобуржуазна революційність, теорії допролетарського соціалізму про економічне і соціальне урівнення класів становили основу «Альянсу». За пропозицією гаагського конгресу, керований Бакуніним «Альянс» було засуджено як організацію, ворожу Інтернаціоналові, а Бакуніна і членів «Альянсу» виключено з Інтернаціоналу. В зв'язку з цим Енгельс писав, що рух пролетаріату неминуче проходить через різні ступені розвитку: на кожному ступені застряє частина людей, яка далі не йде і шкодить йому. Слід зазначити, що в боротьбі проти бакунізму велику допомогу Марксу подавала російська секція Інтернаціоналу, яка виникла в 1870 р. Ця секція об'єднувала групу російських емігрантів, послідовників Чернишевського, яка тяжіла до марксизму. До речі, за проханням цієї секції її представником в Інтернаціоналі був Маркс.

Теоретики наукового комунізму приділяли багато уваги завданням партії в національному питанні. Вони вчили, що інтереси робітничого класу вимагають активної участі його в боротьбі за свободу і незалежність своєї країни, за свободу і незалежність інших країн. Вони всіляко таврували політику національного гноблення та її носіїв-помічників і капіталістів, викривали буржуазію, яка надає поняттю «національні інтереси» егоїстичного змісту. Ще до революції 1848 р. вони проголосили: «Не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи!» Водночас Маркс і Енгельс застерігали про небезпеку націоналізму в робітничому русі, в партіях робітничого класу, про зло і шкоду, яких він може завдати загальній справі. Вони підкреслювали, що національні завдання будь-якої пролетарської партії невіддільні від міжнародних завдань всього комуністичного руху.

Інтернаціонализм — основний принцип відносин і дій пролетаріату і його партій. Досягається він теоретичними принципами наукового комунізму, які становлять собою, за визначенням Ф. Енгельса, найбільш міцний інтернаціональний зв'язок для всього пролетарського руху.

Маркс був великим борцем проти братовбивчої війни, яку творять панівні класи, борцем за мир між народами. Боротьбу за мир він вважав одним з найважливіших завдань партії. Коли почалась франко-пруська війна (липень 1870 р.), Генеральна Рада звернулась до членів Інтернаціоналу Європи і США з відозвами, автором яких був Карл Маркс. У першій відозві підкреслювалося, що робітники своїми спільними діями повинні виступати проти війни, що «Союз робітників усіх країн кінець кінцем викоренить усякі війни». Треба боротись за те, щоб на зміну суспільству злиднів і безумства прийшло суспільство, «міжнародним принципом якого буде — *мир*, бо у кожного народу буде один і той самий володар — *праця!*»²²

У другій відозві наголошувалось: «Якщо робітники забудуть свої обов'язок, якщо вони залишаться пасивними, теперішня жахлива війна стане предтечею нових, ще жахливіших міжнародних воєн і приведе в кожній країні до нових перемог над робітниками рицарів шпаги, володарів землі і капіталу.»²³

Створюючи революційну партію робітничого класу, Маркс рішуче критикував будь-яке сектантство як у відносинах пролетаріату з дрібною буржуазією, так і у відносинах комуністів з іншими партіями.

Ставлення до дрібної буржуазії, підкреслював Маркс, є важливим питанням стратегії і особливо тактики партії. Революційна партія пролетаріату відкидає геть сектантство і замкнутість насамперед тому, що вони йдуть врозріз з історичним покликанням пролетаріату, який прагне звільнити всіх трудящих від експлуатації та гніту і залучити їх до будівництва нового ладу. Але своє ставлення до дрібної буржуазії партія ґрунтує на твердій пролетарській класовій лінії, веде боротьбу проти намагань дрібної буржуазії і її партій збочити пролетарський рух. Маркс не раз указував на те, що комуністи, як справжні революціонери, повинні насамперед збирати і згуртовувати сили, переконувати тих, хто хоче боротись, але хитається або проявляє вагання. Слід іти на тимчасові контакти, блоки і спільні дії з дрібнобуржуазними партіями за обставин, коли це найбільш вигідно і найменш шкідливо для пролетаріату. Щодо цього важливе значення має лист Енгельса до одного з лідерів лівого крила Датської соціал-демократичної партії Герсона Тріра від 18 жовтня 1889 р.: «Ви принципіально відкидаєте геть усякі, навіть короточасні спільні дії з іншими партіями,— писав Енгельс,—...Для того, щоб пролетаріат у вирішальний момент був досить сильним і міг перемогти, необхідно — Маркс і я відстоювали цю позицію з 1847 р.,— щоб він утворив особливу партію, яка була б відокремлена від усіх інших, протистояла їм і усвідомлювала себе як класову партію.

Але це не значить, що ця партія не може в той чи інший момент використати в своїх цілях інші партії. І це так само не значить, що вона не може тимчасово підтримати інші партії в боротьбі за заходи, які або безпосередньо вигідні пролетаріатові, або являють собою крок вперед у напрямі економічного розвитку або політичної свободи. ...і все це при умові, якщо пролетарський класовий характер партії тим самим не ставиться під запитання. Це для мене неодмінна умова.»²⁴

Керуючи революційною боротьбою міжнародного пролетаріату, К. Маркс велику увагу приділяв Росії. В передмові до другого російського видання «Маніфесту Комуністичної партії», написаного 1882 р., Маркс і Енгельс підкреслювали ту важливу обставину, що «Росія яв-

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 7.

²³ Там же, стор. 275.

²⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані листи, К., 1954, стор. 396—397.

ляє собою передовий загін революційного руху в Європі.»²⁵ Карл Маркс приділяв виняткову увагу історичним процесам, які відбувались в Росії. Коли Генеральна Рада з свого складу виділила членів-кореспондентів по країнах, Маркс представляв Німеччину і Росію.

Наприкінці XIX ст. Росія стала вузловим пунктом усіх суперечностей капіталізму, а російський пролетаріат найреволюційнішим класом у світі. Центр революційного руху і революційної боротьби з Європи перемістився в Росію. В цих умовах і розгорнулась діяльність геніального продовжувача теорії і справи К. Маркса Володимира Ілліча Леніна.

Питання про партію робітничого класу, про її роль і завдання є одним з провідних у ленінізмі. Ленін вважав, що без партії, залізної і загартованої в боях, без партії, озброєної передовою революційною теорією, перемога пролетаріату неможлива. Саме тому через всю творчість Леніна червоною ниткою проходить наукове обґрунтування того, що партія є політична сила і зброя робітничого класу в боротьбі за владу і за соціалізм.

Ще в праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» Володимир Ілліч пророче писав: «Дайте нам організацію революціонерів і ми перевернемо Росію!»

Продовжуючи вчення Маркса про партію, Ленін вважав першим і головним завданням поєднання теорії наукового комунізму з практикою боротьби робітничого класу, сполучення соціалістичної свідомості з стихійністю робітничого руху. Партія не може бути провідною силою робітничого класу, вчив В. І. Ленін, якщо вона не володіє наукою про закони розвитку суспільства, про закони його оновлення. Тому Ленін учив, що без революційної теорії не може бути і революційного руху, що роль передового борця в революції може виконати тільки партія, озброєна передовою теорією. В зв'язку з цим він вважав, що марксистське вчення потрібно перетворити в силу і авторитет партії, а силу і авторитет партії — в силу і авторитет її керівництва. II з'їзд РСДРП завершив перший етап боротьби Леніна за партію нового типу, партію більшовиків. Ленін розробив провідні принципи стратегії і тактики партії, поєднання нелегальних і легальних засобів боротьби, ставлення партії пролетаріату до дрібної буржуазії і дрібнобуржуазних партій, питання про компроміси і контакти з цими партіями. Володимир Ілліч виробив принцип побудови партії — демократичний централізм.

Великого значення В. І. Ленін надавав справі ідейної єдності партії, яка здійснюється через дисципліну і організованість. Наша партія є не тільки організація одностайців, а і організація єдиномислячих. Ідеї марксизму-ленінізму, щоб бути здійсненими, мають перетворитись у матеріальну силу, тобто в дію і організованість, у програму партії, в її генеральну лінію боротьби на тому чи іншому етапі.

Характерною особливістю вчення Леніна, як і вчення Маркса в боротьбі за партію була непримиренність до опортунізму, догматизму і ревізіонізму. Володимир Ілліч вважав, що без критики, подолання і повного розгрому опортунізму, догматизму і ревізіонізму партія не може досягти своїх мети.

Ілліч створив учення про провідну і керівну роль партії в боротьбі за перемогу революції і соціалізму. Досвід Жовтневої революції переконував світовий пролетаріат в абсолютній необхідності того, що для свого звільнення від гніту і експлуатації він повинен мати партію нового типу, партію революційної дії, озброєну теорією наукового комунізму, партію, перші основи якої заклав Маркс, а створив В. І. Ленін.

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 294.

Перемога соціалістичної революції в нашій країні ознаменувалась народженням ІІІ, Комуністичного Інтернаціоналу, душею і керівником якого був Володимир Ілліч. ІІІ Інтернаціонал відіграв неоціненну роль у створенні і зміцненні комуністичних партій світу. Сучасний міжнародний комуністичний рух, що діє і перемагає в наші дні, є достойним нащадком ІІІ Інтернаціоналу, продовжувачем його справи. Міжнародний комуністичний рух, як найвпливовіша політична сила сучасності, виконує велику місію, згуртовуючи, об'єднуючи і спрямовуючи до єдиної мети всі загони і сили, які борються проти імперіалізму. Марксистсько-ленінські партії своєю діяльністю збагачують і розвивають теорію і практику вчення Маркса — Леніна.

Колективна діяльність марксистсько-ленінських партій є провідною силою сучасності. Декларація і Заява Московських нарад 1957 і 1960 рр., в яких відбито генеральну лінію комуністичних і робітничих партій світу, конференція в Карлових Варах, Будапештська консультативна нарада 1968 р. — є важливими віхами в розвитку і зміцненні світового комуністичного руху та зростанні його впливу на дальший хід історії, долю людства, в боротьбі за мир і прогрес.

Квітневий пленум ЦК КПРС (1968 р.), що обговорив питання «Про актуальні проблеми міжнародного становища і боротьбу КПРС за згуртування світового комуністичного руху», схвалив підсумки консультативної наради як важливу подію в розвитку комуністичного руху, втілення пролетарського інтернаціоналізму. Пленум визначив головні напрямки діяльності нашої партії в здійсненні цього найважливішого завдання.

Маркс свого часу вказував на те, яку велику шкоду чинять дії тієї чи іншої партії, спрямовані на підрив єдності світового руху. В наш час група Мао Цзе-дуна, керуючись великодержавними шовіністичними устремліннями і прикриваючись «лівою» фразою, намагається підмінити марксизм-ленінізм псевдомарксизмом, карикатурою на марксизм — жалюгідним маоїзмом. Група Мао Цзе-дуна на ділі спрямовує свою діяльність на розкол світового комуністичного руху, табору соціалізму. Зазнавши поразки у спробі утвердити авангардизм у світовому комуністичному русі, Мао і група його прихильників вдалися до дезорганізації цього руху.

Вчення Маркса про всесвітньоісторичну роль пролетаріату як могильника капіталізму і творця комуністичного суспільства, про партію як провідну силу робітничого класу, вперше розвинуте і здійснене під керівництвом Леніна в нашій країні, діє і сьогодні. Робітничий клас нині — в центрі сучасної епохи. Його керівною і спрямовуючою силою є комуністичні і робітничі партії. Відносини між ними визначаються гаслом, проголошеним Марксом і Енгельсом у «Маніфесті Комуністичної партії» безсмертними і величними словами «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!».

Радянський Союз і вся світова соціалістична система як втілення реальної сили світового робітничого класу перетворюються у все більш вирішальний фактор людства, в боротьбі за мир, свободу, демократію і соціалізм.

В. С. ПЕТРЕНКО

**ЗРОСТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ
КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ
(1951—1967 рр.)**

Радянська влада, завойована робітниками та селянами нашої країни в огні Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, є найдемократичнішою у світі. Суть її, роз'яснював В. І. Ленін, полягає в тому, що постійною і єдиною основою всієї влади, всього державного апарату є масові організації трудящих. «Саме ті маси, які навіть у найдемократичніших буржуазних республіках, будучи рівноправні по закону, на ділі тисячами прийомів і викрутів усувалися від участі в політичному житті і від користування демократичними правами і свободами, залучаються тепер до постійної і неодмінної, притому вирішальної, участі в демократичному управлінні державою»¹.

Особливістю радянської демократії є багатство форм політичної й виробничої активності трудящих, зокрема колгоспного селянства. В усіх партійних рішеннях, зокрема жовтневого (1964 р.) і наступних пленумів ЦК КПРС, з'їздів партії, загострювалась увага партійних організацій на необхідності посилення роботи по активізації колгоспного селянства як у трудовій, так і в масово-політичній діяльності.

XXIII з'їзд КПРС поставив вимогу всемірно розвивати демократичні принципи управління колгоспним виробництвом. «Колгосп — це школа комунізму для селянства»,² — вчить Комуністична партія. Колгоспна демократія є школою громадського самоврядування, господарювання й комуністичного виховання для трудящих села. Демократичні засади всього життя села впливають на активність колгоспників, які розуміють, що демократія — не тільки права, але й великі обов'язки всіх членів партії. Соціалістична організованість усього колгоспу — в ім'я кожного селянина і дисципліна кожного в ім'я колгоспу і всього суспільства — важливі сторони колгоспної демократії.

За останні роки в колгоспах відбулися величезні позитивні зміни. Партія здійснила важливі соціально-економічні заходи, що дають змогу в кожному колективному господарстві організувати одержання високих прибутків й матеріально зацікавити всіх працівників. Було введено гарантовану оплату, зріс рівень матеріальної винагороди за працю. Все це має важливий вплив на політичну активність колгоспного селянства. Не бурхливі збори з дискусіями про оплату трудовдя, що мало місце в частині колгоспів у перші післявоєнні роки, а вдумлива бесіда про колгоспне життя, економічний аналіз господарських показників, обговорення проблем підвищення ефективності господарства — ось деякі вияви активності членів нинішньої сільгоспартії. Висока політична активність колгоспного селянства, як і всього радянського народу, обумовлена природою соціалістичного ладу, всією системою суспільних відносин, постійним піклуванням партії про усунення найменших перешкод, що гальмують процес розширення й поглиблення демократії.

Виявом політичної активності колгоспного селянства є участь його рядових працівників у керівництві справами партії. На своїх загальних

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 428.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 67.

зборах колгоспники — повновладні господарі — колективно вирішують усі справи, розглядають питання, що стосуються витрати коштів, організації внутріколгоспного життя й виробничої діяльності артiлi. Як і у всьому Союзі, колгоспники Радянської України завжди вимогливо ставилися до правління сільгоспартілей, сміливо критикували їх роботу, а в разі потреби міняли їх склад. Особливі вимоги ставилися до діяльності голів колгоспів. Наприклад, під час звітно-виборної кампанії 1957 р. у 912 колгоспах республіки роботу правління було визнано незадовільною і їх склад повністю замінено, в 1526 — переобрано голів, у тому числі 362 — достроково. Основним критерієм в оцінці членами артiлi діяльності її керівників було те, як правління й голови колгоспів дбали про зміцнення економіки господарства, як виконували зобов'язання перед державою.

Колгоспники по-господарському обговорювали всі важливі питання на зборах. Наприклад, в ході звітно-виборної кампанії 1958 р. у колгоспах Кримської області на зборах були присутні близько 80% загальної кількості членів колективу, в обговоренні доповідей правління взяли участь 4,1%. Хлібороби давали цінні пропозиції щодо поліпшення організації праці, зниження собівартості продукції, підвищення трудової дисципліни. В колгоспах «Шлях Леніна», ім. Мічуріна, «Батьківщина» Джанкойського району на зборах вирішено було провести скорочення адміністративно-обслуговуючого персоналу. Члени сільгоспартілей «Заповіт Леніна» та «Герой Сиваша» Красноперекіпського району зобов'язали свої правління подбати про комплексну механізацію робіт на вирощуванні овочів, про електрифікацію ферм, а всі тракторні й рілніччі бригади перевести на госпрозрахунок³. На звітно-виборних зборах 1959 р. у Чернівецькій області брали участь 82% всіх колгоспників, у кожній артiлi виступали в середньому по 18 чоловік. Тут також було внесено чимало слушних пропозицій⁴.

Залучення колгоспників до управління господарством, активна їх участь у вирішенні економічних питань мали, крім виробничої, велику моральну віддачу. Збори — колективний керівник артiлi — виховували почуття гордості селянина за свою працю, за колгоспний лад. Життя підтвердило, що тільки шляхом широкого залучення колгоспників до розв'язання основних питань громадського господарства можна воедино зібрати талант і досвід тисяч трудівників села, уникнути помилок у роботі і швидше рухатися вперед. Прикладом цього є колгосп «Грузія» Генічеського району Херсонської області, який має 18 тис. га землі. Партійна організація та правління зуміли організувати тисячі людей на трудові звершення. Солоні ґрунти були перетворені на родючі землі. Колектив удосконалив стиль і методи керівництва громадським господарством. Фактично всі колгоспники беруть участь в управлінні справами артiлi. Досвід «Грузії» в цій галузі схвалив ЦК КП України⁵.

Активність колгоспника визначається впевненістю, що до його слова обов'язково прислухаються, що його підтримають. І вміння керувати полягає в тому, щоб всіляко заохочувати ініціативу рядових трудівників. Найкращий метод для цього — особистий приклад керівника. Знання своєї справи, дбайливе ставлення до громадського добра, дисциплінованість, точність, акуратність, уміння берегти час кожного працівника, уважно вислуховувати критику — ось якості, без яких немає керівника. Отже, організованість і дисципліна крокують поруч з

³ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 91, арк. 8.

⁴ ПЛ ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 226, арк. 56.

⁵ «Сільські вісті», 15 грудня 1966 р.

політичною активністю, з ентузіазмом мас. Це добре розуміють кращі керівники колгоспів.

Політична активність виявляється в різних формах. Одним з найбільш важливих її проявів є бажання трудящих, зокрема колгоспників, пов'язати свою долю з партією комуністів, стати в її ряди, діяльно включитися в роботу первинної партійної організації. Десятки тисяч кращих представників українського селянства вступили в члени КПРС у роки Великого Жовтня, колективізації сільського господарства, Великої Вітчизняної війни, в період післявоєнної відбудови і дальшого розвитку сільського господарства. Трудящі села справедливо вбачають у комуністах стійких борців за щастя народу, свідомих будівничих нового суспільства. Український народ пишається трудовими подвигами сільських комуністів — ланкової Марії Довгей, доярки Марії Савченко, свинарки Ганни Орел, бригадира Олександра Скибиського, голів колгоспів Федора Дубковецького, Прокопа Романенка, Трохима Гиндича, Макара Посмітного та багатьох інших. Сільські партійні організації республіки виростили численний загін талановитих командирів колгоспного виробництва, здібних організаторів і чуйних вихователів мас.

У 1948 р. в ряди Комуністичної партії Радянського Союзу було прийнято голову колгоспу с. Курахівки Селидівського району Донецької області В. Т. Литвиненка. Селянин за походженням, шахтар, напередодні Великої Вітчизняної війни бухгалтер колгоспу, а в тяжкий воєнний час солдат-фронтовик, він зумів перетворити колгосп в одне з передових у республіці високоомеханізованих багатогалузевих господарств насамперед завдяки розширенню колгоспної демократії. Він був делегатом XVIII—XXI з'їздів КП України, депутатом Верховної Ради СРСР. До його нагород за бойові подвиги добавилися в 1948—1960 рр. високі урядові відзнаки — два ордени Леніна, дві золоті зірки «Серп і Молот» — за успіхи у праці. І таких героїв трудового фронту — тисячі.

Як естафету, передають комуністи молодим колгоспникам своє горіння в праці, наполегливість у досягненні мети. Подаючи заяву про вступ до партії, молоді хлібороби часто просять направити їх на найважчу ділянку колгоспного виробництва, перевести на роботу у відстаючу бригаду чи ферму і добиваються й там трудових успіхів. Такою є ланкова колгоспу «Дружба» Чорнобильського району Київської області У. Й. Ковчан. Активістка, добра виробничниця, вона в 1958 р. майже одночасно з партійним квитком одержала за доблесну працю на колгоспних полях орден Трудового Червоного Прапора. Десять років комуністка не поступалася першістю по району. В 1966 р. їй присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці⁶. Протягом багатьох років сумлінно працювала дояркою в колгоспі ім. Леніна Новгородківського району Кіровоградської області К. П. Дмитровська. А пізніше, ставши заводуючою фермою, привчала дочку старанно доглядати громадську худобу. В 1966 р. мати була удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці, а дочка Т. І. Марущак одержала орден Леніна. Тоді й вирішили вони обидві стати членами партії. Разом заяви писали, разом були прийняті до сім'ї комуністів⁷.

Партійні організації села, як заповів В. І. Ленін, постійно дбають про те, щоб підносилося звання комуніста, вдосконалювалися форми ідейного виховання й загартування членів КПРС, зміцнювалися зв'язки з безпартійними масами. Селяни вірять партії і стають в її ряди. Первинні партійні організації протягом 50-х років виникли в усіх

⁶ «Сільські вісті», 16 вересня 1966 р.

⁷ «Сільські вісті», 27 грудня 1966 р.

колгоспах України. Тільки в західних областях вони були в незначній частині артільей, проте з роками і тут становище змінилося. На початку 1951 р., наприклад, у колгоспах Тернопільської області працювали лише 450 комуністів. Але вже того року з числа кращих хліборобів вступили в партію 608 чоловік. 155 господарств області (з 894) мали партійні організації. Минуло п'ять років, і вони були створені в усіх колгоспах Тернопільщини⁸.

У 1952 р. в УРСР кандидатами в члени партії були прийняті 333 колгоспників. В 12 913 господарствах функціонували партійні організації, на обліку в яких нараховувалось 18,2% загального складу Комуністичної партії України, або в середньому по 8 комуністів на колгосп. На початку 1955 р. 101 846 членів сільгоспартілей республіки були комуністами, з них у рільництві працювало понад 35,5 тис., у тваринництві — близько 21,2 тис., бригадирами й завідуючими фермами — майже 26 тис. чоловік. Ряди сільських партійних організацій безперервно зростали — з 245 тис. комуністів наприкінці 1958 р., 342 тис. у 1963 р. до близько 450 тис. чоловік у 1967 р., що становило в середньому понад 50 членів партії на колгосп. Якщо в 1959 р. у селах України працювало 27 тис. механізаторів-комуністів, то в 1966 р. їх вже було 108 тис.¹⁰ Наявність такої сили на вирішальній ділянці колгоспного виробництва — важливе явище на селі.

Протягом 1956—1957 рр. тільки на Харківщині в партію було прийнято 2 222 колгоспники¹¹. Всього за період 1951—1967 рр. у ряди КПРС в цій області вступило понад 20 тис. колгоспників. Аналогічний процес йшов у кожній області, в кожному сільському районі. За 1959 р. партійна організація, наприклад, Ємільчинського району Житомирської області зросла на 235 комуністів-колгоспників. Членами партії стали кращі працівники села В. А. Яценко, Р. С. Кот, О. Є. Дік, Г. Я. Радченко та ін.¹² З 7,5 тис. до 25,6 тис. чоловік зросли за період семирічки ряди сільських партійних організацій Херсонщини¹³. Тільки в 1965 р. збільшилась на 17 членів КПРС партійна організація колгоспу ім. Фрунзе Рогатинського району Івано-Франківської області. 12 з них — рядові члени артілі. На 10 чоловік зросла кількість комуністів у сусідньому колгоспі «Росія». Незабаром ці господарства вийшли в число передових¹⁴. Отже, зростання партійних лав має прямий вплив на господарські справи, вдосконалення суспільних відносин на селі.

Сільські партійні організації республіки в роки завершення будівництва соціалізму і розгорнутого комуністичного будівництва не тільки значно поповнили свої ряди, а й зміцнили ідейно та організаційно, посилили свою роль у вихованні трудівників сіл, у виробничому і громадському житті колективів. Партія ставить перед комуністом вимогу: якщо ти сам активний і добре працюєш, то добийся, щоб активними були й інші члени бригади, ферми, ланки. Так робить доярка М. С. Буряк з колгоспу ім. Суворова Новоселицького району Чернівецької області. За двадцять років праці на фермі вона виховала багато молодих доярок, прищепила їм той вогник громадської активності, який є в неї¹⁵.

⁸ Партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 273, арк. 26; од. зб. 273, арк. 6.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 127, од. зб. 149, арк. 1—3.

¹⁰ «Коммунист», 1966, № 9, стор. 26.

¹¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 62, од. зб. 241, арк. 1—5.

¹² Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 76, оп. 53, од. зб. 1, арк. 119.

¹³ П. Д. Коваль. Деятельность Коммунистической партии Украины по идейно-политическому воспитанию колхозного крестьянства в годы семилетки, Харьков, 1966, стор. 6.

¹⁴ «Радянська Україна», 4 липня 1965 р.

¹⁵ «Радянська Україна», 26 жовтня 1966 р.

Серед комуністів села представники різних поколінь: і ветерани, і ті, що недавно зайняли місце в рядах партії. Всі вони — передові люди, авангард селянства. На них рівняється молодь, усі колгоспники.

Про високий авторитет сільських комуністів свідчить той факт, що до складу ЦК КП України і КПРС обиралися їх представники. Членом ЦК КПРС на XXIII з'їзді партії обрано В. М. Кавуна, голову колгоспу з Вінниччини. Десять колгоспників стали членами Центрального Комітету КП України після її XXIII з'їзду. Серед них — ланкова з Київщини, двічі Герой Соціалістичної Праці С. Д. Виштак, механізатор з Кіровоградщини, двічі Герой Соціалістичної Праці О. В. Гіталов.

Одним з яскравих проявів зростання політичної активності трудівників села є масовий вступ колгоспної молоді до комсомолу — надійного помічника і резерву партії. Соціалістичний суспільний лад відкрив широкі простори для творчої діяльності юнаків і дівчат, підвищення рівня їх освіти, забезпечив умови для того, щоб енергія й ініціатива їх постійно розвивалися, щоб кожна молода людина могла сповна застосувати свої знання, здібності, таланти. Разом зі старшим поколінням наша молодь, зокрема сільська, завжди була на передньому краї боротьби за соціалізм, своєю працею вносила вагомий вклад у справу будівництва комуністичного суспільства. Розвиток сільського господарства, технічний прогрес, механізація й електрифікація виробничих процесів у колгоспах, успіхи в розвитку і вдосконаленні суспільних відносин, загальне зростання культури сільського населення — ось ті умови, в яких живе нинішня колгоспна молодь, які впливають на формування її світогляду, моральних та естетичних принципів. Протягом усіх післявоєнних років участь комсомольців у сільськогосподарському виробництві постійно збільшувалась. У 1951 р. армія комсомольців, які працювали в колгоспах республіки, становила понад 300 тис. чоловік. У західних областях на той час організації ВЛКСМ функціонували в 4 107 господарствах, налічуючи в своєму складі 58 103 члени¹⁶. У багатьох колгоспах республіки комсомольські організації склалися з 100 і більше чоловік — зокрема в артілі ім. Шевченка Шишацького району Полтавської області, ім. Леніна Бориспільського району Київської області та багатьох інших. Вплив їх на господарські справи неухильно збільшувався¹⁷.

З кожним роком дедалі більше сільської молоді вливалось в ряди комсомолу. Якщо по Україні в 1954 р. вступило в члени ВЛКСМ 86 079, то в 1961 р. — 121 389 колгоспників. Правда, у зв'язку з скороченням контингенту молоді комсомольського віку (народження воєнних років), реорганізацією частини колгоспів у радгоспи, а також з інших причин після 1961 р. відбулося деяке зменшення кількості сільських комсомольців. Якщо в 1955 р. серед колгоспників республіки нараховувалося 439,5 тис. членів ВЛКСМ, в 1961 р. — 672,2 тис., то до кінця 1967 р. їх кількість зменшилась до 432 тис. чоловік. Зменшення кількості членів ВЛКСМ у колгоспах спостерігалось ще й тому, що все більше юнаків та дівчат комсомольського віку вступали в партію. Наприклад, тільки по Черкаській області в 1964 р. таких молодих комуністів було понад 2,5 тис. чоловік.

За роки семирічки і нової п'ятирічки значно зросла кількість великих, міцних колгоспних комсомольських організацій, що становлять значну силу на селі. Такою є організація колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС Бершадського району Вінницької області, яка налічує понад 300 членів

¹⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 130, од. зб. 70, арк. 68.

¹⁷ Там же, оп. 127, од. зб. 411, арк. 156.

ВЛКСМ. З них більше 100 чоловік працюють на фермі, 78 — у тракторних бригадах, решта — в ланках виборюють рясні врожаї.

Про громадську активність комсомольців свідчить відкритий лист «Трудом звеличимо Вітчизну», з яким група молодих колгоспників звернулася до комсомольців і молоді Радянської України. Лист підписали ланкова колгоспу «Прапор Жовтня» Локачинського району Волинської області В. С. Глод, зоотехнік артілі ім. Леніна Мар'їнського району Донецької області Л. Д. Григораш та ще 19 Героїв Соціалістичної Праці. Вони закликали гідно зустріти 50-річчя Великого Жовтня звичайними трудовими ділами і відповісти відданістю справі комунізму, ще вищою активністю на довір'я партії, на її материнське піклування про підростаюче покоління¹⁸. Лист викликав хвилю нового піднесення серед молоді: всюди бралися підвищені виробничі зобов'язання, пожвавилась громадська діяльність, виховна робота, боротьба за підвищення фахових знань.

Отже, комсомольці-колгоспники України вносять значний вклад у загальнонародну справу дальшого піднесення економіки нашої країни, ідейного загартування молоді.

Один з важливих показників політичної активності колгоспників — їх участь у роботі Рад. В. І. Ленін писав, що є «у нас «чудесний засіб» відразу, одним ударом *вдесятеро збільшити* наш державний апарат, засіб, якого ні одна капіталістична держава ніколи не мала і мати не може. Ця чудесна справа — залучення трудящих, залучення бідноти до повсякденної роботи управління державою»¹⁹. Наші Ради виражають повновладдя народу, вони сильні своєю масовістю, адже поряд з депутатами, посланцями народу, в їх роботі беруть дійову участь мільйони активістів. Головне поле діяльності депутатів на селі — колгоспне виробництво. «Колгоспи, — підкреслював М. І. Калінін, — найвідповідальніше підприємство сільради, немає в неї інших, більш важливих підприємств. З колгоспом зв'язаний добробут селян, від правильного керівництва колгоспом залежить політичний настрій селянства»²⁰. Партія всемірно сприяє поліпшенню діяльності Рад, де люди проходять школу державного управління. Рішення ХХІІІ з'їзду КПРС, постанова ЦК КПРС «Про роботу місцевих Рад депутатів трудящих Полтавської області» (1966 р.) спрямували сільські Ради та їх виконавчі комітети на більш оперативне здійснення своїх функцій по відношенню до колгоспів. Шлях до цього — не адміністрування і втручання до виробничої й господарської діяльності, а повсякденний контроль за дотриманням державного порядку щодо використання земель і угідь, природних і трудових ресурсів, додержання Статуту сільськогосподарської артілі, збереження техніки.

Депутати сільських Рад вникають у виробничо-господарську діяльність колгоспів, беруть участь у розробці перспективних планів розвитку сільського господарства, допомагають правлінням артілей залучати всіх колгоспників до громадського виробництва, здійснюють контроль за охороною праці трудівників села, за дотриманням радянського законодавства. Більшість обранців народу на селі — активні громадські діячі. Питома вага колгоспників у складі депутатів сільських Рад Української РСР від виборів до виборів збільшується. Якщо в 1950 р. вона становила 62%, то в 1959 р. — 70%, а в 1967 р. — 72%²¹.

¹⁸ «Сільські вісті», 22 січня 1967 р.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 84.

²⁰ М. І. Калінін. Вопросы советского строительства, М., 1958, стор. 527.

²¹ Архів Президії Верховної Ради Української РСР (далі — АПВР УРСР), ф. 1, сп. 4, спр. 183, арк. 101; оп. 4, спр. 566, арк. 17.

Депутати не шкодували сил і енергії для зміцнення колгоспів. Коли, наприклад, у 1961 р. на Полтавщині склалося скрутне становище у тваринництві, вони разом з комуністами відгукнулися на заклик партійних організацій йти працювати на ферми. Так, у Гоголівському районі з 400 депутатів 132 виявили бажання працювати у тваринництві²².

У складі Бужанівської сільської Ради Горохівського району Волинської області — 33 посланці народу. Це ланкові, доярки, свинарки, механізатори, які безпосередньо працюють на виробництві і, отже, добре знають потреби трудящих, можливості й резерви господарств. У тому, що колгоспи «Батьківщина» та ім. Мічуріна з року в рік підвищували врожайність полів і продуктивність тваринництва, чимала заслуга і депутатів Рад²³.

Приклад у громадській роботі подають депутати-комуністи. В сільських Радах Української РСР скликання 1967 р. 43,4% комуністів (1950 р. їх було 26%, 1955 р. — 33%, 1959 р. — 39%, 1965 р. — 42%)²⁴.

Високу активність проявляють повсюдно жінки — обранці народу. Депутатами сільських Рад їх було обрано по республіці в 1950 р. 78 434, 1959 р. — 93 935, 1967 р. — 110 029 осіб, що становить майже половину загального складу цих органів. Після виборів 1967 р. серед голів сільрад жінок стало на 31% більше, ніж у 1965 р., — 948 осіб, або 11,2% від загальної кількості голів сільрад. Ці трудівниці — здебільшого спеціалісти сільського господарства.

З кожним роком підвищується культурно-освітній рівень депутатів сільрад. Так, 11,2% з них у 1967 р. — це люди з вищою освітою і 34,8% з середньою (в 1950 р. відповідно 3 і 14%)²⁵. І важко тепер визначити, хто активніший у громадському житті села — механізатор і ланкова чи лікар і вчителька. Не буває сесії сільської Ради, наприклад, у с. Козіївці Краснокутського району Харківської області, на якій би не виступили в обговоренні, не сказали свого вагомого слова доярка В. І. Готванська, вчителька В. П. Шкарлет, тракторист І. І. Тягно, лікар М. Т. Перченко, ланкова О. А. Попова, інженер В. Б. Кущенко, тесляр М. Д. Грищенко чи голова колгоспу І. Я. Савченко²⁶.

Під час кожних виборів до місцевих Рад близько 200 тис. трудівників села на Україні, а за період 1950—1967 рр. — майже 1,76 млн. колгоспників обиралися до місцевих радянських органів²⁷. Крім того, сотні тисяч членів сільгоспартілей залучалися до роботи на виборчих дільницях, в обласних, районних і сільських виборчих комісіях. Наприклад, 1950 р. у республіці брали участь в організації виборів 694 тис. колгоспників, 1967 р. — 665 тис. Це становило майже 60% усіх членів виборчих комісій і дільниць²⁸. Такими ж активними були колгоспники і під час наступних виборів.

Кращих представників колгоспного селянства народ обирає до Верховної Ради Української РСР та Верховної Ради СРСР. Вони беруть участь у діяльності вищих законодавчих органів, обговорюють проекти всіх законів, що виносяться на сесії, а також проводять велику повсякденну роботу, пов'язану з доведенням до мас прийнятих законів та виконанням їх.

²² «Зоря Полтавщини», 17 грудня 1961 р.

²³ «Сільські вісті», 23 березня 1967 р.

²⁴ АПВР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 183, арк. 97; спр. 417, арк. 31; спр. 566, арк. 17.

²⁵ Там же, спр. 183, арк. 98.

²⁶ «Сельская жизнь», 2 серпня 1966 р.

²⁷ АПВР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 183, арк. 64—89; спр. 336, арк. 75—94; спр. 417, арк. 37; спр. 483, арк. 7—9; спр. 566, арк. 5—17; спр. 643, арк. 15; спр. 716, арк. 21.

²⁸ Там же, спр. 186, арк. 5; спр. 494, арк. 53, 59.

Спостерігається неухильне збільшення кількості трудівників села у складі Верховної Ради Української РСР. Якщо в 1950 р. було обрано 58 колгоспників, що становило 13,8% від загальної кількості депутатів цього скликання, то 1959 р. — 101 (22,1%), а 1967 р. 106 чоловік, або 22,6%²⁹. Ці цифри особливо переконливі, якщо врахувати постійне скорочення кількості сільського населення. Активним депутатом Верховної Ради УРСР скликання 1963 р. була Герой Соціалістичної Праці М. С. Худолій, ланкова колгоспу ім. Калініна Малинського району Житомирської області. Весь свій вільний від роботи в полі час віддавала вона громадській діяльності, систематично зустрічалася з виборцями, допомагала їм у працевлаштуванні тощо. Колгоспний механізатор з артіль «Нове життя» Скадовського району Херсонської області Герой Соціалістичної Праці О. І. Романюк обраний не тільки депутатом, а й членом комісії по сільському господарству Верховної Ради УРСР. Невтомний ентузіаст розвитку зрошуваного землеробства, він справедливо вбачає у цьому завдання державного значення. Перед кожним засіданням комісії по сільському господарству він встигає побувати у відповідних міністерствах, порадитися з депутатами, що прибувають на сесію в столицю республіки³⁰. Такі ж невагомні й активні, коли мова йде про загальнонародні інтереси, депутати Верховної Ради Української РСР Г. С. Нікітенкова — доярка колгоспу ім. Дзержинського Вільнянського району Запорізької області, Г. В. Панюшкевич — зоотехнік колгоспу ім. Хмельницького Дунаєвського району Хмельницької області, В. Є. Курченко — голова колгоспу ім. Мічуріна Глобинського району на Полтавщині та ін. Одного з найбільш активних депутатів, голову колгоспу «Грузія» Генічеського району Херсонської області Героя Соціалістичної Праці Г. А. Легунова в 1967 р. обрано до Президії Верховної Ради УРСР.

Чимало колгоспників України (по 42—46 чоловік кожних виборів) обираються до Верховної Ради СРСР. Серед них — представники всіх областей. Герої Соціалістичної Праці — доярки Г. Д. Довженко з артіль «10-річчя Жовтня» Прилуцького району Чернігівщини та М. М. Мазур з колгоспу «Росія» Дунаєвського району Хмельницької області, ланковий артіль «За нове життя» Іршавського району на Закарпатті Ю. Ю. Пітра та деякі інші обиралися до радянського парламенту по кілька разів³¹. Високим авторитетом у виборців користується депутат Верховної Ради СРСР, голова колгоспу «Україна» Городецького району Хмельницької області, Герой Соціалістичної Праці Г. І. Ткачук. Ось як оцінював напередодні виборів його громадську діяльність тракторист цього колгоспу Григорій Божик: «Буду голосувати я за нашу Комуністичну партію, яка виховала мільйони таких більшовиків, як Григорій Іванович Ткачук, за нашу рідну Радянську державу, в якій хлібороб, потомствений селянин є депутатом найдемократичнішого у світі парламенту. Спасибі вам, товаришу голово, за вашу працю, за вашу любов до землі, а головне — до людей»³². Таку характеристику могли виборці дати й іншим депутатам Верховної Ради СРСР — голові колгоспу «Перемога» Борщівського району Тернопільської області, Герою Соціалістичної Праці В. І. Стецьку, голові артіль «Перше Травня» Снятинського району Івано-Франківської області, Герою Соціалістичної Праці Ю. Т. Личуку і т. д. Українське селянство вправі пишатися, що його представники входять до складу Президії Верховної Ради СРСР.

²⁹ АПВР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 716, арк. 1, 175.

³⁰ «Радянська Україна», 15 березня 1967 р.

³¹ Ведомости Верховного Совета СССР, 1958, № 6; «Правда», 15 червня 1966 р.

³² «Сільські вісті», 15 травня 1966 р.

У 1958 р. на цей високий пост було обрано голову колгоспу «Радянська Україна» Черкаського району Черкаської області, двічі Героя Соціалістичної Праці Г. Є. Буркацьку, а в 1962 та 1966 рр.— голову колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС Бершадського району Вінниччини, Героя Соціалістичної Праці В. М. Кавуна.

Депутати-колгоспники працюють поруч з усіма хліборобами. Усвідомлюючи свою високу відповідальність перед народом, вони повсякчас дбають про розширення радянської демократії, про залучення трудящих мас до політичної роботи.

Ради все повніше поєднують в собі риси державної і громадської організації. Під їх керівництвом працюють групи народного контролю, жіночі ради, народні дружини, товариські суди тощо.

Особлива роль у житті села належить комітетам і групам народного контролю, які партія широко використовує для залучення трудящих до управління країною. Ця робота проводиться насамперед через численні маси колгоспного активу: групи і пости народного контролю працюють в усіх колгоспах республіки, в їх діяльності бере участь близько півмільйона працівників полів і ферм. «Якщо тобі довірили, — писала член комітету народного контролю колгоспу ім. Енгельса Гощанського району Ровенської області ланкова Г. Н. Момотюк, — то в кожного колгоспника треба виховувати почуття господаря громадського добра, дбати, щоб кожний трудився в повну міру своїх сил і здібностей. Держава вкладає в сільське господарство великі кошти, але вони можуть лежати мертвим капіталом, якщо ми, хлібороби, не помножимо своїх зусиль, не розкинемо розумом, як краще цю велику допомогу в діло пустити»³³. Так і здійснює ця колгоспниця контроль: принципово, розсудливо, повсякчас. Вона має моральне право на це, бо сама показує зразок в праці. Вміє вона й економічні підрахунки зробити, і в газету статтю написати, і збори колгоспників скликати, коли потрібно, і першою виступити на них, як господар землі та долі своєї.

Зірко пильнують якість робіт у полі, борються з втратами врожаю народні контролери колгоспу ім. Кірова Білозерського району Херсонської області. ЦК КП України в 1965 р. схвалив цей досвід роботи і порекомендував сільським партійним організаціям республіки поширити й використати його³⁴. Під час збиральної кампанії 1967 р. народними контролерами в селах України добровільно працювало понад 400 тис. чоловік³⁵. Велику увагу народні дозорці приділяють також громадському тваринництву. Наприклад, у колгоспі ім. Фрунзе Сумського району Сумської області часто порушувалися раціони годівлі тварин. Перевірити це доручили членам групи народного контролю доярці О. П. Гончаренко і ветлікару І. Д. Тищенку. Потім питання винесли на збори працівників ферми, над якою було встановлено постійний нагляд контролерів. І справа поліпшилась³⁶.

У групи народного контролю в селах входять люди з різних ділянок виробництва, що дає їм можливість бачити все господарство і кваліфіковано здійснювати свої громадські функції, вчасно подаючи допомогу. У практичній діяльності дозорці спираються на численний актив колгоспників, працюють у тісному контакті з виконкомом сільради, ревізійною комісією артіль і іншими громадськими організаціями села.

Переконалим свідченням активності колгоспного селянства є також діяльність жіночих рад, які створені у всіх селах. Так, у колгоспі

³³ «Правда», 11 червня 1965 р.

³⁴ «Правда», 30 липня 1965 р.

³⁵ «Известия», 22 серпня 1967 р.

³⁶ «Радянська Україна», 6 вересня 1967 р.

«Маяк» Луцького району Волинської області до складу жіночої ради входять 15 колгоспниць. Їх очолює ланкова, Герой Соціалістичної Праці Г. М. Смирнова. Жінки обговорюють різноманітні питання сільського життя: плани розвитку виробництва колгоспу та забудови села, забезпечення працівників ферм спецодягом, відкриття дитячих дошкільних установ, громадське харчування тощо³⁷. В колгоспі «Заповіт Ілліча» Судацького району Кримської області жіночу раду очолює колгоспниця А. І. Камінська. Культурно-освітня комісія цієї ради допомогла налагодити роботу клубу і гуртків художньої самодіяльності, залучити на виробництво всіх працездатних колгоспників³⁸. Ця різнобічна плідна діяльність жіночих рад сприяє зростанню їх авторитету на селі.

Надійною опорою партії, великою організуючою силою в розвитку продуктивних сил країни і прискоренні науково-технічного прогресу є професійні спілки. Перші члени профспілки з'явилися в колгоспах у 1955 р., коли до них вступили спеціалісти сільського господарства. У травні 1964 р., згідно з постановою Ради Міністрів СРСР і рішенням Президії ЦК профспілки робітників та службовців сільського господарства й заготівель, у колгоспах почали створюватися профспілкові організації, до яких вступали колгоспники, що раніше працювали в машинно-тракторних станціях, а також усі механізатори і спеціалісти сільського господарства.

Колгоспні профкоми (їх по республіці в 1967 р. було 9533) цікавляться всіма проблемами колгоспного життя: ходом господарських робіт, використанням машин, станом техніки безпеки й умовами праці хліборобів, охороною здоров'я трудівників села. Профкоми беруть активну участь у боротьбі за підвищення продуктивності праці, зниження собівартості вироблюваної продукції, у виховній роботі з людьми. VII з'їзд профспілки працівників сільського господарства СРСР (1965 р.) закликав активно залучати до профспілок тих колгоспників, на яких у відповідності з постановою уряду поширено державне соціальне страхування, а також боротися за те, щоб члени профспілок брали дійову участь у житті виробничих колективів, були прикладом у праці.

Ряди колгоспних профспілкових організацій постійно зростають. Якщо в 1964 р. на Україні було 190 тис. колгоспників — членів профспілок, то в 1965 р. — 696 тис., а в 1967 р. — 793,9 тис. чоловік. Майже 98 % колгоспних механізаторів і спеціалістів сільського господарства республіки на початку 1968 р. були вже членами профспілки³⁹.

У колгоспі «Україна» Антрацитівського району Луганської області в 1964 р. налічувалося 36 членів профспілки, а через два роки — 300. Було створено чотири комісії профкому: виробничо-масова, очолювана завідуючим механічною майстернею Л. Козаковим, соціального страхування (голова — бухгалтер І. Мимотін), охорони праці і техніки безпеки (інженер В. Компанець), культурно-побутова (механік О. Першин). У бригадах колгоспу й автогаражі діяли профгрупи, регулярно проводилися профзбори і розширені засідання профкому⁴⁰. Профорганізація тут стала справжньою школою виховання колгоспників. Понад 420 колгоспників об'єднувала профспілкова організація в артілі ім. Горького Нікопольського району Дніпропетровської області. Значну активність тут виявили комісії профкому. При останньому працювало бюро економічного аналізу⁴¹.

³⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 158, арк. 1—6.

³⁸ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 75, арк. 60.

³⁹ «Сільські вісті», 24 січня 1968 р.

⁴⁰ Профсоюзная организация в колхозе, Донецк, 1966, стор. 5—23.

⁴¹ «Сільські вісті», 28 квітня 1965 р.

Успіх роботи часто залежить від активності і працездатності членів профкому. Тому колгоспники обирають до своїх місцевих профспілкових органів кращих виробничників, авторитетних людей села. Наприклад, у колгоспі ім. Кірова Волочиського району Хмельницької області до профкому обрано механіка-новатора П. Г. Машталіра, головного агронома В. Й. Товарницького, передову колгоспницю Н. Г. Бачулю та інших⁴².

Найактивніших колгоспників трудящі обирають до керівних профспілкових органів. Так, членами комітету Чернігівської обласної профорганізації працівників сільського господарства у квітні 1967 р. стали Герої Соціалістичної Праці — голова профкому колгоспу ім. Куйбишева Варвинського району комбайнер О. Н. Даценко і член профкому колгоспу трактористка артілі ім. Леніна Ічнянського району Г. Г. Левченко. Серед членів республіканського комітету профспілки працівників сільського господарства — трактористка артілі «Іскра» Недригайлівського району Сумської області Н. М. Борисенко, інженер колгоспу ім. Леніна Дніпропетровської області В. С. Майборода та інші передовики сільського господарства.

Отже, створення профспілок у колгоспах відкрило нові можливості для піднесення політичної активності селянства. Безперечно, вплив у цьому відношенні матиме розширення рядів членів профспілок, насамперед за рахунок колгоспників, постійно зайнятих на роботі в ланках, по догляду за громадською худобою тощо. Дедалі зростаючу активність виявляють представники колгоспного селянства і в інших громадських організаціях на селі — народних дружинах, товариських судах, клубних та бібліотечних радах, батьківських комітетах і т. д.

Конкретні соціальні дослідження, проведені нами 1966 р. в селах ряду областей України, переконливо показали, що в середньому понад 26% працюючих колгоспників беруть активну участь у роботі громадських організацій: працюють членами партійних, комсомольських або профспілкових комітетів, депутатами Рад, членами правлінь і ревізійних комісій колгоспів, агітаторами чи лекторами, членами редколегій стінгазет. Понад 36% колгоспників постійно, поряд з громадською роботою, вчаться в інститутах, технікумах заочно, у вечірніх школах, у гуртках системи політичного навчання, механізаторського всеобучу, агрошколах тощо, тобто систематично підвищують свої знання, що, безумовно, сприяє піднесенню їхньої громадської активності. За даними анкетування, 53% трудівників села брали участь у публічних обговореннях господарських чи політичних питань, виступали на зборах бригади, колгоспу, партійної, комсомольської або профспілкової організації, на сесіях сільської Ради, засіданнях правління сільського кооперативу тощо.

Колгоспне селянство Української РСР бере все активнішу участь у політичному житті радянського суспільства, а це ще більше демократизує колгоспний лад, впливає на розвиток продуктивних сил. Трудівники села стали великою політичною силою, разом з робітничим класом, під керівництвом Комуністичної партії вони активно борються за створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення суспільних відносин радянського суспільства. В результаті вирішення важливих економічних та соціальних завдань, у чому важлива роль належить і колгоспному селянству, за 1951—1967 рр. ще більше зміцніла матеріальна й політична основа союзу робітничого класу і селянства, дружби народів СРСР, дальшого розвитку досягла соціалістична демократія, посилилась соціально-політична та ідейна єдність радянського суспільства.

⁴² «Правда України», 1 вересня 1967 р.

О. І. БІЛОДІД

**ПРО ПЕРЕКЛАД ТВОРІВ К. МАРКСА І Ф. ЕНГЕЛЬСА
НА УКРАЇНСЬКУ МОВУ**

(До завершення видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса)

У розвитку наукової філософської, економічної, політичної та суспільної думки на Україні неоціненне значення мають твори основоположників марксизму, геніальних вождів і теоретиків комуністичної партії, провісників революційного перетворення світу, творців наукового комунізму, великих учених-мислителів Карла Маркса і Фрідріха Енгельса.

Серед величких здобутків радянської науки і культури, якими по праву пишаються всі соціалістичні нації нашої країни, серед тих невичерпних духовних скарбів, до яких прилучилися найширші народні маси внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, гордо стоять творіння К. Маркса і Ф. Енгельса, перекладені на 77 мов народів Радянського Союзу.

Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса національними мовами, зокрема українською, якому наша партія завжди надавала і надає великого значення, покликане донести революційне мудре марксистське слово до найширших мас народів соціалістичних націй їх рідними мовами. Це ґрунтується на одному з основних принципів марксизму-ленінізму про величезне значення національних мов у всьому державному, партійно-політичному будівництві радянських республік, у здійсненні культурної революції, у розвитку науки, культури і освіти рідними мовами, у залученні найширших мас до управління своєю державою, до активного господарського і політичного життя.

Розповсюдження і видання творів основоположників марксизму, як і пропаганда марксистської теорії, на Україні мають свою славу історію. Твори класиків марксизму, як відомо, почали проникати в Росію і на Україну в середині минулого століття. Передові кола російської і української інтелігенції знайомилися з творами К. Маркса і Ф. Енгельса, що виходили за кордоном німецькою, французькою і англійською мовами.

На Україні у другій половині XIX ст. марксистське вчення пропагував і обстоював видатний український учений, юрист за фахом, доцент Київського університету М. І. Зібер.

Коли реакційні ідеалісти типу Б. Чичеріна і Ю. Жуковського піддали антинауковій критиці I том Марксового «Капіталу», М. І. Зібер виступив з серією гострих полемічних статей, давши рішучу відсіч теоретичним противникам К. Маркса. Ці статті під загальною назвою «Економічна теорія Маркса» були опубліковані в журналі «Слово» та «Отчественные записки» у 1878 р.

Вітчизняна і зокрема українська наука може пишатися тим, що її представник, талановитий учений-економіст М. І. Зібер, вперше не тільки в Росії, але й в усьому світі виклав суть економічного учення К. Маркса.

Серед учнів і послідовників наукової творчості М. І. Зібера видатне місце належить С. А. Подолинському. Український революціонер-демо-

крат, учений-мислитель С. А. Подолинський, будучи студентом Київського університету, слухав лекції М. І. Зібера і пройнявся економічним ученням К. Маркса, а пізніше ознайомився з багатьма творами К. Маркса і Ф. Енгельса, що справили великий вплив на світогляд ученого, позначилися на його економічних студіях, зблизили його з марксизмом.

Високо оцінюючи заслуги С. А. Подолинського в справі поширення марксизму на Україні, його вклад у розвиток української економічної філософської, суспільно-політичної думки, відзначимо також суто філологічний аспект його діяльності.

Установивши тісні зв'язки з українською прогресивною еміграцією у Швейцарії, С. А. Подолинський видає в Женеві свої праці «Про хліборобство» (1874 р.), «Парова машина» (1875 р.), «Про багатство та бідність» (1876 р.) і, нарешті, свою знамениту книгу «Ремесла і фабрики на Україні» (1880 р.). Книги були видані українською мовою і становлять великий інтерес з погляду тієї ролі, яку вони відіграли у розвитку і виробленні суспільно-політичної наукової, зокрема політико-економічної термінології української літературної мови. До виходу в світ праць С. А. Подолинського українська літературна мова подібних робіт не мала, як і не мала у своєму арсеналі засобів для передачі складних економічних, політичних, філософських понять і категорій. Тому авторові довелося вперше вводити в українську літературну мову нові терміни і термінологічні словосполучення для їх вираження. Це була складна і надзвичайно важка робота, з якою С. А. Подолинський, як на той час, справився блискуче.

Уперше в творах С. А. Подолинського вживаються такі терміни політичної економії, як *поділ праці, робоча сила, товар, додаточна вартість, заробоча плата, фабрика, фабриканти, капіталісти, безробітниця, виробка заліза, продавати робочу силу, доходи, видатки* та ін. Звичайно, не всі використовувані вченим терміни увійшли до української літературної мови, але більшість їх пізніше стала її надбанням. Творчість С. А. Подолинського була першим кроком на шляху розвитку українського наукового стилю. Цьому сприяло глибоке знання С. А. Подолинським рідної мови, його орієнтація на мовну практику та словесну творчість письменників Наддніпрянської України. Він не захоплювався іншомовною термінологією, але й не уникав її, пояснюючи іншомовний термін українським перекладом.

Як зазначено в академічному «Курсі історії української літературної мови», «багато елементів вживаної ним термінології, частково у відшліфованому вигляді, увійшло до лексики та термінології української наукової публіцистичної мови».

Розвиток цих принципів на вищій основі спостерігаємо у П. Грабовського, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, особливо в їх творчості кінця XIX і початку XX ст.¹

Усвідомлюючи необхідність озброєння трудящих мас Росії марксистською ідеологією, російські політичні емігранти пізніше розпочали видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса російською мовою в Женеві. Велику роль у справі видання та поширення марксистських творів у Росії, зокрема на Україні, відіграла створена Г. В. Плехановим група «Визволення праці». Особливою популярністю серед марксистських гуртків України користувався «Маніфест Комуністичної партії», що не раз вилучався поліцією під час обшуків у Києві, Харкові, Миколаєві, Одесі, Чернігові та інших промислових і культурних центрах.

¹ Курс історії української літературної мови. т. 1, К., 1958, стор. 305—307

Проте попит на марксистську літературу на Україні зростає. По-стало питання про публікацію творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. 1894 р. студентські марксистські гуртки Київського університету, Політехнічного інституту та інших вузів видали «Маніфест Комуністичної партії», «Товар, гроші і капітал» К. Маркса, «Соціалізм у Німеччині» Ф. Енгельса. Пізніше, у 1905—1907 рр., на Україні — у Києві, Одесі, Харкові з'являються легальні видання деяких творів К. Маркса і Ф. Енгельса.

До 1917 р. твори К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні виходили російською мовою, бо українське друковане слово було під суворою забороною царських властей.

Поодинокі видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса виходили на західноукраїнських землях, які довгий час перебували під владою Австро-Угорщини, Польщі, Чехословаччини та Румунії. Видатну роль у поширенні ідей марксизму на Західній Україні та у перекладі творів К. Маркса і Ф. Енгельса на українську мову відіграв великий український поет і вчений, революціонер-демократ І. Я. Франко, якому належить переклад 24-го розділу I тому «Капіталу». Переклад окремих праць К. Маркса і Ф. Енгельса здійснили О. Будовий, М. Лозинський, В. Коваль. Всього на західноукраїнських землях було видано лише чотири праці К. Маркса і Ф. Енгельса, з них «Маніфест Комуністичної партії» виходив чотири рази, а «Розвиток соціалізму від утопії до науки» — два. Загальний тираж всіх цих видань не перевищував кількох тисяч примірників².

Справжня епоха у виданні та перекладі творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні розпочинається після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, відколи український народ дістав право на всебічний розвиток своєї культури, рідної мови, освіти, науки, а твори основоположників марксизму стали найпоширенішими книгами на Україні.

Втілюючи в життя ленінську національну політику, Комуністична партія Радянського Союзу здійснила ряд заходів для забезпечення цілковитої рівноправності українського народу, розвитку його культури і мови. Зокрема, у 1919 році на VIII Всеросійській конференції РКП(б) у спеціально прийнятому рішенні «Про Радянську владу на Україні» говорилося: «Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) протягом віків придушувалася царизмом і експлуаторськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури... Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудящих мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою»³.

Вже у перші роки Радянської влади українські видавництва приділяли велику увагу виданню творів К. Маркса і Ф. Енгельса українською мовою. Це була нелегка справа. Відсутність словників, неуста-

² Й. А. Багмут і П. М. Шморгул. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні, Харків, 1965, стор. 29.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I. К., 1954, стор. 430.

леність соціально-економічної термінології, відсутність єдиного центру, який координував би роботу перекладачів, і, нарешті, відставання наукового стилю української літературної мови від російської і багатьох літературних мов Західної Європи,— все це позначилося на якості перекладів творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна і взагалі суспільно-політичної, економічної, філософської, партійної літератури, що мала репрезентувати науковий стиль української літературної мови.

Науковий стиль кожної високорозвиненої літературної мови поряд з іншими функціональними стилями відіграє важливу роль у розвитку наукової думки, культури мислення взагалі кожного народу. Він має свої специфічні лексичні і граматичні особливості. В різних літературних мовах формування і розвиток наукового стилю відбувається по-різному, залежно від історичних умов — сприятливих чи несприятливих для його розвитку.

В українській літературній мові науковий стиль почав формуватися пізніше, вже тоді, коли її художні стилі досягли високого рівня розвитку. Правда, в усіх літературних мовах мова художньої літератури завжди вла перед, але такий великий розрив між стилями художньої літератури і науковим, який відчувався в українській літературній мові, був, звичайно, ненормальним явищем.

Це аж ніяк не свідчить про те, що у цій галузі взагалі нічого не було зроблено. У другій половині XIX ст., особливо в 90-х роках, видатні українські письменники та учені С. Подолінський, П. Житецький, І. Франко, А. Кримський, К. Михальчук, М. Драгоманов, Леся Українка та ін. зробили певний вклад у творення українського наукового стилю, зокрема в галузі суспільних наук. Проте всіх умов для його нормального розвитку в дореволюційні роки не було через відсутність тих наукових, педагогічних та інших інституцій, в яких він міг би творитися. Такі умови створилися лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Розвиток державного життя Радянської України, її соціалістичного виробництва, партійного і громадського будівництва, науки, культури, освіти спричинився до збагачення української літературної мови в усіх її стилях (науковому, публіцистичному, художньому, діловому та ін.) до створення і поповнення різних категорій лексики і фразеології, зокрема наукової, технічної, виробничої, філософської, суспільно-політичної та ін. Українська мова удосконалюється на ґрунті внутрішніх законів її розвитку і зв'язків та спілкування з мовами інших соціалістичних націй Радянського Союзу і насамперед з російською мовою.

Серед багатьох засобів і джерел збагачення лексики і фразеології української літературної мови, а саме наукової, суспільно-політичної, філософської їх категорій, переклади творів К. Маркса і Ф. Енгельса на українську мову посідають одне з найважливіших місць.

Тільки протягом 1921-1940 рр. були видані і перевидані українською мовою великими тиражами майже всі основні праці К. Маркса і Ф. Енгельса. За даними Книжкової палати УРСР за роки Радянської влади праці К. Маркса видавалися на Україні 84 рази загальним тиражем 1 млн. 287 тис. примірників. Крім цього, спільні твори К. Маркса і Ф. Енгельса і збірники їх праць випущені тиражем 1 млн. 334 тис. примірників. «Капітал» видавався 16 раз загальним тиражем 340 тис. примірників. Багатотисячними тиражами розповсюджені в республіці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», «Громадянська війна у Франції», «Критика Готської програми», «Наймана праця і капітал». Програмний документ наукового комунізму «Маніфест Комуністичної партії» випущений тиражем понад 700 тис. примірників.

Робота по перекладу марксистської літератури на українську мову пройшла свої певні етапи становлення, розвитку і, нарешті, досягла того високого мистецтва передачі ідейного, лексичного, фразеологічного, структурно-граматичного багатства, чим характеризуються безсмертні твори К. Маркса і Ф. Енгельса.

Порівняння українських перекладів творів К. Маркса і Ф. Енгельса різних років видання дають можливість простежити процес удосконалення перекладацької майстерності, текстологічної роботи, вироблення і утвердження суспільно-політичної термінології, збагачення засобів виразу української літературної мови. Ознайомлення, наприклад, з перекладами «Маніфесту Комуністичної партії» українською мовою переконливо свідчить про те, що перекладачі завжди були зв'язані з сучасними їм суспільно-культурними умовами⁴. Так, класичний вираз із «Маніфесту» *«Привид бродить по Європі — привид комунізму»* у першому українському перекладі 1902 р. передавався так: *«Лютый привид загрозив Європі — привид комунізму»*; у виданні 1905 р. — *«Мара ходить по Європі — мара комунізму»*; 1918 і 1923 рр. — *«Привид снує по Європі — привид комунізму»*; 1930 р. — *«Привид ходить по Європі — привид комунізму»*; 1932 р. — *«Примара ходить по Європі — примара комунізму»*; нарешті, у виданні 1935 р. було досягнуто найбільшої точності у відтворенні оригіналу — *«Привид бродить по Європі — привид комунізму»*. У такому вигляді цей крилатий вислів увійшов у всі пізніші видання.

Вираз «бессердечный чистоган», який увів у свій переклад Г. В. Плеханов і який був прийнятий В. І. Леніним, бо найбільш точно і влучно характеризував соціальні відносини у буржуазному суспільстві, в українському перекладі передавався так: «плата готівкою» (1902), «на готові гроші» (1905), «черства готівка» (1918, 1921), у пізніших перекладах — «готівка», «плата готівкою», «сплата готівкою». Нарешті, в останніх виданнях запанувало слово «чистоган»: «Безжально розірвала вона строкаті феодальні пута, що прив'язували людину до її «природних повелителів», і не залишила ніякого іншого зв'язку між людьми, крім голого інтересу, крім *бессердечного «чистогану»* (1959).

Слово «чарівник» у тому виразі, де К. Маркс і Ф. Енгельс, характеризуючи буржуазію, говорять, що вона схожа «на чарівника, який уже неспроможний справитися з підземними силами, що їх він викликав своїми заклинаннями» (1963), в різні часи перекладалося то як «характерник», то як «ворожит», то як «чарівник», аж поки остаточно не усталилося останнє слово.

Інтернаціональний термін *«люмпен-пролетаріат»* також не відразу був прийнятий українською мовою. Автори ранніх перекладів «Маніфесту» намагалися підшукати синонім до цього слова в арсеналі виразових засобів української літературної мови. Такі спроби не увінчалися успіхом. Спершу цей термін перекладався як *«жебрацький пролетаріат»* (1902), потім як *«босяцтво»* (1905), у 1922 р. у львівському виданні просто — *«босяки»*, у виданні 1927 р. — *«обірванці»*, далі — *«голота»* (1930), і після 1930 р. в усіх українських виданнях почав вживатися єдиний інтернаціональний термін *«люмпен-пролетаріат»*.

Переклад на українську мову класичної праці К. Маркса «Капітал» становить цілу епоху в історії розвитку і збагачення наукового стилю української літературної мови, зокрема поповнення її політико-економічною термінологією.

⁴ Й. А. Багмут. Українські переклади «Маніфесту комуністичної партії». 36. Граматичні та стилістичні студії з української і російської мов, К., 1965, стор. 9.

Як відомо, першим перекладачем «Капіталу» був І. Франко. Намагаючись зробити свій переклад якнайбільше приступним і зрозумілим читачеві, І. Франко замінював іншомовні слова і терміни українськими. Наприклад, слово *прогрес* перекладалося як *поступ*, *полеміка* — *спори*, *узурпувати* — *посідати*, *продукт* — *добуток*, *корпорація* — *товариство*, *кульмінаційний пункт* — *вершок*, *ринок* — *торг*, *контракт* — *згода*, *експропріація* — *вивласнення*, *асоціації* — *стоварищення* і т. д. Переклад І. Франком частини «Капіталу» і настанова, якою він керувався, цілком відповідають тогочасним історичним умовам.

Після перемоги Великого Жовтня, з розвитком науки, освіти, з піднесенням культурного рівня українського народу постали і нові вимоги до українського перекладу творів К. Маркса і Ф. Енгельса взагалі і до «Капіталу» — зокрема. І найголовніша з них — зробити ці переклади науковими. А це означало, насамперед, проведення надзвичайно складної і великої термінологічної роботи. Треба було відсіяти застарілі слова, діалектну, просторічну лексику, ввести цілий ряд нових понять, термінів, категорій, які вже набули інтернаціонального вжитку, але одночасно твердо стояти на українському мовному ґрунті, враховуючи внутрішні закони розвитку української мови, характер словотворення, її національну специфіку.

Так поступово в українських перекладах «Капіталу» зникають застарілі слова типу *газівня*, *гарбарня*, *залізоливарня*, *монетарня*, *вальцювальня*, *фарбарня*, *мосяжоліварство*, *мотузництво* і т. д. і замінюються сучасними *газовий завод*, *шкіряний завод*, *чавуноливарний завод*, *монетний двір*, *прокатний завод*, *красильний заклад*, *латунно-ливарна мануфактура*, *канатне виробництво* і т. д. Замість застарілих суспільно-політичних термінів *громада*, *громадський* у широкий вжиток входять *суспільство*, *суспільний*.

Одночасно, особливо у післявоєнних виданнях «Капіталу», було переглянуто значну частину термінологічної лексики іншомовного походження і замінено її українською, яка потім стала нормою вживання в усій українській соціально-економічній літературі. Замість іншомовних термінів *продукція*, *продукційні відносини*, *засоби продукції*, *перепродукція*, *циркуляція*, *аккумуляція*, *редукція*, *акцентація*, *левелер*, *лятентний*, *люксовий* і т. д. стали вживатися терміни, що в найбільшій мірі відповідали природі і духові української мови і були створені на базі власних словотворчих засобів — *виробництво*, *виробничі відносини*, *засоби виробництва*, *відтворення*, *обіг*, *нагромадження*, *зведення*, *видача*, *зрівнювач*, *прихований*, *дорогоцінний* і т. д.

Зазначимо, що при перекладі творів основоположників марксизму широко використовувався багатий досвід, набутий у процесі перекладів творів В. І. Леніна. Ленінська лексика, фразеологія, суспільно-політична, економічна та філософська термінологія стали міцною базою для глибокого відтворення найважливіших ідей і понять та наукових положень праць великих мислителів-революціонерів.

Отже переклад творів К. Маркса і Ф. Енгельса на українську мову ґрунтувався на двох фундаментальних теоретичних основах марксистсько-ленінського вчення про розвиток національних мов та про дедалі більше посилення інтернаціоналістичного начала в суспільному житті, тобто, говорючи чисто лінгвістичною термінологією, про збудження і піднесення усіх потенціальних можливостей розвитку національних мов для передачі найвищих утворів людської думки, в даному разі марксистської, науки і соціального прогресу, а також на основі використання тих здобутків інтернаціональної мовної культури, інтернаціоналізації

засобів мовного виразу, що стали закономірністю розвитку суспільної думки і національних мов народів усього світу.

Як указував великий учений, мовознавець-філософ О. О. Потебня, справа не в тому, скільки термінів запозичено з інших мов у дану національну мову, а в тому, як збудження ззовні викликало творчі процеси в засобах даної національної мови, як ця національна мова спромоглася своїми власними національними засобами відповісти на запити часу, на вираз нових понять науки, науково-технічного і соціального прогресу.

Аналіз перекладу творів класиків марксизму-ленінізму доводить, що українська національна мова дала високі зразки науково-філософського мовного стилю, який піднісся до рівня відповідного стилю найрозвиненіших літературних мов світу. Одночасно українська літературна мова відкинула ті тенденції націоналістичної обмеженості хуторянства і штучності, що їх намагалися нав'язати їй деякі перекладачі та горе-теоретики, і міцно засвоїла принципи інтернаціоналістичних засобів творення наукової термінології, використовуючи найкращі надбання найрозвиненіших мов світу, насамперед російської, стосовно до національного ґрунту і специфіки мови українського народу.

З 1939 р., після реорганізації Істпарту ЦК КП(б)У в Український філіал Інституту Маркса—Енгельса—Леніна (тепер Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС), справа перекладу творів класиків марксизму-ленінізму була зосереджена в цьому Інституті. Цим був покладений кінець розпорошеності, різнобою і випадковості в перекладі і виданні творів К. Маркса і Ф. Енгельса українською мовою. Працівниками сектора перекладів творів класиків марксизму-ленінізму стали досвідчені перекладачі-лексикографи.

У своїй роботі, особливо у післявоєнний час, сектор, працюючи в тісному зв'язку з Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР та редакторами Політвидаву України, координуючи свою діяльність з Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, розгорнув активну текстологічну, науково-термінологічну і теоретично-перекладацьку та лексикографічну діяльність, щоб забезпечити висококваліфіковане відтворення ідей марксизму-ленінізму в перекладі на українську мову. При Інституті була створена мовна рада, яка апробовувала кожен том перекладу, віддавала його на рецензування в Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Потім він схвалювався Комісією ЦК КП України, до складу якої входили видатні науковці, державні й партійні працівники, теоретики перекладу. Велику допомогу в роботі цієї комісії подавали академіки Л. А. Булаховський, М. Т. Рильський, П. Г. Тичина.

ЦК КП України, Інститут історії партії ЦК КП України надавали справі перекладу творів К. Маркса і Ф. Енгельса великого принципіального значення. Цей переклад був реалізацією одного із основоположних принципів ленінської національної політики КПРС про засвоєння ідей марксизму-ленінізму найширшими масами трудящих їх національними мовами, що є фактором піднесення їх інтернаціональної свідомості і залучення до активного комуністичного будівництва. На цей переклад покладалася величезна відповідальність і честь роз'яснення і правдивого тлумачення марксистсько-ленінського вчення, його понять і навіть окремих термінів засобами національної мови, що є здобутком найширших мас народів.

Переклад творів К. Маркса і Ф. Енгельса національними мовами глибоко сприяв удосконаленню і збагаченню всіх національних мов народів Радянського Союзу, особливо в галузі розвитку наукового і публіцистичного стилю, піднісв їх престиж і гідність, а також саму свідо-

мість народів про силу, красу і безмежні можливості своєї національної мови в колі мов народів світу, а відомо ж, що багато народів у старі часи часто не могли й мріяти, щоб їх мови стали засобом осягнення здобутків світової цивілізації і репрезентантом духовних гідностей самих народів.

У творчій роботі щодо розвитку національних мов народів Радянського Союзу, зокрема їх наукових стилів величезну допомогу подала російська мова, яка щедро відкрила свої досягнення для використання їх у засобах і специфіці національних мов.

У переддень славного ювілею К. Маркса Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС доповів Центральному Комітетові Комуністичної партії України про завершення розпочатого за рішенням ЦК КПУ в 1958 р. перекладу на українську мову Творів К. Маркса і Ф. Енгельса в 39 томах. Переклад було здійснено з 2-го російського видання «Сочинений К. Маркса и Ф. Энгельса».

Цей переклад було здійснено вперше на Україні, і це є видатною подією в громадському і культурному житті нашої республіки, великим здобутком ідеологічної діяльності Компартії України, великим вкладом у розвиток культури українського народу, а також гідною відзнакою 150-річчя з дня народження К. Маркса. Разом з тим цей переклад є могутнім засобом розвитку і збагачення української літературної мови, зокрема її наукового і публіцистичного стилів.

До роботи над перекладом Творів К. Маркса і Ф. Енгельса було залучено понад 50 висококваліфікованих перекладачів, мовознавців. Глибоку роботу над текстами, яка сприяла правдивому тлумаченню марксистсько-ленінських понять українською мовою, здійснили відомі вчені — історики партії, філософи, економісти, знавці наукової спадщини основоположників марксизму. При Інституті створена лексико-фразеологічна картотека філософської та суспільно-економічної термінології. Саме творчі здобутки і результати перекладу на українську мову філософської, соціально-економічної літератури дали змогу укласти «Російсько-український словник соціально-економічної лексики» (1966).

Нині Інститут розпочав роботу над перекладом Повного зібрання творів В. І. Леніна в 55-ти томах. Цій великій і почесній справі вчені віддають усі творчі сили, весь свій теоретичний і практичний досвід, щоб український переклад ленінської наукової спадщини був зроблений на найвищому науковому і професіональному рівні.

Повідомлення

М. М. ЛЕМЕЩУК

ЗАРОДЖЕННЯ ПЕРШИХ КОМУНІСТИЧНИХ ПІДПІЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ І ГРУП У ФАШИСТСЬКИХ ТАБОРАХ СМЕРТІ

Гітлерівські концентраційні табори, що вкрили всю Німеччину й окуповану частину Європи, були фабриками масового винищення людей. Але, незважаючи на суворі умови, в них проходив процес об'єднання в'язнів на боротьбу проти фашизму. Це питання певною мірою порушується у виданій за кордоном і в нашій країні науковій та мемуарній літературі — спогадах, статтях і нарисах¹. Проте в них мало узагальнень, відсутня періодизація розвитку Опору в фашистських таборах, не сформульовані поетапно завдання комуністичного підпілля. Тому узагальнення процесу виникнення комуністичних підпільних організацій і груп у фашистських таборах смерті має велике значення. В період фашизму існувало понад 2 тис. концентраційних таборів і їх філіалів, майже така ж кількість пересильних, фільтраційних, трудових і «виховально-трудова» таборів.

¹ Otto Winzer. Zwölf Jahre Kampf gegen Faschismus und Krieg. Ein Beitrag zur Geschichte der Kommunistischen Partei Deutschlands von 1933 bis 1945, Berlin, 1955; Walter Bartel. Deutschland in der Zeit der faschistischen Diktatur 1933 bis 1945, Berlin, 1956; Buchenwald. Dokumente und Berichte, Berlin, 1960; Die Frauen von Ravensbrück, Berlin, 1960; Damals in Sachsenhausen. Solidarität und Widerstand im Konzentrationslager Sachsenhausen, Berlin, 1961; Sepp Hahn. Ausenstelle Heinkelwerk, Berlin, 1961; Ruth Werner. Olga Benario. Die Geschichte eines tapferen Lebens, Berlin, 1961; Główna komisja badania zbrodni hitlerowskich w Polsce. Wspomnienia Rudolfa Hessa, komendanta obozu Oswięcimskiego, Warszawa, 1956; Julius Fučík. Reportáž psaná na opratce, Praha, 1946; Ravensbrück. Naše vojsko—SPB—Praha, 1960.

История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. т. 1, М., 1963; т. 2, М., 1961; т. 5, 1963; Германский империализм и вторая мировая война. Материалы научной конференции комиссии историков СССР и ГДР в Берлине (14—19 декабря 1959), М., 1963; Антифашистское движение в странах Европы в годы второй мировой войны, М., 1962; В. Клоков, I. Кулик, I. Слинько. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957; В. И. Клоков. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945), К., 1961; Е. А. Бродский. Живые борются, М., 1965; М. И. Семиряга. Вторая мировая война и пролетарский интернационализм, М., 1962; О чем не говорилось в сводках. Воспоминания участников движения Сопротивления, М., 1962; Незримый фронт. Воспоминания бывших узников концлагеря Заксенхаузен, М., 1961; Концентрационный лагерь Бухенвальд, 1937—1945, Бухенвальд, 1945; Муса Джалиль. Из Моабитской тетради, М., 1954; В фашистских застенках. Записки, Минск, 1961; В Саласпилском лагере смерти, Рига, 1964; С. С. Смирнов. Герои блока смерти, М., 1963; Они победили смерть, М., 1961; М. П. Девятаев. Побег из ада, Саранск, 1963; А. Лебедев. Солдаты малой войны. Записки освенцимского узника, М., 1961; А. Иосилевич. Победили смерть. Записки бывшего узника гитлеровского концлагеря, Харьков, 1964; Н. Ф. Кюнг. Мужество непокоренных (Борьба советских людей в фашистских застенках), М., 1964; С. Голубов. Когда крепости не сдаются, М., 1953; Норвежские были. Воспоминания о борьбе против фашизма, М., 1964, та інші.

Пропагандистська машина фашистської Німеччини докладала всіх зусиль, щоб довести, ніби в Німеччині існує тверда політична єдність усього народу і що народи європейських країн з радістю сприймають гітлерівський «новий порядок». Але «превентивні ув'язнення» й масові арешти, поспішне створення величезної мережі в'язниць і концентраційних таборів суперечили брехливим заявам геббельсівської пропаганди. Ще задовго до початку другої світової війни фабрики смерті були переповнені жертвами есесівського свавілля — робітниками, селянами, інтелігенцією, військовослужбовцями. Але їх об'єднувала ненависть до фашистського режиму. Лише в ніч на 28 лютого 1933 р. гітлерівці заарештували 10 тис. комуністів, у тому числі в Берліні — 1,5 тис.² За неповними даними влітку 1939 р. у в'язницях і концентраційних таборах перебувало понад 300 тис. німецьких антифашистів³.

Прогресивна частина німців рішуче протестувала проти фашизму й війни. Кращі представники нації зайняли відкрито антифашистські позиції.

В концентраційних таборах зазнавали катувань члени Комуністичної партії Німеччини: Вальтер Штекер, Тео Нейбауер, Альберт Кунц та ін. Вже тоді частина в'язнів під різними приводами ухилялась від примусових робіт, таємно вела антинацистську агітацію, прагнула встановити зв'язки з підпільними комуністичними організаціями Німеччини. Таким чином, антифашистська боротьба зародилася на території Німеччини ще задовго до початку другої світової війни.

З 1939 р. фашистські катівні перетворилися в інтернаціональні фабрики смерті. Наприклад, у Бухенвальді були ув'язнені «недостойні служити в армії» імперські німці та австрійці, 756 чеських заложників. Після захоплення Польщі протягом двох днів сюди було кинуте 2098 поляків, так званих «стрільців із-за тину»⁴. В липні 1940 р. в табір привезли першу партію голландців.

У катівнях опинились видатні діячі міжнародного комуністичного та робітничого руху, вожді робітничого класу ряду країн Європи. В Освенцімі був Юзеф Циранкевич, у Заксенхаузені — Макс Рейман, Ернст Шнеллер, Альберт Бухман, Ганс Зігевасер, Антонін Запотоцький, Ян Водічка⁵, в жіночому концтаборі Равенсбрюк — Еріка Бухман, французенка Марі-Клод Вайян-Кутюр'є, М. Запотоцька, Густа Фучикова, Ольга Бенарію-Престес та ін.⁶ Всі вони були безмежно віддані справі робітничого класу і готові щохвилини стати на боротьбу з фашизмом, яка набула інтернаціонального характеру. На це вказує резолюція представників 11 комуністичних організацій Бухенвальда від 19 квітня 1945 р. «Ітернаціональне співробітництво й солідарність усіх комуністичних секцій під керівництвом німецьких товаришів були однією з найважливіших передумов боротьби за наше визволення.»⁷

Комуністи Німеччини нагромадили великий досвід підпільної роботи, що допомогло їм у боротьбі з фашизмом у концтаборах висунути першочергові завдання і вказати шляхи їх вирішення. Вони розуміли, що лише згуртування й організована боротьба можуть врятувати в'язнів від жорстокого есесівського режиму.

² Отто Винцер. 12 лет борьбы против фашизма и войны, М., 1956, стор. 32.

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945, т. 1, М., 1963, стор. 387.

⁴ Бухенвальд. Документы и сообщения, М., 1962, стор. 83.

⁵ Darnals in Sachsenhausen, стор. 93.

⁶ Женщины Равенсбрюка, М., 1960, стор. 87.

⁷ Бухенвальд, приложения.

Серед ув'язнених комуністи виділялись своєю мужньою поведінкою, високою свідомістю, дисципліною, організованістю, принциповістю. Поступово вони збирали навколо себе однодумців, що вимагало обережного підходу до тих, хто залучався до підпільної роботи.

Боротьба в таборах смерті була складовою частиною руху Опору, що розгорнувся в роки другої світової війни в загарбаних фашистами країнах. Спочатку виникали невеликі не зв'язані між собою групи. Повільність у їх зближенні диктувалась міркуваннями конспірації. Ці групи зароджувались на основі знайомств, що існували між комуністами на волі й відновлювались у фашистських катівнях. Тому створення антифашистських груп спершу відбувалося за принципом територіальної належності комуніста. Так, у Бухенвальді перші об'єднані антифашистські групи склалися з комуністів одного міста чи району. Очолювали їх досвідчені керівники Комуністичної партії — Вальтер Штекер, Тео Нейбауер, Альберт Кунц та інші. Комуністичне підпілля тут сформувалось у серпні 1939 р. Розрізнені табірні групи, які утворилися з членів колишніх організацій КПП, об'єдналися і працювали під єдиним керівництвом комуніста Вальтера Бартеля. Комуністи кожного округу були розбиті на групи по 3—5 чоловік. Центр нелегальної організації КПП складався з Військової організації й Комітету народного фронту⁸.

У концентраційному таборі Заксенхаузен в основу об'єднання антифашистських сил було покладено виробничий принцип. Підпільна організація також складалася з окремих груп, що відповідало конспіративним цілям. Її очолювала керівна трійка⁹. Нелегальні групи створювались у цехах і майстернях табірних промислових підприємств та в установах. У Заксенхаузені працювали Ламберт Хорі, Карл Фішер, Бернгард Бестлейн, Франц Якоб, Роберт Абсхаген, Густав Брун, Вільгельм Гуддорф, Рудольф Клуг, Гайнц Бретшнайдер, Ганс Христоферс, Мартін Вейзе, Георг Шуман, Рудольф Гроссе та ін.¹⁰

На першому етапі антифашистської боротьби (1933 — серпень 1939 р.) комуністи налагоджували співробітництво з рядовими членами соціал-демократичної партії Німеччини й об'єднувались з лівими соціал-демократами в підпільні групи знизу (в межах табору), встановлювали зв'язки з підпільними групами КПП поза таборами, безперервно викривали фашизм і війну, саботували заходи табірної керівництва, встановлювали контакти з есесівськими охоронниками й особами табірної самоуправи, намагались зберегти партійні кадри.

Початок другої світової війни прискорив процес об'єднання табірної підпілля і висунув нові вимоги в зв'язку з різким загостренням суперечностей як у самій Німеччині, так і в окупованих нею країнах.

У концентраційному таборі Равенсбрюк жінки різних країн незалежно від політичних і релігійних переконань створювали свої національні групи Опору¹¹. Тут над консолідацією сил працювали німецька комуністка Тільда Клозе, член соціал-демократичної партії Німеччини Мінна Віллайн, австрійська комуністка Мела Ернст, чехословацька — Йожка Ябуркова, французька — Марта Дерюмо та багато інших¹².

⁸ Бухенвальд, стор. 366—367.

⁹ Damals in Sachsenhausen, стор. 95.

¹⁰ Там же, стор. 90.

¹¹ Женщины Равенсбрюка, стор. 108. Про це згадують німецькі комуністи Софія Мензе, Марта Паукер, Вільма Гайдeman, Іва Штайніц, Гільда Фішер, Мілля Бельке, Еріка Бухман та інші.

¹² Воспрянет род людской. Краткие биографии и последние письма борцов антифашистского Сопротивления, М., 1961, стор. 276, 606; Женщины Равенсбрюка, стор. 111—113.

Внаслідок їхньої діяльності між ув'язненими різних національностей зміцнювалась дружба й виникало взаємне довір'я, що сприяло об'єднанню для спільної боротьби проти фашизму.

В особливих умовах зароджувалось комуністичне підпілля в таборах на окупованих фашистами територіях. Тут більшість мирного населення належала до розряду ворогів III райху, тому значна частина ув'язнених була депортована в табірні катівні через свою національну чи расову належність. Мається на увазі перш за все концтабір Освенцім у Польщі, що синтезував у собі фашистську систему катівень.

Організація Освенціма почалася з переведення в нього 20 травня 1940 р. із Заксенхаузена 30 професійних злочинців для заміщення посад внутрітабірної самоуправи і створення опори есесівській адміністрації¹³. Згодом привезені були комуністи з Польщі, Чехословаччини, Австрії, Угорщини та інших країн, зокрема з Німеччини.

Німецькі комуністи хоча й мали досвід конспіративної роботи, однак не могли подати достатньої допомоги в створенні національних підпільних організацій. До нападу гітлерівської Німеччини на СРСР антифашистське підпілля в Освенцімі не сформувалось навіть у чоловічому відділенні табору, створеному раніше за жіноче. Однак тут діяли групи саботажників, були втечі. Вирватися на волю першому вдалося Фадею Войовському (6 липня 1940 р.)¹⁴. Одразу ж після цього ґестапівці ввели в табір кругову поруку, а також відповідальність сім'ї втікача. Незважаючи на всі застережні заходи фашистів утечі не припинились.

На другому етапі антифашистської боротьби (вересень 1939 — червень 1941 р.) комуністи створювали підпілля на інтернаціональній основі, залучали до нього комуністів і лівих елементів у робітничому русі, встановлювали зв'язки з підпільними комуністичними й соціал-демократичними партіями для координації дії, взаємодопомоги, а також для одержання інформації про рішення ЦК КПП, про міжнародне становище і т. д. Комуністи агітували ув'язнених підніматися на боротьбу проти фашизму і війни, заготовляли зброю й технічні засоби пропаганди, організовували втечі в'язнів, оберігали кадрових революціонерів і політпрацівників від свавілля есесівців.

Віроломний напад фашистської Німеччини поставив народ і армію країни Рад у надзвичайно важке становище. Десятки тисяч бійців і командирів, які мужньо воювали на фронтах, потрапили в полон, у концтабори. Тисячі цивільних людей було насильно вивезено в фашистське рабство. Підпільна антифашистська боротьба в гітлерівських катівнях стала організованою й цілеспрямованою. Мужність і героїзм радянських патріотів надихали в'язнів на боротьбу з фашизмом. Колишній член інтернаціонального табірної комітету Бухенвальда Кветослав Іннеман згадує, що впевненість в остаточній перемозі стала глибшою завдяки щоденному спілкуванню з радянськими товаришами¹⁵.

У Володимир-Волинському таборі військовополонених у різний час виникали окремі підпільні групи й організації. Одну з них очолив генерал-майор комуніст І. С. Нікітін. У квітні 1942 р., незважаючи на постійну зміну контингенту військовополонених, тут почала діяти ор-

¹³ Ян Зэн. Концентрационный лагерь Освенцим — Бжезинка, Варшава, 1961, стор. 15.

¹⁴ Ян Зэн. Назв. праця, стор. 18.

¹⁵ «Український історичний журнал», 1964, № 5, стор. 158.

ганізація «Сім'я». Нею керували офіцери В. Новобранець, Л. Мельчаков, В. Корнілов, О. Глухов та ін.¹⁶

В таборі військовополонених «Богунія» (Житомир) старший лікар комуніст І. Г. Алексеев підібрав у штат лазарету надійних людей і поступово залучив їх до підпільної роботи, встановив контакт майже з усіма бараками. Так весною 1942 р. в Богунії сформувалась підпільна організація.

На літо 1943 р. вона налічувала понад 40 членів — переважно комуністів і комсомольців. Вони виробили свою програму, за якою необхідно було викривати брехливість фашистської пропаганди про непереможність німецької армії, переконувати військовополонених у неминучості перемоги Радянської Армії, підкреслювати важливість урятування радянських людей від винищення фашистами, організовувати втечі та боротися із зрадниками й провокаторами. В керівне ядро організації ввійшли І. Г. Алексеев, Є. М. Рязанов, І. Г. Мельник, В. В. Пастухов, О. А. Андреев. Члени робочої команди доставляли в табір літературу й правдиві відомості про становище на фронтах¹⁷.

Восени 1941 р. в одному з найбільших на Україні таборів смерті «Гросслазарет Славута» молодший лейтенант А. С. Ліхтенштейн і заст. політрука І. В. Кузовков створили підпільну групу, що незабаром виросла в організацію ув'язнених, у керівне ядро якої входили А. Манько, С. Кадакідзе, В. Шантар, М. Сідненко та ін. Організація мала підпільну літературу, зброю, готувала повстання військовополонених¹⁸.

У грудні того ж року в Павлоградський табір з групою радянських полонених прибув лікар М. Г. Ессен, який видав себе за німця з Латвії. Очоливши табірний лазарет, Ессен незабаром створив у ньому підпільну групу, яка встановила контакт з Павлоградським підпільним МК ВКП(б). Під виглядом хворих було визволено з табору 1460 бійців і командирів, які стали ударною силою Павлоградського повстання в лютому 1943 р.¹⁹

Влітку 1942 р. діяла антифашистська підпільна організація в таборі військовополонених у районі Чернігова. Нею керував обраний комітет, який підготував повстання, внаслідок якого 300 чоловік здобули волю. Активну участь у роботі організації брав письменник Ю. О. Збанацький²⁰.

В Адабаському таборі (неподалік Кіровограда) підпільна група виникла влітку 1943 р. Її завданням було організувати втечі в'язнів²¹.

Кілька підпільних груп діяло в Сирецькому таборі (Київ). Кожна з них вела самостійну антифашистську боротьбу, готуючи втечі військовополонених з робочих команд, що працювали на міських об'єктах²².

У Шепетівському таборі військовополонених на основі об'єднання

¹⁶ Основний фонд музею героїчної оборони Брестської фортеці (ОФМГОБФ), спр. 144, ч. VII, арк. 314; Норвежские были. Воспоминания о борьбе против фашизма, М., 1964, стор. 224.

¹⁷ Партархів Житомирського обласного комітету КП України, ф. 76, оп. 3-а, од. зб. 194, арк. 1, 15—16; «Кабардино-Балкарская правда», 15 листопада 1964 р.

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 56, арк. 85; Київський державний історичний музей, МПУ 1302, папка 116, інв. № 1191, арк. 2.

¹⁹ А. П. Караванченко. Д. Т. Федоренко. Непокоренный Павлоград. М., 1965, стор. 36—38; «Правда», 24 лютого 1943 р.; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 10, арк. 379; од. зб. 9, арк. 166.

²⁰ «Український історичний журнал», 1966, № 8, стор. 106.

²¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 132, арк. 5, 7.

²² Там же, ф. 166, оп. 3, од. зб. 257, арк. 16—17; «Горняк», 4 грудня 1965 р.

кількох самостійних підпільних груп також було створено організацію, яка навесні 1942 р. встановила зв'язки з місцевим підпіллям²³.

Близько 300 військовополонених жінок мучились у Сімферопольській в'язниці. Вони неодноразово заявляли протест коменданту й саботували його накази. Поступово тут склалось ядро майбутньої підпільної організації. У Славуті, куди перевели полонянок, їм вдалося встановити зв'язок з місцевими патріотами, отримувати від них інформацію й матеріальну допомогу.

Пізніше жінок було переведено в Ровно, а в лютому 1943 р. — в концтабір Равенсбрюк, де почала діяти підпільна організація на чолі з Є. Л. Клемм. До її керівного ядра входили М. Ф. Безногова, В. С. Бобкова, М. Петрушина, Г. С. Матузова, О. Н. Сокова і Л. Малигіна. Радянські жінки ввійшли і до складу Інтернаціональної підпільної табірної організації, керівником якої було обрано також Є. Л. Клемм²⁴.

У «Шталазі УША Герлиц Мойс» під керівництвом комуністів Є. Й. Чорнокрилюка, В. Й. Цибульського й В. В. Смагіна вела підпільну роботу група під умовною назвою «Колгосп Перемога», яка мала зв'язки з військовополоненими югославами, поляками, французами і т. д.

Наприкінці 1944 р. тут з ініціативи політрука В. С. Сорокіна підпільну групу було створено також у табірному лазареті. До неї входили лікарі М. І. Селюнін, О. Г. Руднев, С. Д. Ізванкевич, політпрацівник М. Д. Тісмаєв, офіцер І. М. Коротенко та ін. Вони вели антифашистську пропаганду, рятували військовополонених від винищення²⁵.

В районі Хаммельсбурга розміщувався величезний міжнародний табір «Офлаг XIII-Д», у якому перебувало кілька десятків тисяч військовополонених офіцерів. Уже влітку 1941 р. з ініціативи комуніста А. К. Ужинського тут розгорнула свою діяльність одна з перших антифашистських груп. Восени в цей табір потрапили радянські генерали й старші офіцери: Д. М. Карбишев, Х. С. Алавердян, Я. І. Тонконогов, Н. Ф. Панасенко, пізніше І. С. Нікітін, С. А. Ткаченко, Г. І. Тхор та ін. Вони створили комітет підпільної організації спочатку на чолі з І. С. Нікітиним, а потім Г. І. Тхором²⁶.

Добре згуртована організація радянських військовополонених діяла в 1942 р. в «Шталазі XI-Б» поблизу м. Філангбоатель. Вона підтримувала зв'язки з іншими таборами військовополонених і так званими таборами «східних робітників». Її очолювали М. Г. Мінц, Г. Г. Овчинников, М. І. Беляєв, Ф. Ю. Пчолкін та ін. Комуністи створили свої групи в ряді сусідніх таборів. Крім того, вони направили разом з насильно мобілізованими в зенітну артилерію військовополоненими своїх людей для підривної роботи в Берліні, Брауншвейгу, Гамбургу та Остенбрюці.

Більшість організацій поширювали свій вплив і на робочі команди. На Ганноверському сталеливарному заводі «Айзенштайнверке» діяла підпільна група на чолі з Д. В. Сорокіним.

У листопаді 1943 р. підпільна група була створена на гранатній

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 56, арк. 79; ф. 96, оп. 1, од. зб. 1, арк. 33—35.

²⁴ ОФМГОБФ, спр. 144, ч. VII, арк. 9—12; «Радянська Україна», 7 березня 1965 р.; Женщины Равенсбрюка, стор. 114; «История СССР», 1959, № 5, стор. 46—47; Архів МО СРСР, ф. 32, оп. 11289, од. зб. 677, арк. 146.

²⁵ Архів МО СРСР, ф. 32 оп. 11302, спр. 334, арк. 48, 59.

²⁶ «История СССР», 1959, № 5, стор. 43; Навечно в строю. Книга третья, М., 1961, стор. 253.

фабриці в Бітенбрюці. Її організували Н. Добиль, Л. Малиновська, Г. Тоцька, В. Щербакова. Останню гітлерівці запідозрили в антифашистській агітації і відправили в концтабір. Тоді групу очолила О. І. Печериця. 150 дівчат з 400, що працювали на цій фабриці, брали участь у роботі підпілля. Вони провели три страйки, випускали браковану продукцію, порушували виробничий процес, зривали відправку на фронт озброєння²⁷.

На початку 1944 р. підпільна організація виникла на шахті «Анна» в Рурській області. Її очолив батальйонний комісар Г. Т. Лакісов, ядро становили С. Т. Бардін, І. М. Ісаєв, С. Д. Котов, В. С. Рачковський. Вона поступово розширювалася за рахунок комуністів, комсомольців і безпартійних патріотів, які влаштовували обвали, псували обладнання шахти. Гестапівці не могли розкрити організацію. Тоді частину військовополонених було розстріляно, а решту відправлено в концентраційні табори²⁸.

Найчисленніша антифашистська організація «Братерське співробітництво військовополонених» (БСВ) була створена в Мюнхен-Перлаському офіцерському таборі на початку 1943 р. під керівництвом Й. Фельдмана й К. Озолія. До її складу входило кілька національних комітетів, якими керувала Об'єднана Рада. Понад 1 тис. чоловік цієї організації діяли в різних таборах Південної Німеччини.

Головними програмними завданнями БСВ було озброювати на території Німеччини всіх військовополонених та іноземних робітників і організовувати їх на повалення націонал-соціалістського уряду, на подання допомоги Радянській Армії (а також англійській і американській на випадок їх вступу до Німеччини), здійснювати саботаж на підприємствах військової промисловості й передавати воєнну інформацію будь-якого характеру²⁹.

Про масштаби поширення низових осередків БСВ та інших організацій, розмах політичної роботи серед радянських полонених свідчить документ «Головного управління державної безпеки СС» від 29 серпня 1944 р., в якому згадуються 18 міст, зокрема Берлін, Гамбург, Хемніц, Лейпціг, Мюнхен, Кельн, Дортмунд, Дюссельдорф, Нюрнберг та ін., де було проведено загалом 1660 арештів радянських патріотів за нелегальну роботу³⁰.

Виникнення й героїчну боротьбу Інтернаціонального антифашистського комітету (ІАК), що діяв у таборах «східних робітників», висвітлюють документи, зібрані німецькими та радянськими істориками. Матеріали слідств, замітки, листівки, спогади показують, що організатором ІАК був колишній донецький робітник, сержант М. В. Румянцев, який створив підпільну організацію в Тауському таборі. На початку 1943 р. він встановив контакт з німецьким робітником комуністом М. Гауке, що був керівником антифашистської групи в Лейпцігу, та підпільною групою на чолі з Т. Тонконог, що діяла на машинобудівному заводі «Карл Краусе». Пізніше внаслідок об'єднання німецьких і радянських підпільників виник Інтернаціональний антифашистський комітет³¹.

²⁷ Архів МО СРСР, ф. 32, оп. 11318, спр. 194, арк. 57—58.

²⁸ ОФМГОБФ, спр. 144, ч. VII, арк. 25—31.

²⁹ Германский империализм и вторая мировая война, стор. 694; «Новый мир», 1964, № 6, стор. 261.

³⁰ ІМЛ при ЦК КПРС. Відділ історії Великої Вітчизняної війни. Документи і матеріали, інв. № 11915, стор. 30—31.

³¹ Museum für Geschichte der Stadt Leipzig, Abt. Arbeiterbewegung. F3157, D8653; D8661, D8758/173, D8935, D9321.

Великого розмаху набрала антифашистська боротьба в таборах смерті, створених гітлерівцями на території Франції. Прагнення радянських людей до згуртування підтримували французькі, польські, іспанські, чеські робітники, які бачили в наших людях справжніх ініціаторів рішучої боротьби з гітлеризмом. Тут уже в 1942 р. повсюдно почали зароджуватись групи Опору. Вони об'єднувалися в організації, створювали табірні комітети в складі 3—7 чоловік. За кожною зміною в шахті вони закріплювали свого представника, якому підпорядковувалися трійки чи п'ятірки підпільників — безпосередніх виконавців завдань комітету.

При табірних комітетах виникали партійні й молодіжно-комсомольські групи, які ставали кістяком організації. На таємних зборах табірний комітет обирав свого керівника. Всі табори ділились на окремі групи за територіальним принципом. Їх очолювали Й. Калініченко, І. Шалаєв, І. Кігзаєв, Б. Федченко, М. Дубінін, О. Черкасов, І. Воронков, О. Богачов, В. Павлов, М. Гуров, М. Потапов, І. Рябов та ін.

12 серпня 1943 р. в глухому с. Бумо була скликана нарада представників табірних комітетів, яка вирішила об'єднати всі організації таборів і створити підпільний Міжтабірний комітет радянських військовополонених у департаментах Норд і Па-де-Кале.

Керівне ядро Міжтабірного комітету складалося з чотирьох чоловік: М. І. Шурігіна — керівника Бумівської групи таборів; В. І. Постникова — керівника Валансьєнської групи; І. Рябова — керівника групи таборів м. Лілля; М. Гурова — керівника групи таборів, розташованих на околицях м. Еди³².

Завдяки активній діяльності Міжтабірного комітету з таборів Північної Франції різко зросла кількість втікачів. У департаментах Норд і Па-де-Кале вони створили вісім партизанських загонів під керівництвом В. Порики, О. Стамбулова, М. Бойка, М. Гурова, А. Нікітенка, Б. Трусова, В. Клокова та інших. Тільки загін В. В. Порики з липня 1943 р. по червень 1944 р. пустив під укіс 11 ворожих ешелонів з живою силою і бойовою технікою, висадив у повітря 2 залізничні мости, знищив 14 автомашин і близько 300 німецьких солдатів та офіцерів.

В цих же департаментах табірними організаціями за період їх діяльності на шахтах було зіпсовано або завалено породою 1773 відбійні молотки і 2878 шлангів до них, 8465 шахтарських ламп, 2086 труб повітряної траси, організовано 15 завалів головних входів та 1744 завали в забоях; проведено 926 диверсій на залізницях. В січні 1944 р. підпіллям був проведений загальний страйк шахтарів 48 шахт, завдяки чому було втрачено 42 тис. людино-днів³³.

В особливо тяжких умовах зароджувались перші радянські комуністичні групи Опору в концентраційних таборах. Незважаючи на всілякі перепони, радянські люди знаходили шлях до співробітництва з комуністами Німеччини, Чехословаччини, Австрії та іншими, які часто мали доступ до табірної документації. В концтаборі Заксенхаузені всебічну допомогу нашим комуністам подавали через німецьку організацію Ернст Шнеллер і Карл Уліх; у Бухенвальді — Вальтер Бартель і чех Кветослав Іннеман, що постійно підтримували зв'язок з радянським підпіллям³⁴.

В більшості фашистських катівень ініціаторами співробітництва

³² ПА ІП ЦК КП України, ф. 57, оп. 4, од. зб. 303, арк. 17, 21; ф. 166, оп. 2, од. зб. 382, арк. 2, 4—5.

³³ Там же. ф. 57, оп. 4, од. зб. 3113, арк. 23—24, 31, 33.

³⁴ Damals in Sachsenhausen, стор. 121; Концентрационный лагерь Бухенвальд..., стор. 87.

ставали німецькі комуністи. Їх підпільні організації в порівнянні з організаціями інших націй мали більший досвід підпільної боротьби. Крім того, знання мови давало їм можливість контактуватися з найбільш нестійкою частиною охорони. Багато німецьких політичних ув'язнених працювали в табірних установах, що давало їм право вільно пересуватися по концтабору. Все це полегшувало встановлення зв'язку з зовнішнім світом.

Підпільні групи серед радянських військовополонених виникали зразу ж після їх прибуття в концтабір. Так, у Бухенвальді вже на початку 1942 р. в блоках існувало кілька комуністичних груп на чолі з К. Руденком, Г. Єкимовим, М. Левшенковим, В. Поповим, В. Азаровим, О. Пайковським, Б. Даниленком, І. Шляховським, М. Сімаковим, С. Баклановим. 3 серпня 1943 р. тут діяв Інтернаціональний табірний комітет, російська секція якого ставила завдання підготувати радянських ув'язнених для допомоги робітничому класу Німеччини на випадок його революційного виступу проти фашистської диктатури. Для цього було розроблено систему заходів, які в основному зводилися до організації втеч в'язнів з робочих команд у партизанські загони, до саботажу у військовій промисловості Німеччини і т. ін.³⁵

Підпільні групи виникли наприкінці 1942 р. в Освенцімі, а в 1943 р. в Заксенхаузені й Маутхаузені. У чоловічому відділенні Освенціма діяли чеська, австрійська, югославська, польська, німецька, радянська комуністичні організації під керівництвом німецьких комуністів Франца Даля, Вальтера Емпахера, югослава Лауренца, радянських військовополонених К. Є. Карцева, О. Ф. Лебедева, І. О. Кузьменка, І. Саннікова та інших³⁶.

В жіночому відділенні активну участь у створенні комуністичного підпілля брали німецькі комуністки Гертруда Френікс і Герда Шнайдер; чеські — Власта Руприхова й Стефа Штіблер; польська — Ванда Якубовська; французькі — Марта Діамант і Марі-Клод Вайян-Кутюрє та ін. Більшість з них працювали в табірних установах і мали можливість спілкуватися з в'язнями. Пізніше в підпільну роботу включилися Т. Дуракова, Н. Гусева, Л. Алпатова та інші радянські патріотки³⁷.

Всі національні організації обох відділень табору підпорядковували свої дії єдиному Інтернаціональному табірному комітетові, який очолювали Юзеф Ціранкевич, Тадеуш Холуй, Станіслав Клодзінський, Бернард Сверчина, Бруно Баум, Карл Ліль, Ернст Бюргер, Герман Лангвейн, О. Лебедев. В кожному бараці існував осередок з п'яти чоловік. Керівник п'ятірки знав лише одного члена комітету, з яким тримав зв'язок³⁸.

Восени 1943 р. серед радянських військовополонених у Заксенхаузені працювали комуністи і комсомольці — А. Зотов, В. Шамін, В. Зарубін, Б. Мещеряков, Соболь, Акимов, В. Скульгес, Г. Васильєв та ін.³⁹

У липні 1942 р. в одному з повітряних боїв під Ленінградом був збитий Герой Радянського Союзу підполковник М. І. Власов. Він неприємно потрапив у полон і вже в Лодзинському таборі очолив ра-

³⁵ «Исторический архив», 1957, № 6, стор. 90; Концентрационный лагерь Бухенвальд..., стор. 89.

³⁶ А. Лебедев. Солдаты малой войны, М., 1957, стор. 39.

³⁷ От Карпат до Нормандии. Люди интернационального долга, Харьков, 1965, стор. 93—94.

³⁸ «Za wolność i lud», № 8, 16—30 квітня 1967 р.; ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 234, арк. 49.

³⁹ Damals in Sachsenhausen, стор. 121; Незримый фронт. Воспоминания бывших узников концлагеря Заксенхаузен, М., 1961, стор. 17, 20.

дяньських патріотів. Після невдалої спроби втекти членів групи було розкидано по різних таборах, а М. І. Власова кинуту до в'язниці у Вюрцбургу. Тут він знову організував підпільну групу і втечу ув'язнених, але сам був схоплений фашистами.

У Маутхаузені М. І. Власов став одним з організаторів і керівників підпільної організації в блоці смерті № 20, де знаходилося понад 700 в'язнів. І тут з його допомогою було розроблено план втечі, якою керувало підпілля⁴⁰.

Незважаючи на жорстокість есесівців, підпільні організації росли й організаційно міцніли, не припиняли боротьбу до повного розгрому фашистської Німеччини. На третьому етапі (липень 1941 р.— вересень 1945 р.) діяльність комуністичного підпілля зводилася в основному до організації втеч в'язнів у партизанські загони, їх підготовки до повстання й саботажу у військовій промисловості.

Залежно від табірних умов і обстановки більшість організацій мала свої конкретні програми дій. Антифашистське підпілля свідчило про самовідданість і героїзм робітничого класу, селянства й інтелігенції в боротьбі проти варварства. Піонерами його створення в таборах і тюрмах у передвоєнний час і в перші роки другої світової війни були німецькі комуністи. Після нападу фашистської Німеччини на СРСР радянські люди складали керівне ядро руху Опору в більшості таборів смерті.

Виховані на ленінських принципах пролетарського інтернаціоналізму, трудящі України, як і всі радянські люди, в якій би країні вони не знаходились, також брали найактивнішу участь у визвольній боротьбі... Виняткову мужність виявили вони в самій Німеччині⁴¹.

Радянський народ, партія і уряд гідно оцінили антифашистську боротьбу в'язнів у ворожих таборах. Багато з них удостоєні вищих урядових нагород, а Д. М. Карбишев, В. В. Порик, Ф. А. Полетаєв, Муса Джаліль, М. П. Дев'ятаєв та інші — звання Героя Радянського Союзу.

⁴⁰ Навечно в строю. Книга четвертая, М., 1962, стор. 141—142; Шаги в бессмертие, М., 1965, стор. 203; С. С. Смирнов. Назв. праця, стор. 27.

⁴¹ «Радянська Україна», 18 жовтня 1964 р.

С. А. ЦВІЛЮК

ЛИСТІВКИ І ПРОКЛАМАЦІЇ ОДЕСЬКОГО БІЛЬШОВИЦЬКОГО ПІДПІЛЛЯ ТА ЇХ РІЛЬ У РОЗКЛАДІ ВІЙСЬК ІНТЕРВЕНТІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

(1918 — квітень 1919 рр.)

Діяльність одеського більшовицького підпілля в період іноземної інтервенції на Півдні України — одна з яскравих героїчних сторінок в історії самовідданої боротьби за Радянську владу. Тут, у Причорномор'ї, як і на інших окраїнах Радянської республіки, ця боротьба була тривалою і жорстокою. Спираючись на сили внутрішньої контрреволюції, імперіалісти Антанти висадили свої великі військові з'єднання, щоб розгорнути широкий наступ на Радянську Росію. Та спільна боротьба керованого більшовиками робітничого класу і трудового селянства, нищівні удари Червоної Армії зірвали спробу міжнародного імперіалізму задати республіку Рад.

Надзвичайну роль у розгромі інтервентів, зокрема в розкладі їхніх військ, відіграла активна політична робота більшовиків Одеси серед солдатів і матросів ворога, головне місце в якій займала підпільна преса. В цій роботі більшовики Одеси керувались настановами ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна, який неодноразово вказував на величезне значення преси для організації і розвитку революційної боротьби, особливо в період підпілля, називаючи агітацію через пресу вищою формою агітації¹.

Особливу увагу під час інтервенції більшовики Одеси приділяли випуску і розповсюдженню малоформатної преси — листівок, прокламацій, відозв як до трудящих окупованої території, так і до солдатів і матросів експедиційного корпусу Антанти. Це була найдоступніша і тому найважливіша форма масової преси, яка за своєю силою революційного впливу не поступалась перед іншими формами преси. В. І. Ленін писав: «...листівки — річ дуже відповідальна і з усіх видів літератури **найважча**»².

Досі дослідники лише побіжно торкалися ролі підпільної більшовицької преси України, зокрема листівок, прокламацій і відозв, у розкладі військ Антанти³. На основі архівних та інших джерел ставиться завдання розкрити названу тему і зробити деякі узагальнення.

Більшовики Одеси розгорнули велику політичну роботу по розпропагуванню військ противника з перших днів інтервенції. Вже 17 грудня, в день масової висадки англо-греко-французького десанту, в місті поширювалась листівка до солдатів і матросів Антанти. Французькою і англійською мовами в ній говорилось про російську революцію, про міжнародну солідарність пролетарів усіх країн. Ця листівка була ско-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 294; т. 19, стор. 373; т. 36, стор. 344.

² В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 312.

³ В. Коновалов. Герои одесского подполья, М., 1960; Л. Зак. Подпольная коммунистическая печать в борьбе против иностранной военной интервенции на юге Украины. — Труды Московского историко-архивного института, 1959, т. 13, стор. 250—265; Г. Шевчук. Розгром іноземних інтервентів на півдні України і в Криму, К., 1959.

роченим викладом відомого звернення до британських і американських солдатів — «Навіщо ви прийшли на Україну?», підписаного головою Раднаркому В. І. Леніним і народним комісаром у закордонних справах Г. В. Чичеріним⁴. Звертаючись до обманутих імперіалістами солдатів Антанти, листівка роз'яснювала: «Мета союзницької інтервенції в Росію — знищити соціалістичну республіку в Росії і відновити панування капіталістів і поміщиків. Ви, звичайно, не можете мати уяви про величезні зміни, що сталися в Росії. Ми знищили капіталізм і поміщицьке землекористування. Земля належить усьому народові. Те ж саме зроблено з заводами, шахтами, залізницями та всіма засобами виробництва»..

З більшовицькою пристрасністю листівка агітувала іноземних солдатів і матросів: «Товариші, якби робітники Англії або Америки здійснили революцію, стали б ви їх душити? Ви б цього не зробили. Ви були б на боці свого власного класу. Ми — також робітники, ми належимо до того ж класу, що й ви. Чи будете ви тепер боротися проти нас?» По-ленінському просто, дохідливо і водночас гнівно звучали карбовані слова листівки: «Ваші імперіалісти з пожадливістю дивляться на наші численні скарби. Вони хочуть контролювати багатий Донецький вугільний басейн, нафтові свердловини Баку, бавовняні поля Туркестану і мінерали Кавказу, великі ліси Сибіру і обширні хлібні лани Півдня. Вони хочуть перетворити мільйони робітників і селян Росії в найманих рабів. Друзі-робітники, ось мета, заради якої вас кинуть сюди...»⁵.

Спочатку листівки, звернені до солдатів Антанти, випускала французька комуністична група в Москві⁶. Разом з газетою «Третій Інтернаціонал» їх пересилали через лінію фронту на окуповану територію. Як у газеті, так і в листівках йшлося про зміцнення Радянської влади в центрі і на окраїнах, про революційний рух у Франції та інших країнах. Вони розповідали про засудження патріотами Франції імперіалістичної політики Фоша-Клемансо щодо Радянської Росії. Ці матеріали користувались надзвичайно широким попитом, бо на Півдні України більшість солдатів і матросів військ інтервентів були французькими. Тому не дивно, що в телеграмі від 8 лютого 1919 р. в Москву уряд Радянської України, що перебував у Харкові, просив якнайшвидше надіслати саме французьку літературу⁷.

Листівки робили великий вплив на солдатів Антанти. На жаль, їх надходило дуже мало. Транспортувати друковану продукцію в тил ворога було важко і небезпечно. Оскільки робота серед військ противника вимагала дедалі більшої оперативності, чіткості і безпосередніх контактів, Одеський обласний комітет партії широко організував випуск агітаційно-пропагандистських матеріалів на місці. Особливо посилилась літературно-видавнича робота місцевих більшовиків після того, як у грудні 1918 р. за вказівкою ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У при обласному комітеті партії було створено Колегію іноземної пропаганди — спеціальний відділ, що очолив всю роботу по розпропагуванню військ

⁴ Листівка «Why have you come to Ukraine» (англійською мовою). ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 1624; «Исторический архив», 1958, № 1, стор. 29—31.

⁵ Там же.

⁶ Французька комуністична група до 8 серпня 1918 р. працювала в складі Федерації іноземних груп РКП(б), а згодом — під безпосереднім керівництвом відділу радянської пропаганди ВЦВК. До складу групи входили французькі комуністи Інесса Арманд, Жанна Лябурб і Жак Садуль. Група видавала для французьких солдатів щотижневу газету «III-e Internationale». Протягом жовтня 1918 — березня 1919 рр. її вийшло 16 номерів.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, од. зб. 17, арк. 15.

інтервентів. Цей відділ, що увійшов в історію під назвою Іноземної колегії, складався з французької, польської, румунської, сербської, грецької та англійської національних комуністичних груп, які видавали своїми національними мовами листівки, а французька — ще й газету «Le communiste».

Оскільки на Півдні України основну силу окупаційних військ становили французькі солдати і матроси, то більше всього підпільної літератури видавалось французькою мовою. Генеральний секретар Комуністичної партії Франції Моріс Торез відзначав, що з Іноземною колегією активно співробітничали французькі солдати і матроси Люсьєн Теріон, Марсель Тондю, Луї Тома, Франсуа Бассе, Луї Лафорг, Еміль Ле Скон, Луї Міне, Жан Ле Раме, Рене Жуаніо та багато інших⁸. Іноземна колегія протягом січня — березня 1919 р. в зверненнях до французьких солдатів і матросів розкривала перед ними їх класовий обов'язок, закликала відмовлятися захищати експлуататорів, силою зброї підтримувати своїх братів — радянських робітників і селян у їх боротьбі за свободу. Наприклад, у листівці «До французьких солдатів і матросів» викривалась ворожа брехня про більшовицьку партію, переконливо роз'яснювались причини, чому імперіалісти всіх країн одним табором виступили проти робітників і селян Росії. Говорячи про революційні традиції Франції, листівка закликала створювати у військових частинах Ради солдатських депутатів, спільно боротися за справу робітничого класу, бути гідними великого минулого французької республіки «в дні, коли пролетаріат усіх країн приступає до соціалістичної революції»⁹. Інша листівка, випущена Іноземною колегією, гнівно таврувала тих французьких солдатів, які стріляли в мирних неозброєних селян, запідозрених у партизанських діях. «Ми заявляємо, що вважатимемо їх (французьких солдатів.— С. Ц.) нашими ворогами, найлютішими контрреволюціонерами і, хоча вони також трудящі, ми не дамо їм пощади і не простимо їх, так само, як і інших ворогів революції»¹⁰.

Активну діяльність по розкладу солдатів польського легіону, що входив до складу окупаційних військ Антанти в Одесі, проводила польська група Іноземної колегії¹¹.

Так, у листівці «До товаришів легіонерів», надрукованій у підпільній друкарні в катакомбах, польські комуністи закликали своїх співвітчизників до класової солідарності з пролетаріатом Росії. В листівці розповідалось, як на Дону денікінський поплічник Краснов посилав польські частини під страхом воєнно-польового суду розстрілювати робітників і селян. А тепер польські легіонери продані французькому командуванню. «Французькі чужинці посилають нас, одягнутих у мундири робітників і селян, і примушують нас, поляків, душити волю і розстрілювати робітників». Листівка закликала «врятувати честь польського робітника і солдата і виступити проти війни з радянським народом». «Ми не можемо,— говорилося у ній,— бути найманцями і гарматним м'ясом для французького командування і чорноморських генералів. За прикладом українських і російських робітників з'єднаємося з їх великою армією проти загального ворога — буржуазії»¹².

⁸ Моріс Торез. Передмова до назв. книги В. Коновалова, стор. 4.

⁹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 13, оп. 8, од. зб. 9, арк. 1—2.

¹⁰ Там же, арк. 8—9.

¹¹ До складу групи входили Г. Гржелякова, Ян Вімут-Гржеляк, А. Невінський, В. Станевич, А. Громіцький, Ян Гоздан, В. Василевський, В. Шершень, Є. Пясецька та ін. Очолювала польську групу Гелена Гржелякова.

¹² Архів Одеського історико-краєзнавчого музею, інв. № 1294.

Польське командування надзвичайно жорстоко розправлялося з тими, хто розповсюджував серед легіонерів підпільну літературу і провадив агітаційно-пропагандистську роботу. Однак ніякі звірства і катування не могли перепинити шлях більшовицькому слову. Підпільні листівки й відозви поступово робили свою благородну справу. 11 лютого про це повідомляв член Одеського обласкому: «Провадиться, хоч і слабка, робота серед польських легіонерів групою польських комуністів. Випущено дві відозви до польських солдатів, останні самі пишуть до російського «Коммуниста»¹³. А вже 18 лютого М. Ласточкин у листі до командуючого арміями Українського фронту Антонова-Овсієнко¹⁴ писав: «Польські легіонери також розкладаються. Днями солдати одного з ешелонів, що вирушив на Бірзулу, просили в партії мандат, щоб мати можливість зв'язатись з Червоною Армією і перейти на її бік»¹⁵.

Ще складнішою була справа з більшовицькою агітацією серед грецьких військ, про що неодноразово наголошували члени підпільного обкому партії у своїх інформаціях до ЦК¹⁶. Це пояснювалось тим, що в обласкомі майже не було комуністів, які б володіли грецькою мовою. Однак згодом через невелику групу відданих революції осіб вдалось налагодити агітацію і серед грецьких солдатів і розповсюдити кілька листівок їх рідною мовою¹⁷.

Імперіалісти Антанти наводнили південь України колоніальними військами. Тому одеські більшовики видавали самі і широко розповсюджували одержані з центру листівки, звернення, відозви до солдатів з французьких колоній у Африці — Алжіру, Сенегалу і Марокко.

Підкреслюючи значення комуністичних газет і листівок як провідників більшовицької правди і дійового засобу викривання буржуазної брехні про Радянську владу, В. І. Ленін говорив: «Чому ж все-таки і французькі і англійські солдати довіряли цим листкам? Тому, що ми говорили правду і тому, що, коли вони приходили в Росію, то бачили, що вони обмануті»¹⁸. Ці слова Володимира Ілліча ще більшою мірою стосувалися солдатів колоніальних військ, які поряд з соціальним утиском зазнавали національного пригнічення як удома в Сенегалі чи Марокко, так і у військових частинах, де на них дивилися як на людей другого сорту. Чи не тому з таким інтересом читали ці заморські «завойовники» в кольорових тюрбанах більшовицькі листівки і відозви, де у простій, популярній формі викладалася суть колоніалізму, а водночас, на яскравих прикладах і фактах, пропагувались гуманні риси інтернаціоналізму і дружби народів. В одній з таких листівок говорилося: «Вільний і миролюбний український народ... розірвав кайдани рабства, кайдани, які душать також і вас. Він закликає вас наслідувати його приклад і зробити те ж саме. Вами командують французькі офіцери. Ви боретесь і вмираєте за Францію. Хіба ви французи? Що хорошого бачили ви від французів? Вони проникли в країну ваших предків, захопили її і підкорили вас. Вони принесли вам батіг комер-

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, спр. 46, арк. 23.

¹⁴ Цього листа, написаного хімічним олівцем на тонкій матерії і вшитого у підкладку плаття, в штаб фронту з Одеси доставила підпільниця Анастасія Попенко.

¹⁵ В. А. Антонов-Овсієнко. Записки о гражданской войне, М.—Л., 1932, т. 3, стор. 232.

¹⁶ Там же, стор. 232, 234; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 142, арк. 1.

¹⁷ Из истории рабочего класса и революционного движения. Сборник статей памяти академика А. М. Панкратовой, М., 1958, стор. 473.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 350.

санта і револьвер поліцая. Вони принесли вам горілку і ряд огидних хвороб. Вони позбавили вас кращих сміливих юнаків і відправили їх на холодну північ, у сирі траншеї, де вони вмирали від страхітливих хвороб, тифу, туберкульозу й каліцтва...

Отже, товариші, вас примушують боротися і вмирати лише для того, щоб з вас продовжували висмоктувати соки французи, а не німці. Хіба вам це не байдуже? Рабство завжди є рабством. Всі розбійники-поневолювачі, французи вони чи німці, однакові. Всі поневолені і пригноблені народи, яких тримають у рабстві світові капіталісти, повинні об'єднатися, щоб скинути огидне ярмо. Не воюйте проти нас! Б'ючися з нами, ви вбиваєте свою власну волю і куєте кайдани рабства для самих себе. Складіть зброю! Переходьте на наш бік!»¹⁹.

Офіцери антантівської армії жорстоко розправлялися з тими, хто читав чи передавав листівки іншим. Та вони були безсилі задушити голос правди. Заклик більшовиків не лишився безслідним. Солдати колоніальних частин, які спочатку ревно виконували всі накази командування, узнавши правду з листівок, не хотіли вже воювати проти Червоної Армії. Особливо посилювався опір колоніальних військ у січні — лютому 1919 р. На мітингу солдатів I колоніального полку виступаючи заявляли, що вони відмовляються воювати проти російських братів. А коли їх примусять до цього, то всі як один перейдуть на бік Червоної Армії.

Прочитавши листівку, видану Іноземною колегією французькою мовою, солдати 19-го артилерійського полку стали вимагати повернення їх додому. У зуавському батальйоні, що був розквартирований на ст. Колосовка (130 км від Одеси), стихійно виник мітинг. «Якби ми знали, що робиться в Росії, то ніколи не стали б душити російської революції», — заявили зуави своїм командирам і зажадали повернення на батьківщину. Коли ж зуавів посадили у вагони, щоб перевезти ближче до фронту, то при першому свистку паровоза вони вискочили з вагонів і далі відмовились їхати, вигукуючи: «Допоможемо російському пролетаріатові звільнитися від тих, хто йому перешкоджає будувати нове життя!» Повідомляючи про це штаб командування, агент розвідки Добровольчої армії писав: «Зуави на станції Веселинове не хочуть наступати. А ті, що на станції Колосовка, заявляють, що вони самі є більшовиками»²⁰.

Так ідеї пролетарського інтернаціоналізму і міжнародної солідарності, що їх пропагувала більшовицька література, невпинно проникали у свідомість солдатів і матросів окупаційних військ. Під їх впливом десятки тисяч зарубіжних робітників і селян, одягннутих у шинелі, розуміли, що вони обмануті своїми імперіалістичними урядами, зацікавленими у знищенні першої в світі пролетарської держави. Газета «Le communiste» в статті «Серед французьких солдатів» на конкретних фактах відзначала велике значення комуністичних листівок для солдатів французької армії²¹. Наприкінці січня 1919 р. командування антантівськими військами констатувало «прикрий факт масової і організованої непокори солдатів 58-го полку авіньонського гарнізону». За цією завуальованою формулою крилося явне небажання французів воювати проти Радянської республіки. Під Тирасполем група розвідників цього полку здалася в полон. З листівок вони вже знали про справжній стан справ у Росії. А коли в штабі Червоної Армії їм докладно з'ясували

¹⁹ Одеська наукова бібліотека ім. О. М. Горького, фонд рідкісних видань.

²⁰ «Чорноморська комуна», 1 грудня 1960 р.

²¹ «Le communiste», № 1, січень 1919 р.

обстановку, вони погодилися повернутися в свою частину і загітувати своїх товаришів не воювати з Радянською Росією²².

Через кілька днів, на початку лютого, французьке командування дало наказ про артилерійський обстріл Тирасполя. Але третій батальйон 58-го піхотного полку відмовився це робити і перерізав телефонний кабель, що з'єднував артилерійську батарею з командним пунктом. Коли шостою лютого полк отримав наказ розпочати наступ на Тирасполь, солдати одностайно відмовились його виконати. Командування терміново перекинуло цей полк у Марокко²³. Приклад авіньонців незабаром наслідували й інші частини інтервентів.

Хоч розстріл 1 березня 1919 р. Жанни Лябурб, Я. Єліна, М. Штілівкера та інших членів Іноземної колегії завдав тяжкого удару, більшовицька агітація серед військ Антанти не припинилась. Центральний Комітет партії знову направив в Одесу групу комуністів, які добре знали французьку, румунську, грецьку та інші іноземні мови. І вже наприкінці березня секретар обласкому О. Соколовська доповідала ЦК КП(б) України: «...Вдалось відновити інтернаціональну колегію і знову встановити зв'язки з французами... Є зв'язок з румунськими солдатами, випустили листівки всіма мовами, включаючи грецьку»²⁴. Пізніше О. Соколовська розповідала у своїх спогадах: «Ми з тов. Заліком склали французьку листівку, де говорили про те, що зроблено руками французьких офіцерів (мається на увазі розстріл членів Іноземної колегії, а також арешт французьких солдатів-агітаторів.— С. Ц.). Ця листівка, незважаючи на втрачені зв'язки, була дуже розповсюджена, і тому французькі солдати мали змогу дізнатись про те, що сталося з їх товаришами»²⁵.

Таким чином, у французькі частини продовжувала надходити більшовицька преса. Характерно, що коли авіньонці відмовилися наступати на Тирасполь, одеські комуністи-підпільники негайно повідомили про це французьких солдатів у спеціально випущеній листівці. Кожний, хто читав її запальні слова про те, що солдати 58-го піхотного полку «не захотіли бути сліпою зброєю буржуазії, вони простягнули братерську руку нашим робітникам і селянам і цим здобули французькій армії найкращу славу»²⁶, усвідомлював, що настав час до рішучих дій. 11 березня 1919 р. виник заколот у французькому полку, що дислокувався в Акермані. Солдати, розпропаговані більшовиками, зажадали негайного повернення на батьківщину. Ніщо не допомогло — ні умовляння офіцерів, ні погрози командування. Більше того, солдати не тільки не підкорились, а навіть обеззброїли офіцерів. Двох з них, що хотіли застосувати зброю, тут же розстріляли. Повсталий полк був оточений загонами румунської жандармерії і під покровом ночі евакуйований²⁷. Загін французьких солдатів, що був посланий в с. Біляївку для придушення повстання, також вийшов з-під контролю командування і відмовився стріляти в своїх братів по класу²⁸.

Налякане антивоєнними і революційними виступами своїх військ, французьке командування вдалось до масових арештів. Особливо нещадно воно розправлялося з «більшовицькими агітаторами, які сіють смуту». В одній з казарм, розташованих у Бессарабії, через необережність молодого солдата був затриманий сержант де Ланен, який пере-

²² «Правда», 23 лютого 1919 р.

²³ Там же.

²⁴ ПАІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 142, арк. 1.

²⁵ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 1191, арк. 36.

²⁶ «Humanité», 8 серпня 1932 р.

²⁷ «Наша война» (газета політвідділу 6-ї армії), 28 червня 1919 р.

²⁸ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 225, арк. 9.

дав йому більшовицьку листівку. Розлючені офіцери влаштували самосуд і розстріляли сержанта²⁹. Масові покарання французьких солдатів мали місце й в Херсоні. Тут шість рот 176-го піхотного полку відмовились вирушити в бій проти червоних партизанів. Вони заявили, що відмовляються стріляти в російських робітників і селян. Під час обшуку в багатьох солдатів і унтер-офіцерів знайшли більшовицькі листівки і газету «Le communiste». Ці, за висловом французького командування, «неспокійні частини» були обеззброєні, а потім евакуйовані морем до метрополії.

Але ніякі надзвичайні заходи вже не могли врятувати інтервентів. Дух непокори і революційного бунтарства дедалі більше проникав у військові частини, зокрема в головну цитадель інтервентів — французький флот. У квітні події досягли тут свого апогею — в Севастопольській бухті, де базувались головні сили ескадри, замайорів червоний прапор повстання. Величезну революціонізуючу роль у пропагандистській роботі серед матросів ескадри в цей час відіграв «Лист до робітників Європи і Америки» В. І. Леніна. Ленінська праця була видана французькою мовою і широко розповсюджена на кораблях ескадри³⁰.

У ці вирішальні дні більшовики Одеси особливу увагу звертали на те, щоб перешкодити інтервентам вивезти з міста народні цінності. У спеціально випущених листівках-відозвах підпільний обласком звертався до одеських робітників, і в першу чергу до залізничників, з пропозицією кинути роботу і не відновлювати її доти, поки Ради не візьмуть усієї влади до своїх рук³¹. Згодом було видано відозву про оголошення загального страйку, яка швидко розійшлась по місту³².

Командування антантівськими військами гарячково готувалось до евакуації Одеси. Причиною цього було швидке просування частин Червоної Армії на південь. З іншого боку все сильнішими ставали антимілітаристські дії солдатів і матросів Антанти, які власне вже було розпропаговані і в багатьох випадках командуванню не підкорялись. Це змушений був визнати навіть сам командуючий військами Антанти в Одесі генерал д'Ансельм, який офіційно заявив, що більшовики «розклали половину його армії»³³.

Щоб урятувати свої війська від остаточного розкладу і уникнути неминучого розгрому, французький уряд 2 квітня 1919 р. наказав розпочати евакуацію. Але замість планомірного вивезення живої сили і бойової техніки почалась, як свідчать самі білогвардійці, «панічна ганебна втеча»³⁴. 6 квітня в Одесу вступила Червона Армія.

Говорячи на VII Всеросійському з'їзді Рад про перемогу над інтервентами, В. І. Ленін підкреслив: «Ця перемога, яку ми здобули, примусивши забрати англійські і французькі війська, була найголовнішою перемогою, яку ми здобули над Антантою. Ми у неї відняли її солдатів. Ми на її безконеchnу військову й технічну перевагу відповіли тим, що відняли цю перевагу солідарністю трудящих проти імперіалістичних урядів»³⁵. У досягненні цієї перемоги почесне місце належить підпільній пресі, зокрема листівкам, прокламаціям і відозвам — документам великої політичної ваги, з допомогою яких більшовики Одеси доносили слово ленінської правди до солдатів і матросів інтервенціоністських військ, проводили велику роботу по їх розпропагуванню.

²⁹ «Наша война», 28 червня 1919 р.

³⁰ «Правда», 19 квітня 1959 р.

³¹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 1192, арк. 44.

³² Там же.

³³ «Пролетарская революция», 1923, № 6—7, стор. 215.

³⁴ «Архив русской революции», т. XVI, Берлін, 1925, стор. 251.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 187.

М. М. ГРИЩЕНКО

ВЕЛИКОДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ В ПИТАННІ ОСВІТИ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ

У дореволюційній царській Росії й на Україні внаслідок антинародної політики царського уряду 80% дітей шкільного віку були позбавлені можливості навчатись у школах. Царський уряд більше турбувався про церкви, шинки і корчми, ніж про школи для дітей трудящих. «П'ятдесят чотири тисячі церков, двадцять три тисячі каплиць, тисяча монастирів з армією в сотню тисяч попів і ченців засліплювали брудним павутинням брехні, лицемірства й святенництва трудящий народ...»¹.

На Україні існували початкові школи: міністерські, церковно-парафіяльні, школи грамоти, земські, міські, залізничні. Керівництво ними здійснювали три центри: міністерство освіти, церковне відомство і земство. Кожний з них мав свою мережу шкіл, навчальні плани, програми і підручники.

На селі перше місце належало церковно-парафіяльним школам. Управління ними й школами грамоти, а також розпорядження коштами, що відпускалися для всіх них, здійснювалося «найсвятішим синодом» через священників.

Царські чиновники і служителі церкви прагнули до того, щоб з дітей українського та інших народів, які жили на території України, вирости раби капіталізму, покірливі слуги буржуазії та поміщиків. Церковно-парафіяльні школи, поряд з школами грамоти, допомагали пануючим класам України тримати основну масу трудящих у темряві і неучті.

Головним засобом «обробки людських душ» у руках учителів церковно-парафіяльних шкіл був «закон божий». Викладання його, як свідчить багато джерел, проводилось дуже зухвало. М. Островський у книзі «Як гартувалася сталь» пише: «З закону божого, як завжди, піп ставив Павці п'ять. Всі тропарі, новий і старий завіти знав він на зубок; твердо знав, в який день, що зроблено богом...

«Панотець, а чому вчитель у старшому класі говорить, що земля мільйон років стоїть, а не як у законі божому — п'ять тис... — і відразу осів від верескливого крику отця Василя:

— Що ти сказав, мерзотник? Ось ти як учиш слово боже.

Не встиг Павка і пікнути, як піп схопив його за обидва вуха і почав довбати головою об стінку. За хвилину, побитого і переляканого, його викинули в коридор...»²

«Закон божий» був обов'язковим предметом у навчальних планах усіх, без винятку, шкіл дореволюційної Росії і України. На викладання цього «предмета» відводилось 6—8 годин на тиждень³.

Дітей трудящих, дітей горя і злиднів важко було захопити церковними писаннями. Почуття протесту і обурення зароджувалось у шко-

¹ Н. М. Шверник. Положение рабочего класса в СССР, «Правда», 7 листопада 1936 р.

² М. Островський. Як гартувалася сталь, К., 1949, стор. 9.

³ А. С. Пругавин. Законы и справочные сведения по народному образованию, Сиб., 1904, стор. 1070.

лярів. Це почуття приходило до них від сім'ї, від їхніх батьків і матерів, що гнули спину і зазнавали свавілля гнобителів. Між інтересами трудящого і школи була безодня.

Церковно-парафіяльні школи поступово замінюються початковими школами міністерства народної освіти і земств. Це пояснюється, з одного боку, щорічним виявленням навчальною інспекцією фіктивних церковно-парафіяльних шкіл, з другого, настійними вимогами селян замінити ці школи міністерськими або земськими. І це зрозуміло. Церковно-парафіяльні школи в своїй більшості щодо зовнішнього благоустрою, постановки в них навчально-виховної роботи являли жалюгідне видовище. Про це красномовно свідчать численні кореспонденції з місць. Тогочасна газета повідомляла: «Жалюгідне і сумне враження справляє церковно-парафіяльна школа в селі Хрещатих Ярах Тарашанського повіту Київської губернії — виглядом своїм вона подібна до «старої корчми» на великих шляхах, так вона покосилася, по самі вікна, без шибок, замість яких дошки, ввійшла в землю, «вивітрилась» ззовні і зсередини; немає в ній ніякого шкільного інвентаря і схожа вона на занедбану, стару, нікому і ні на що не потрібну хату, а не на школу. Сумну думку, головним чином, наводить те, що навколо вирує життя, а на дверях школи красується замок, навчання й досі не проводиться, та, мабуть, і не буде скоро»⁴.

Всі народні школи на Україні, за невеликим винятком, були в антисанітарному стані. Учителька Шиловецької школи (Березнянський повіт Чернігівської губернії) писала:

«Школа в Шиловцях схожа на маленький ящик, наповнений дитячими голівками: 38 учнів, 7 карт, дві класні дошки, рахівниця шведська, коло них у кутку постіль сторожки, на постелі одяг учнів, стіл, коло стола дві лави і стілець, відро з водою за класною дошкою. Можна собі уявити, скільки простору залишилося для повітря, яким повинні дихати 38 учнів»⁵.

Інспектор народних училищ К. Горячівський, який побував у с. Велика Димерка Київської області, 18 листопада 1905 р. писав:

«...Відвідав Димерське початкове училище: учнів всього 113, у тому числі 6 дівчаток. В селі дітей шкільного віку — 600..., законвчитель і два вчителі... Заняття почалися 1 листопада. Наочне приладдя: глобус, географічна карта Росії, компас, магніт, картини з священної історії й природознавства і портрети дому Романових. На утримання школи земство витрачає щороку понад 700 крб., в тому числі з громади 150 крб.»

Вдруге інспектор побував у школі через рік — 16 листопада 1906 р. Що ж змінилося в школі за цей час?

«Учнів усього 82, у тому числі 5 дівчаток. У четвертій групі для випуску готуються всього два хлопчики... Учні четвертої групи з'явилися в школу 13 листопада, а до того часу пасли худобу. Книг у бібліотеці і наочного приладдя з минулого року не прибавилося»⁶. В подібному стані були й інші сільські школи.

«...Вздовж села Писарівки Звенигородського повіту на Київщині проїжджий не може не помітити довгого старого приміщення, що стоїть за кілька саженив від церкви, на лівому боці вулиці і з першого погляду справляє враження заїжджого двору. Маленькі, з потемнілими шибками вікна, продірявлена в багатьох місцях солом'яна стріха, що служить житлом для чималої кількості гороб'ячих сімей, та пахиле-

⁴ «Киевская земская газета», № 1, 1917, стор. 17.

⁵ А. А. Русов. Описание Черниговской губернии, т. II, 1889, стор. 74.

⁶ «Комуністична освіта», 1939, № 5, стор. 90.

ний північним вітром димар, являють собою досить-таки непривабливу картину. Яке призначення має це приміщення, говорить нам напис — «Писаревське церковно-парафіяльне однокласне училище». Такий зовнішній вигляд Писаревського училища!

Всередині — брудна, низька, з напівзруйнованою стелею і прогнилою підлогою, яка ніколи не бачила фарби, кімната, довжиною 6—7 арш. Сумно і боляче стає від свідомості, що в такій огидній комірчині протягом 20-ти з лишком років щорічно мучаться 60—80 душ, малих цих, що «покірно переносять і чад, і протяги, і холод...», «і нікому до цього діла нема...»⁷

Багато подібних кореспонденцій надходило з сіл різних повітів Київської та інших губерній України. На вимогу селянських сходів у багатьох селах церковно-парафіяльні школи закривалися і замість них виникали міністерські або земські школи.

Вже в першому десятиріччі ХХ ст., особливо під впливом революційних подій у країні, на Україні спостерігається значне збільшення міністерських шкіл. Так, тільки в Полтавській губернії їх було в 1904 р. 36, у 1905 р. — 55, у 1906 — 57⁸. Подібне явище характерне і для інших губерній.

Розширення мережі цих шкіл було кроком уперед у підвищенні освітнього рівня учнів. Майже в усіх міністерських школах викладалися російська мова з елементами літератури, арифметика, геометрія, історія, географія, природознавство, креслення, малювання, чистописання. Правда, і в міністерських школах багато годин за навчальними планами відводилось на вивчення «закону божого», церковної історії і слов'янської мови.

Міністерська школа з більш підготовленими учителями забезпечувала учням вищу письменність, давала елементарні знання з арифметики, історії, природознавства, але за своїм загальним напрямом і вона залишалась антинародною і не могла задовольнити потребу народу в освіті. Ініціатива і самодіяльність передових учителів у застосуванні кращих методів навчання наштовхувалась на неуцькі накази циркулярів міністерства, місцевих священників і поліцаїв, через що рівень загальноосвітньої підготовки учнів залишався низьким.

У другій половині 90-х років ХІХ ст. значно активізується діяльність земств у галузі початкової освіти: відкриваються нові школи, на їх утримання збільшуються асигнування земств. Особливо бурхливу діяльність у галузі шкільного будівництва розвинули земства в період революції 1905—1907 рр. і в наступні роки. Так, наприклад, у Київській губернії з 1906 по 1911 р. земства відкрили 149 шкіл⁹ тоді як у попередній період на кошти земств існувало тільки 53 школи. У Харківській губернії за станом на 20 грудня 1916 р. існувало 2469 шкіл, у тому числі 1441 земська¹⁰. Є всі підстави твердити, що Харківська губернія посідала провідне місце за кількістю земських шкіл, відкритих згідно з законоположенням 1874 р.

Вчителі земських шкіл широко користувалися підручниками Водозова, Корфа, Бунакова, «Родным словом» і «Детским миром» К. Д. Ушинського та іншими посібниками. Це допомагало значній частині учнів домогтися правильного і по можливості виразного читання і переказування прочитаного. Одночасно з читанням повідомлялися

⁷ «Киевская земская газета», 1910, № 36, стор. 9.

⁸ Краткий обзор по народному образованию в Полтавской губернии за 1904, 1905 и 1906 гг., Полтава, 1907, стор. 3.

⁹ Отчет о земских школах в Киевской губернии за 1911 г., К., 1911, стор. 4.

¹⁰ Список учебных заведений Харьковской губернии на 20 декабря 1916 г., Харьков, 1917, стор. 17—32.

елементарні відомості з історії, географії і природознавства. Але поря з цим значного розповсюдження в земських школах набули релігійні книги.

Щоб зблизити викладання в земських школах з потребами госпс дарського життя, подекуди вивчались так звані необов'язкові предме ти: рукоділля, садівництво, городництво, виноградарство та різні ре месла.

Все, що хоч якось натякало на неспроможність релігії, ставило пі сумнів непохитність існуючого ладу, викликало лють царських чинов ників. Наприклад, у 1914 р. минуло 100 років з дня народження Т. Г. Шевченка. В окремих школах України готувалися до святкуван ня цієї дати. Але, як і слід було сподіватися, царський уряд заборони торжества. 15 лютого 1914 р. рада синоду надіслала циркуляр усім епархіальним училищним радам про заборону в церковних школах влаштовувати ювілейні збори пам'яті Шевченка і поширювати «укра їнську літературу»...¹¹ Аналогічне розпорядження було дано і школам міністерства народної освіти.

Поряд з тенденційністю офіційної політики російського самодер жавства у визначенні змісту навчально-виховної роботи та слабкою пе дагогічною підготовленістю вчительського персоналу нормальна поста новка навчально-виховного процесу в початковій школі, особливо сіль ській, значною мірою гальмувалася відсутністю матеріальної бази.

Про незадовільне обладнання приміщень початкових шкіл на Україні свідчать такі приклади. З 1427 шкільних приміщень Волин ської губернії тільки в Городецькому 2-класному сільському училищі Ровенського повіту освітлення електричне, а в 1426 — гасове. Тільки Здолбунівські міські двокласні чоловіче і жіноче училища мають цен тральне опалення і штучну вентиляцію, а в решті училищ опалення місцеве і вентиляція природна, тобто квартирки, фрамуги. Теплих відхо жих місць немає ні при одному з училищ Волинської губернії. У 1020 училищах класні парти не відповідають елементарним вимогам, лише в 109 училищах — задовольняють їм¹².

З 1831 церковно-парафіяльних шкіл Подільської губернії мали власні приміщення тільки 993. Таке становище з шкільними будинка ми було характерним не тільки для даної губернії, але й для всієї ве личезної території царської Росії.

Антисанітарія, перевантаженість шкіл учнями, строкатість на вчальних посібників дуже негативно позначились на ході навчально- виховної роботи. Вчитель Ф. Кулик згадував: «Учні на випускних екза менах абияк читали по складах, писали так безграмотно і такими кар лючками, що важко було розібратися, лічили в межах 100 ледве не по пальцях, про усні обчислення і найпростіші явища природи поняття не мали. Навчання зводиться до зазубрювання різних мертвих грама тичних правил, до диктантів, механічного читання і дослівного пере казу за книгою: немає життя в народній школі...»¹³.

Слід зазначити, що багато вчителів народних шкіл зовсім не були байдужі до справи постановки навчальної роботи. Як свідчать їх ли сти та виступи і особливо матеріали вчительських з'їздів, що прово дилися в різних місцях, викладачі активно ставили питання про по ліпшення роботи в школі. Не завжди, правда, це вдавалося. Так, Бер дянські земські збори в 1897 р. визнали за доцільне скликати вчитель

¹¹ Т. Шевченко в документах і матеріалах, К., 1950, стор. 352.

¹² Отчет директора народных училищ Волынской губернии за 1905 г., Житомир, 1906, стор. 48—49.

¹³ Циркуляр по управлению народными училищами, № 3, березень, К., 1908, стор. 83—87.

ський з'їзд для розв'язання невідкладних питань шкільної справи і запросили до числа керівників з'їзду відомого педагога Н. О. Бунакова. Однак міністерство народної освіти не дало дозволу і з'їзд не відбувся. Тоді земська управа змушена була скликати приватну нараду вчителів деяких шкіл¹⁴.

На з'їзді вчителів народних училищ 6-го району Волинської губернії, який проходив у м. Заславлі (3—6 серпня) і в м. Острозі (10—14 серпня 1908 р.), обговорювались питання, що безпосередньо стосувалися навчального процесу: «Про наочне навчальне приладдя та про заходи до їх використання», «Позакласні читання з учнями» та ін.¹⁵

Слухачі Полтавських учительських земських загальноосвітніх курсів 1911 р. здебільшого негативно відповіли на запитання: «Чи встигають учні протягом 3—4 років твердо засвоїти курс початкової народної школи?» Причинами цього більшість опитаних вважала нерозуміння учнями мови викладання, незадовільне відвідування школи за браком у дітей одягу та взуття, а також завантаження домашніми справами, короткочасність навчального року, одночасну роботу вчителя з трьома групами^{16–17}. Тривалість навчального року, особливо в сільських школах, була дуже невелика. В школах Радомишльського, Васильківського та інших повітів Київської губернії вона становила всього 90—100 днів.

Школи, які існували в той час, не могли охопити всіх дітей шкільного віку. Багато батьків благали вчителів прийняти дитину до школи. «Зробіть божу ласку, прийміть мого хлопчика, йому вже десятий рік. Я живу заробітками, землі не маю, але й такому бідняку краще жити, якщо він письменний»¹⁸, — говорив батрак учителю школи. І коли одному старому селянинові вчитель відмовив у прийомі онука, той заявив: «Як це не приймаєте? Такого закону немає, щоб не приймати; закон повинен бути такий, щоб усіх приймати... знати нічого не хочу, я тут залишу онука і робіть з ним, що хочете — щодо мене, нехай і на дорозі сидить»¹⁹. Так висловлювало свій протест трудове селянство, яке глибоко усвідомлювало необхідність освіти для своїх дітей і своє право на освіту.

Попечитель Київського учбового округу у своєму звіті за 1909 р. писав: «Стан початкової освіти у Волинській губернії досі залишається вкрай безвідрадний, незважаючи на всі зусилля учбового відомства. Переважає тут корінне... населення (73,7%) виявляється в шість разів менш грамотним, ніж прихідці — чехи, і в чотири рази менш грамотним, ніж німці. В середньому одна міністерська російська школа припадає, не рахуючи міських училищ, на 6 342 чоловік населення. У Волинській губернії зараз є 102 433 дітей шкільного віку, для яких нема місця в жодній з існуючих шкіл. Це ціла армія дітей, позбавлених можливості одержати навіть елементарну освіту, приречених на повне і безпросвітне нещасття...»²⁰ По Херсонській губернії у 216 школах відмовили в прийомі 8 495 дітям, або 49% бажаючим вступити до школи»²¹.

¹⁴ Отчет Бердянской уездной земской управы о народном образовании за 1898, 1899 гг., стор. 15.

¹⁵ Циркуляр по управлению народными училищами, № 10, октябрь, К., 1908, стор. 243.

^{16–17} Отчет о земских учительских общеобразовательных курсах 1911 г. в Полтаве, Полтава, 1911, стор. 9, 11.

¹⁸ Т. Лубенец. Педагогические беседы, 1913, стор. 545.

¹⁹ Там же. стор. 556.

²⁰ Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1909 год, стор. 50.

²¹ А. Конощенко. До історії школи на Херсонщині, Х., 1905, стор. 34.

Особливо незадовільним було залучення до навчання дівчат. У звітах окремих шкіл повідомлялося, що навіть ті з них, що вступали до школи, залишали її, оскільки повинні були допомагати батькам по господарству або йти в найми.

У статті «Капіталізм у сільському господарстві» В. І. Ленін писав: «...Виявляється, дрібному землеробові допомагають діти, допомагають з того віку, як тільки починають ходити...»²², а в книзі «Розвиток капіталізму в Росії» зазначав: «Серед місцевих економічних робітників Єлисаветградського повіту Херсонської губ. діти становлять 10,6%»²³.

Боротьба за право на освіту, проти реакційної політики царизму особливо активізувалася з кінця ХІХ ст. 1895 р. у статті «Про що думають наші міністри?» Володимир Ілліч писав, що «міністр дивиться на робітників як на порох, а на знання й освіту як на іскру; міністр упевнений, що коли іскра попаде в порох, то вибух спрямується передусім на уряд»²⁴. У заключній частині цієї статті викривається антинародний характер політики царського уряду, міністри якого смертельно бояться поєднання знань з робітничим людом, а тому репетують, що «далі, далі треба тримати школи від «простого і майстрового люду». В. І. Ленін підкреслює: «без знання робітники — беззахисні, із знанням — вони сила!»²⁵

Прийнята ІІ з'їздом РСДРП у липні 1903 р. програма партії, яку розробив і відстоював у боротьбі проти опортуністів В. І. Ленін, вимагала добиватися гарантії для народу права «діставати освіту рідною мовою, що забезпечується створенням за рахунок держави і органів самоуправління потрібних для цього шкіл».

Робітничий клас ніколи не приховував своїх вимог щодо школи, говорив про них одверто, на весь голос. Н. К. Крупська писала: «І буржуазія, і робітничий клас ставлять школі певні цілі, але буржуазія дивиться на школу, як на засіб класового панування, а пролетаріат дивиться на школу, як на засіб виховати покоління, здатне покласти край класовому пануванню. Цілі буржуазної держави ведуть до придушення особистості величезної більшості дітей, до затемнення їх свідомості; ці цілі йдуть урозріз з інтересами молодого покоління. Цілі, які ставить школі робітничий клас, ведуть до розквіту особистості кожної дитини, до розширення її кругозору, до поглиблення її свідомості, до збагачення її переживань, цілі йдуть по лінії інтересів молодого покоління»²⁶.

У брошурі «До сільської бідноти» (1903 р.) В. І. Ленін особливо підкреслював тяжкі наслідки політики царизму щодо освіти сільської бідноти.

«...Дуже важливе поліпшення для всього народу, а для сільської бідноти особливо, полягає в *безплатному навчанні* дітей, якого вимагають соціал-демократи. В даний час на селі далеко менше шкіл, ніж у містах, і до того ж скрізь тільки багаті класи, тільки буржуазія має можливість давати дітям хорошу освіту. Тільки безплатне і обов'язкове навчання *всіх дітей* може вивести народ хоч би частини з теперішньої темноти. А сільська біднота особливо терпить від темноти і особливо потребує освіти. Але, звичайно, нам потрібна справжня, вільна освіта, а не така, якої хочуть чиновники й попи... Діти повинні дістава-

²² В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 107—108.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 194.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 72.

²⁵ Там же, стор. 73, 74.

²⁶ Н. К. Крупська. Вибрані педагогічні твори, К., 1961, стор. 228—229.

ти безплатну освіту до 16 років і тому не повинні допускатися на роботу по найму цього віку»²⁷.

Відомий російський педагог М. В. Чехов, великий знавець російської мови, автор словника російської мови для неросійських шкіл, у своїй замітці «Російська мова в школах Малоросії» писав: «Інспекція уважно стежить за тим, щоб викладання в класах провадилось великоруською мовою, а якщо це не скрізь виконується, то під страхом усунення вчителя з школи або закриття самої школи за «українофільські тенденції», які в даному разі набагато вірніше було б назвати «здоровими педагогічними вимогами...»²⁸

Одні лише більшовики на чолі з В. І. Леніним послідовно виступали проти національного гноблення, за вільний розвиток демократичної культури, кожної нації своєю рідною мовою, за право на самовизначення націй, за ліквідацію роз'єднаності робітників різних націй і об'єднання їх сил для успішної боротьби з буржуазією.

Для широкої пропаганди серед трудящих мас більшовицької позиції з національного питання В. І. Ленін вважав за потрібний виступ з трибуни Державної думи представника більшовиків. 20 травня 1913 р. на захист національних прав українського народу виступив депутат Г. І. Петровський, який заявив: «Я є представник пролетаріату однієї з цькованих і гноблених урядом народностей... Українцеві досить оголосити читання лекцій українською мовою, і хоч у цій лекції не буде нічого політичного і злочинного, нічого незаконного, ця лекція буде заборонена. Чому? Тому, що вона буде українською мовою... Директор Миргородської гімназії, переглядаючи програму одного концерту, сказав, що коли буде сказано хоч одне слово на дурацькому українському діалекті, то не буде ні одного учня на цьому концерті. В Лебединській чоловічій гімназії директор теж забороняє говорити українською мовою, і, під час доведення якоїсь алгебраїчної теореми цією мовою, учневі було поставлено двійку... Українці, чи бачите, не мають права на рідну мову ні в середній, ні в нижчій школі, ні в земстві... В Європейській Росії процент грамотності населення становить всього 30%... але, пп. якщо гідка і кріпосницьки ганебна є взагалі російська неграмотність, охоронювана і насаджувана нашим урядом, то ще вона жахливіша на Україні... спадає до 20%»²⁹. Промова Г. І. Петровського, основний текст якої написав Володимир Іллєч, з дивовижною яскравістю і переконливістю викривала царську Росію як «тюрму народів».

Підростаюче покоління країни Рад, наша майбутня зміна — росте, мужніє, навчається і виховується в дусі пролетарського інтернаціоналізму, міцної і вічної дружби між трудящими всіх національностей СРСР, полум'яної любові до своєї Вітчизни, до героїчної Комуністичної партії і її організатора і творця В. І. Леніна, в дусі ненависті до ворогів народу і зрадників Батьківщини. Завдяки повсякденному піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду широко відкриті перед нашим підростаючим поколінням двері до науки, культури, освіти, до творчої праці в будь-якій галузі людського життя.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 354—355, 356.

²⁸ «Вестник воспитания», 1905, № 7—8, стор. 118.

²⁹ Промова Г. І. Петровського «Про національне питання» на засіданні IV Державної думи 2 червня (20 травня) 1913 р. Див. В. І. Ленін. Твори, 3 вид. т. XVI, стор. 680—684.

ВИЗНАЧНА ПОДІЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

(До 200-річчя Коліївщини)

Для всіх класових суспільств характерні глибокі антагоністичні суперечності, та чи не найяскравіше проявлялись вони в епоху феодалізму. Повстання й війни пригноблених проти гнобителів, розпочавшись на світанку існування цього ладу, розхищували його основи. Вся епоха феодалізму «повна безперервних спроб пригноблених класів скинути гноблення». — писав В. І. Ленін¹.

Жорстокі класові бої відбувались і на Україні. Вони були спрямовані як проти соціального, так і національного гніту. Особливо значного розмаху визвольний рух досяг у 1648—1654 рр. Але й після Переяславської ради українському народові довелося ще довго боротися проти шляхетської Польщі і султанської Туреччини, які зазіхали на його землі. Лівобережна Україна була закріплена в складі Російської держави. Правобережна Україна, внаслідок складних міжнародних обставин, більш як на століття знову потрапила в ярмо шляхетської Польщі. Польські магнати і шляхта відновили тут жорстоку феодально-кріпосницьку експлуатацію селян, що викликало в 1702 р. масове повстання, яке тривало до 1704 р. Магнатсько-шляхетський уряд Польщі військовою силою придушив рух селян і козаків.

Після цього повстання виникла нова форма боротьби проти соціального й національного гноблення — гайдамацький рух. Невеликі загони народних месників, застосовуючи партизанську тактику, розгортають боротьбу проти шляхти, орендарів, лихварів, католицького та уніатського духовенства, сільських глитаїв. Вони знищують панські маєтки, вбивають поміщиків та їхніх слуг, ділять відібране у них майно між селянською біднотою. Великі повстання гайдамаків, які об'єднувались з селянами, відбулися в 1709—1710, 1734 і 1750 роках. Під час цих виступів повстанців здобували міста й фортеці, знищували гнобителів, вступали в боротьбу не лише з надвірною охороною феодалів, а й коронними військами. Та найбільшим вибухом народного гніву була Коліївщина 1768 р. Рушійними силами й тактикою вона нагадує повстання попередніх епох, але метою, розмахом і наслідками докорінно відрізняється від них, посідаючи в історії особливе місце.

Великий революціонер-демократ Т. Г. Шевченко, порівнюючи визвольну боротьбу на Україні з подіями у країнах Західної Європи, вказував, що його «покійні земляки нітрохи не уступали будь-якій європейській нації, а в 1768 році Варфоломійську ніч і навіть першу французьку революцію перевершили. Одно, в чому вони відрізнялись від європейців: у них усі ті криваві трагедії були справою всієї нації і ніколи не розігрувались з волі якого-небудь пройдисвіта, подібного до Катерини Медічі, що допускали нерідко в себе західні ліберали»².

Коліївщиною зацікавились дослідники ще в першій половині XIX ст. Замислюючись над народними піснями, переказами й легендами, переглядаючи «спогади» В. Кребс, П. Младановича, Ліппомана,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 428.

² Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в десяти томах, т. IV, К., 1961, стор. 225.

Тучапського та інших шляхтичів, що паплюжили народних месників, історики не могли не сказати свого слова про цю подію. Першим узявся за вивчення Коліївщини М. Максимович³, який виправдував боротьбу народних мас проти експлуататорів, вважав її прогресивним явищем. Але брак архівних матеріалів, некритичне використання розповідей В. Кребс і П. Младановича, а також перебільшення ролі церковно-релігійного фактора перешкодили йому намалювати цілком об'єктивну картину всенародної боротьби. Праця не була опублікована через цензурні перешкоди. Першою вийшла у світ 1845 р. праця А. Скальковського «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст.», у якій автор всіляко таврував гайдамаків, зводив на них наклепи, паплюжив патріотичний похід Залізняка і подвиг Гонти⁴. Таким же шляхом пішов П. Куліш. Він характеризував гайдамацький рух як відкритий грабіж⁵. Д. Мордовцев присвятив гайдамацькому рухові монографію⁶, де іменував народну боротьбу «кривавою смутю».

Зовсім інакше оцінювала гайдамаччину О. Єфименко. Вона вважала Залізняка героєм, «який є керівником народу на шляху здійснення заповітних його прагнень та ідеалів». Коліївщина, згідно з її оцінкою, була «спалахом народного гніву». Однак і О. Єфименко не змогла уникнути істотних помилок: вважала подвиг Гонти «зрадою», переказувала наклепи польської шляхти про його боягузливу поведінку під час страти тощо⁷. В. Антонович і Я. Шульгін зображували гайдамацькі виступи як законотвірне явище, але намагались затушкувати соціальний характер боротьби народних месників, обійти мовчанням виступи селян проти кріпосництва⁸.

Вороже дивились на визвольний рух українського народу польські дворянські й буржуазні історики. Для А. Яблоновського гайдамаки були «гультями», а їх загони «бандами». Ф. Равіта-Гавронський називав гайдамаків розбійниками й грабіжниками, а рух показував як суцільний потік крові.

Події Коліївщини з великою художньою силою відтворив Т. Г. Шевченко в поемі «Гайдамаки» (1841 р.). У його зображенні Коліївщина постає як соціальний і національно-визвольний рух українського народу проти польських панів. З убивчим сарказмом висміює поет свавілля магнатів та шляхти, сейм тогочасної Польщі, яскраво змальовує паразитичне життя й розбещеність шляхти, яка «день і ніч гуляє».

Т. Г. Шевченко точно вказує пункти, де почалось повстання, визначає межі його територіального поширення:

Зайнялася Смілянщина,
Хмара червоніє.
А найперше Медведівка
Небо нагріває.
Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає.

Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Волинь!⁹

³ М. Максимович. Собрание сочинений, т. I, К., 1876. Статті — «Сказання про Коліївщину» (1839 р.), «Вісті про гайдамаків» (1845 р.) і «Мліївський староста Данило Кушнір» (1865 р.).

⁴ А. Скальковский. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст., Одесса, 1845, стор. 74, 75.

⁵ П. Кулиш. Записки о Южной Руси, т. I, Спб., 1856, стор. 91; т. II, Спб., 1867, стор. 108.

⁶ Д. Мордовцев. Гайдамаччина, Спб., 1870.

⁷ А. Я. Єфименко. Южная Русь, т. I, Спб., 1905, стор. 138, 112.

⁸ Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 3, К., 1876, Передмова; В. Антонович. Уманский сотник Иван Гонти, К., 1882; Я. Шульгин. Очерк Колиивщины, К., 1890.

⁹ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів..., т. I, стор. 114.

Поет підкреслює, що в повстанні 1768 р. брали участь широкі маси народу, які були його рушійною силою. Тоді в селах, говорить автор,

...осталися
Діти та собаки,—
Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки.¹⁰

У ході повстання поет яскраво змальовує два непримиренні табори: гнобителів — польську шляхту, орендарів, ксьондзів та єзуїтів і пригноблених, які виявляють виняткову відвагу, самовідданість і рішучість у боротьбі проти ненависних польських панів.

Вихід у світ поеми «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка був видатною подією не тільки в українській літературі, а й у суспільно-політичній думці. Великий український революціонер-демократ першим у домарксистській історіографії дав правильну оцінку Коліївщини як соціального та національно-визвольного руху, під час якого селянські маси боролись проти кріпосницького гніту, а весь народ — проти утисків польських магнатів і шляхти. Поемою «Гайдамаки», віршами «Холодний Яр», «Швачка» та іншими творами Т. Г. Шевченко спростував наклепи на гайдамаків і, зокрема, на Коліївщину.

Значну увагу дослідженню гайдамацького руху і повстання 1768 р. приділяють радянські історики. К. Гуслистий глибоко розкриває причини руху, його характерні риси, чітко визначає склад повсталих, їх тактику, з'ясовує загострення відносин між запорізькою сірою і старшиною, історичне значення повстання та його вплив на інші частини України й сусідні держави, показує зв'язок між Коліївщиною і селянською війною в Росії під керівництвом Омеляна Пугачова¹¹. Гайдамацький рух був предметом дослідження В. Голобуцького¹², який підкреслює, що Запоріжжя було своєрідним плацдармом руху, що «в боротьбі правобережного селянства проти польських панів запорізькій сірою належить видатна роль»¹³. Спробу намалювати широкую картину зародження й наростання гайдамацької боротьби зробив О. Лола¹⁴. На окремих питаннях народних виступів у XVIII ст. спинялись В. Дядиченко, А. Слюсарський, В. Грабовецький¹⁵.

Однак поряд з досягненнями у висвітленні гайдамацького руху є й істотні недоліки. Досі не досліджені або поверхово розкриті такі питання, як початок гайдамацького руху, роль у ньому церкви.

Повстання 1768 р., як і інші антифеодальні рухи, породив нестерпний соціально-економічний і національно-релігійний гніт. Постійне зростання поміщицьких латифундій за рахунок обезземелення селян, ліквідація слобід, доведення панщини до 5—6 днів на тиждень, збільшення додаткових повинностей (шарварків, толок, заорок і оборок, закосок і обкосок, зажинок і обжинок, подорожчизни тощо), натуральних і грошових податків — далеко не повний перелік усього того, що робило становище народних мас нестерпним. Недарма видатний діяч польського визвольного руху Тадеуш Костюшко писав: «Селяни ледь сміють дихати без дозволу панів», а публіцист Антоній Поплавський

¹⁰ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, стор. 119.

¹¹ К. Гуслистий. Коліївщина, К., 1947.

¹² В. А. Голобуцький. Гайдамацьке движение на Запорож'є во время «Коліївщини», Исторические записки АН СССР, т. 55, 1956; його ж. Запорожское казачество, К., 1957; його ж. Запорізька Січ в останні роки свого існування, К., 1961.

¹³ В. А. Голобуцький. Запорожское казачество..., стор. 395.

¹⁴ О. П. Лола. Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст., К., 1963.

¹⁵ В. А. Дядиченко. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII—XVIII ст., К., 1964; А. Слюсарський. Слобідська Україна, Харків, 1950; В. В. Грабовецький. Селянський рух на Прикарпатті (XVII—XVIII ст.), К., 1962.

заявляв: «У нас хлоп однаково, що худоба, яку ми продаєм, купуєм, торгуєм, гонимо на роботу, як нам заманеться»¹⁶. Посилились у середині XVIII ст. і національні утиски. Українська мова була витіснена з урядових установ і навчальних закладів. Пани вели наступ на обряди, звичаї, побут. Повернення в уніатство й католицизм стало основним завданням польського духовенства і шляхти й проводилось з допомогою грубої сили й нелюдських знущань. Уніатському офіціалу Мокрицькому навіть удалося захопити в свої руки ігумена Мотронинського монастиря і правителя православних церков на Правобережжі Мелхіседека Значко-Яворського, якого було «в избе каменной малой замуровано»¹⁷.

Поштовхом до вибуху повстання 1768 р. було нове загострення політичної обстановки в Польщі. «Аристократія,— писав Фрідріх Енгельс,— дійсно довела Польщу до занепаду, до цілковитого занепаду»¹⁸. Цим скористались сусідні держави. На польський престол був обраний ставленик Росії Станіслав-Август Понятовський (1764 р.). На територію Польщі вступило 30-тисячне російське військо. У лютому 1768 р. сейм зрівняв дисидентів (некатоликів) у правах з католиками, хоч католицизм залишався панівною релігією. Тоді найбільш консервативні елементи і завзяті клерикали в містечку Барі (Поділля) проголосили конфедерацію незадоволених рішеннями сейму. Дарма, що до заколотників приєдналися і прогресивні шляхтичі-справжні борці за свободу й незалежність Польщі, конфедерація з перших днів існування була найбільш реакційним союзом з усіх, які існували до того часу в Польщі. Осліплені ненавистю до православ'я й одурманені шовіністичним чадом, конфедерати розпочали боротьбу не лише з королівськими військами, а й православним населенням України. В зв'язку з тим, що на цей час майже всі російські війська були виведені з Польщі, їм вдалося заволодіти Любліном, Могильовом на Дністрі, Вінницею, підійти до Білої Церкви. Всюди палали українські села, на шляхах зводилися шибениці. Ігумен Медведівського монастиря ієромонах Віссаріон писав 11 червня 1768 р. київському митрополиту про звірства конфедератів: «Благочестивих священников боем мучили, и единому священнику з головы кожу совсем содрали и с чего де он и умре, а людей всех до присяги на унею приводили, от чего люди все оставя свои жилия и доми з именами весма многое число за российскую границу сошли, а иние в лесах и по реках, по островах поскрывались, а города и села все пусти остались...»¹⁹. На прохання Станіслава-Августа Понятовського в Польщу знову вступили російські війська. Це підлило масла в жевріюче багаття. З небувалою силою полум'я всенародного повстання спалахнуло на Черкащині й охопило всю Україну.

Місцем початку Коліївщини став Холодний Яр і Мотронинський монастир. Дожовтневі (як дворянські, так і буржуазні) історики здебільшого пов'язували це з діяльністю Мелхіседека Значко-Яворського. Безперечно, особа Мелхіседека досить своєрідна, колоритна й оригінальна. Він побував у Варшаві й Петербурзі, об'їздив багато сіл і міст України, часто виступав перед віруючими із закликами берегти й шанувати свою віру й не піддаватись натискові уніатів та католиків, які називали його «царем схизматським», «першим різником і бунтарем».

Але М. Значко-Яворський був тісно зв'язаний з верхівкою православного духовенства на Правобережжі, яке освячувало й підтримува-

¹⁶ Белоруссия в эпоху феодализма, т. I, Минск, 1960, стор. 265.

¹⁷ Центральна Наукова Бібліотека АН УРСР. Відділ рукописів, спр. 6884, арк. 1.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 160.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 1020, спр. 3872, арк. 2.

ло класове гноблення. Тому він не міг брати участі в підготовці повстання, збирати для цього гайдамаків поблизу Мотронинського монастиря. Монастир був популярний серед правобережного населення як єдиний великий монастир, що твердо відстоював своє існування від зазіхань уніатів і вів велику агітацію проти них та католицизму. До монастиря завжди сходилася велика кількість віруючих. Навколо нього були великі ліси. Нарешті, знаходився він у прикордонній смузі. Монастирю весь час потрібна була робоча сила. Все це разом узятє й притягувало сюди гайдамаків. Ліси ховали їх від каральних загонів, що нищили по Правобережжю в пошуках «розбійників». Монастир, приймаючи на роботу, забезпечував харчами й одягом.

Восени 1767 р. із Запоріжжя «пошол без ведома кошового отамана и протчих старшин» Максим Залізняк «и был на послушании в Онуфриевском монастыре по великий пост, а на второй недели пришол в Мотронинский монастырь и был там на послушании»²⁰. Звичайно, прибув він у монастир не як послушник, а з метою підготовки повстання. Тут можна було дізнатися про настрої різних верств населення Правобережжя, про готовність до вирішального поєдинку з панами, здобути відомості про сили шляхти і її здатність до опору, про панські залоги по містах і містечках, про ставлення до своїх обов'язків надвірних козаків, про силу обурення православного населення діями барських конфедератів.

Максим Залізняк народився в містечку Медведівці (а не в с. Івковець, як гадають деякі історики) на Черкащині близько 1740 р.²¹ Батьки його були кріпаками. Ще з раннього дитинства бачив він знущання панів з бідноти та й сам зазнав знущань панських посіпак. Це й спонукало його до втечі з рідного містечка після смерті батька. Тринадцятирічний Максим потрапив на Запоріжжя, про яке мріяв не один юнак тодішньої України.

Сміливий, завзятий, непідкупний, він виділювався серед козаків, здобув серед них заслужений авторитет. Ненависть до кривди й зла, визиску й наживи, непримиренність до уніатства й політики ополчення притягували до нього козацьку «сірому». Вона полюбила відважного козака, уважно прислухалася до його слів, а коли весною 1768 р. він покликав сміливців у Холодний Яр, рушила до нього. Важко сказати, скільки запорізьких козаків зібралося біля Мотронинського монастиря напередодні виступу. Запорожець Омелько Чуб, який у Холодний Яр прибув з донським козаком Григорієм Москалем, а також Нечипір Кожухар, який був свідком обрання Залізняка отаманом, свідчать, що повстанців зібралося близько 1000—1300 чоловік²².

Невідома й точна дата виступу гайдамаків з Мотронинського монастиря. Більшість істориків вважають, що ця подія відбулась у другій половині травня 1768 р. Цей висновок зроблено на основі заяви шляхтича Домкіна Завроцького про те, що гайдамаки відправили молебень у день «зелених свят», які припадали тоді на 18 (29) травня. Багато гайдамаків (Давид Вербенко, Омелян Чуб, Кіндрат Верховійт) говорили, що до табору в Мотронинському лісі вирушили «после тройчина дня», тобто після 18 (29) травня. Ігумен Медведівського монастиря Віссаріон писав, що вже 16 травня повстанці взяли Жаботин²³. Сам Залізняк свідчив на допиті, що «в здешние места от показанного мона-

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 5520, арк. 10.

²¹ У протоколі допиту Залізняка від 1 серпня 1768 р. говориться, що «от роду ему двадцать восемь лет» (ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 5520, арк. 10).

²² ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 5520 арк. 18; спр. 5522, арк. 11.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 1020, спр. 3872, арк. 2.

стыря пошел... сего году в апреле месяце, а которого числа не упомянул»²⁴. На основі цих свідчень можна зробити висновок, що виступ відбувся на початку травня 1768 р.

По різному історики пояснюють назву повстання. Частина з них вважають, що термін «Коліївщина» походить від слова «кіл», інші шукають його корінь у дієслові «колоти».

Якщо уважно переглянути всі документи, де мова йде про учасників повстання, то можна зробити висновок, що розмови про примітивне озброєння «коліїв» безпідставні. Запорізькі козаки, які входили до складу гайдамацьких загонів, були озброєні шаблями, списами, пістолями і навіть гарматами. Таке ж озброєння мали й надвірні козаки. Багато із них спочатку (до перших боїв) мали коси, вила, ціпи. Лише незначна частина селян користувалася колами, що, до речі, ніде й не зафіксовано. Термін же «кололи» зустрічається майже на кожному кроці (особливо в свідченнях полонених гайдамаків). Навіть ігумен Медведівського монастиря Віссаріон у своєму посланні митрополиту вжив його в різних варіантах чотири рази («скололи», «покололи», «викололи», «виколотих») ²⁵.

Одночасно варто спинитись і на правомірності терміна «Коліївщина». В минулому році на сторінках «Українського історичного журналу» було порушено питання про те, чи має право на даліше існування «коліївщина» як назва великого народного повстання. Автор виступу Г. Ю. Храбан ²⁶ писав, що термін «Коліївщина» не тільки невдалий, але й образливий для пам'яті учасників великого народного повстання. Насправді в цьому терміні нічого образливого немає. Він цілком українського походження, створений за аналогією до слів, що побутували здавна в нашій мові і свого часу широко вживалися, — паліївщина, гайдамаччина, козацчина тощо. Виник від слова «колоти», вживати яке аж ніяк не боялися самі повстанці. Підняти ворога «на три списи вгору», заколоти його в бою і козаки, і гайдамаки вважали для себе за честь. Гайдамаки пишалися цим словом, адже ненависть до гнобителів була такою великою, що їх убивали, як свиней, тобто кололи.

Після виходу повстанців з Холодного Яру розпочинається їх визвольний похід по Правобережжю. Загін швидко зростав за рахунок навколишнього населення. Ігумен Віссаріон писав: «К которой козацкой компании этого числа (16 травня — *І. Г. і В. К.*) многие украинские люди, как холостые, так и женатые, оставя жени и дети свои, начали присоединяться» ²⁷. Залізняк заявляв, що він «пошел из одного монастыря на местечко Жаботин, под которым разбили конфедератов пятьдесят человек, из коих заколото человек до сорока, а потом пошли далее по тракту к местечку Умани» ²⁸. Ігумен Віссаріон повідомляв митрополита, що гайдамаки за період з 16 по 25 травня очистили від шляхти й орендарів Чигиринське, Смілянське, Жаботинське й Черкаське староства ²⁹. Макар Чорний свідчив, що «был с Железняком в Черкассах, Смеле, Богуславе и Умани» ³⁰. Решту міст визволили Микита Швачка, Андрій Журба, Семен Неживий, Іван Бондаренко, які дістали завдання від Залізняка десь на початку повстання.

Про Микиту Швачку збереглося небагато відомостей. Називав він

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 5520, арк. 5.

²⁵ Там же, ф. 127, оп. 1020, спр. 3872, арк. 2—3.

²⁶ «Український історичний журнал», 1967, № 8, стор. 158.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 1020, спр. 3872, арк. 3.

²⁸ Там же, ф. 59, оп. 1, спр. 5518, арк. 4.

²⁹ Там же, ф. 127, оп. 1020, спр. 3872, арк. 3.

³⁰ Там же, ф. 59, оп. 1, 5520, арк. 16.

себе запорізьким козаком, відокремився від Залізняка в районі Богуслава, звідси й рушив на північ. Спочатку його загін штурмував Білу Церкву, яку здобути не вдалося, потім оволодів приступом Фастовом і почав визволяти навколишні села. За короткий час Білоцерківщина й Фастівщина майже повністю були очищені від шляхти, орендарів, лихварів, католицького й уніатського духовенства. Швачка діяв рішуче і настійно. Пани поширювали про нього жажливі розповіді, але народ у піснях і легендах любовно величав його «батьком», «козаченьком», а після його ув'язнення заявляв, що «засмутилась уся Україна... як сонечко в хмарці».

Майже нічого не відомо про Андрія Журбу, крім того, що він теж походив з козаків, був соратником Швачки.

Значно більше біографічних даних залишилося в архівах про Семена Неживого (маються на увазі протоколи його допитів від 8 липня і 13 серпня 1768 р.)³¹. Народився він 1744 р. у містечку Боровиці на Черкащині. Після шестирічного навчання гончарного промислу, пішов на Запорізьку Січ, де був записаний в Уманський курінь під прізвиськом Гончара. Залізняк швидко звернув увагу на молодого й досвідченого козака і вже в районі Корсуня призначив його командиром загону. З Канева, після вигнання шляхти з міста, його загін перейшов у Медведівку і зупинився тут на деякий час. Звідси Неживий надіслав до царського полковника Чорби двох посланців, але не одержавши відповіді поїхав сам, де був заарештований і відправлений у Кременчук, а потім у Київ.

На Поліссі діяв загін Івана Бондаренка. Найдостовірнішим джерелом, що дає відомості про життя й діяльність цього героя, є народні перекази, записані у XIX ст. його земляком Іваном Лобанем³², та народні пісні. Народився Бондаренко в с. Грузькому (тепер Макарівського району Київської області) в сім'ї бідної вдови. Ще змалку змушений був майбутній ватажок гайдамаків працювати на пана, зазнати знущання його осавули. Не стерпівши наруги, Бондаренко втік на Січ. Основу його загону становили запорізькі козаки. Здобувши Брусилів, Бондаренко із загonom пішов до себе на батьківщину — в с. Грузьке, з нагоди визволення якого влаштував бенкет, запросивши всіх земляків. Все поміщицьке майно і гроші повстанці розділили між жителями села. Дізнавшись про перебування гайдамаків у Грузькому і сподіваючись захопити їх зненацька, на село вчинила напад команда польських гусарів. Але гайдамаки мужньо зустріли нападників, добре провчили їх. З Грузького загін перейшов у містечко Бишів, де знищив місцевих шляхтичів, орендарів та ксьондза і поповнився надвірними козаками, які добровільно приєдналися до повстанців. Далі гайдамаки, очолювані Бондаренком, побували в сс. Рожеві й Андріївці, після чого штурмом здобули Макарівський замок. Але на Макарів підступно напав сотник корнинських надвірних козаків Щербина, якому вдалося захопити Бондаренка в полон. Згодом ватажок був страчений польською шляхтою у Чорнобилі.

Крім названих ватажків, на Правобережжі діяли Саражин, Ніс, Бандура, Шелест, Москаль, Шило та інші керівники народних месників. Селянське повстання поширювалося, охоплюючи все більшу й більшу територію. Повстанці знищували панів на Київщині, Брацлавщині, Поділлі, Волині. Хвиля народного гніву докотилася до Білорусії, Галичини, Польщі. Гайдамаки звернулися до польських селян з таким лл-

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 5525, арк. 5—11.

³² «Киевская старина», 1882, № 3, стор. 530—537.

стом: «Обивателі Корони, мешканці шляхетських, королівських і церковних маєтків! Ваш час настав! Прийшла пора визволитись із неволі, скинути панське ярмо — той тягар, який ви тягли донині... Поспішайте на допомогу до тих, хто хоче зробити вас свободними й наділити вольностями. Прийшов час помститись за всі муки, глум і знущання, за нечувані здириства, які до сих пір ви терпіли від своїх панів..., що донині ссуть кров вашу»³³. В цьому зверненні чітко виражено план і мету повстанців. Воно було свідченням єдності інтересів як українських, так і польських трудящих, поневолених магнатами й шляхтою, однаково знедолених і скривджених.

У червні основні сили повстанців під керівництвом Максима Залізняка підійшли до укріпленої фортеці Умань, яку охороняли надвірні козацькі полки та кілька сот жовнірів. Фортеця була оточена високим валом з дубовим палісадом, мала 4 bastiони, 2 вежі й 32 гармати. Умань була переповнена шляхтою, що втікала сюди від народного гніву. Довідавшись, що повстанці рушили до міста, власті спішно почали ремонтувати міські укріплення, а назустріч гайдамакам вислали надвірних козаків на чолі з полковниками Обухом і Магнушевським та сотниками Гонтою, Уласенком і Панком. Як відомо, козаки, які були вихідцями з покріпаченого селянства, прогнали Обуха й Магнушевського, перейшли на бік повстанців. Цьому значно сприяв виступ Гонти, який розповів козакам про мету повстання. Часто виникає питання, чому уманські власті не залишили козаків в Умані, а послали їх назустріч гайдамакам. Відповідь на це дають свідчення полонених гайдамаків. Іван Байрацький говорив, що після того, як повстанці підійшли до Умані, «бывший в тамошнем лесу уманский сотник прозываемой Гонта с казаками человек до пятисот» з'явився до Залізняка і заявив, що він «из Умани от поляков выслан вон за то, что он не похотел приставать в согласие к польским конфедератам и чинить против российских войск»³⁴. Майже таке ж свідчення залишив і Нестор Литвиниченко³⁵. Це ще одне підтвердження чесності, принциповості й високого патріотизму Гонти.

З'єднання козаків з гайдамаками відбулось 9 (20) червня 1768 р. Того ж дня відбувся і штурм фортеці. Здобуття Умані повстанцями довгий час в історичній літературі висвітлювалося неправильно. Історики або повністю переписували вигадки Вероніки Кребс та інших шляхетських мемуаристів або ж були в полоні у них. Ще й зараз, на жаль, можна прочитати на сторінках найновіших досліджень розповіді про переговори Младановича з повстанцями, про відкриті ворота, якими гайдамаки під час переговорів вскочили у місто, про незвичайну спрагу обложених, яка змусила їх пити вино і т. д. Все це — наслідок нехтування архівними документами, в яких говориться не про хитрість і віроломство повстанців, а про штурм міста, що відображено також і в народній пісні «Максим козак Залізняк»:

Обступили город Умань
В обідній годині,
Обступили город Умань,
Покопали шанці

Та вдарили з семи гармат
У середу вранці.
Накидали за годину
Панів повні шанці...³⁶

Знищивши панів та орендарів, що ховалися в Умані, повстанці виійшли з міста й розташувалися за 4 км від нього в полі. Тут Залізняк

³³ В. О. Голобуцький, Запорізька Січ в останні роки свого існування, стор. 379.

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5520, арк. 84.

³⁵ Там же, арк. 83.

³⁶ Українські народні думи та історичні пісні, К., 1955, стор. 185.

і Гонта почали впорядковувати військо, поділяючи його на сотні та десятки, вручали відповідні клейноди кожній частині, призначали окремі загони в найвіддаленіші закутки для знищення панів. Один з них, наприклад, очолюваний отаманом Семеном Шилом, вирушив аж до м. Балти, яке тоді було під владою Туреччини. Тут гайдамаки зажадали від турецького правителя, щоб він видав шляхту й орендарів, які втекли з м. Палійового озера. Одержавши негативну відповідь, вони вирішили захопити панів силою. Після короткочасного бою повстанці вигнали з міста турецький військовий загін, здобули Балту і перебили шляхтичів і орендарів. Десь тоді ж (21 червня) гайдамаки захопили й «ханську слободу» Голту, де теж розправились з гнобителями, що пересувались там.

Перелякана шляхта не могла нічого вдіяти з повстанцями і звернулася по допомогу до командування царських військ. Російські кріпосники, боячись за долю своїх вотчин, зразу знайшли спільну мову з польськими феодалами в боротьбі проти повстанців. Жоден з гайдамацьких ватажків не чекав цього. Всі вони, сповнені дружніх почуттів до братнього російського народу, з повним довір'ям ставились до царських офіцерів, які й скористалися з цього. Перейшовши в наступ, вони зненацька атакували повстанські загони, що були розташовані по всій Україні. Не чекали несподіваного нападу й Залізняк та Гонта. Табір повстанців під Уманню був зненацька атакований військами полковника Гур'єва і здобутий штурмом. Про це він згадує у своєму повідомленні³⁷, це стверджує вирок царського суду Максимові Залізнякові³⁸. Біля с. Блощинець був атакований царським військом полковника Протасова отаман Журба. Повстанці вчинили впертий опір, під час якого загинули Журба і 30 гайдамаків, решта потрапила в полон. Під м. Богуславом підполковник Брінк напав на загін отамана Швачки; поручик Вуїч — на загін Неживого, що діяв і після арешту свого ватажка³⁹. Недалеко від Білої Церкви потрапили в полон гайдамаки загону Бандурки.

Почалася розправа над полоненими. Російських підданих судили в Києві, польських — в Кодні, Сербах та інших місцях Правобережжя. Максима Залізняка царські кати присудили «колесовать и живова положить на колесо, но вместо того... дать сто пятьдесят ударов и, вырезав ему ноздри и поставя на лбу и на щеках указные знаки, сослать в Нерчинск на каторжную работу вечно»⁴⁰. До такого ж покарання було засуджено Семена Неживого, Микиту Швачку та інших ватажків. Карали гайдамаків царські сатрапи в прикордонній смузі, щоб показати польським і турецьким властям, що російський уряд до Коліївщини ніякого відношення не мав.

Залізняк був відправлений у Сибір через Москву. Але на Лівобережжі, в слобідці Котельві (недалеко від Охтирки), 1 листопада 1768 р. «Максим Железняк с товарищи, согласясь с протчими пятьдесят одним человеком ввремя ночлегу... ночью разбив караул и выламывал двери и отбив у солдат десять ружей и у казаков копыя и ружья, бежали»⁴¹. Однак втеча була не зовсім удаюлою: 35 чоловік у тому числі Максим Залізняк, були спіймані. Про дальшу долю Залізняка ніяких точних відомостей у документах не збереглося.

Ще жорстокіше карали повстанців польські власті. Тут розправами керував королівський регіментар Стемпковський. Він знищував усіх

³⁷ «Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка», Львів, 1904, т. 10, стор. 40.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 5518, арк. 23.

³⁹ Реляции киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769, К., 1892, стор. 74, 79.

⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 5518, арк. 23.

⁴¹ Там же, спр. 5516, арк. 10.

запідозрених і полонених. Лише в одній Лисянці без суду й слідства ним було страчено 50 селян. Найжахливіше карали гайдамаків у Кодні. Там, як писав шляхтич Ліппоман, «над викопаною глибокою ямою кожному із затриманих, прив'язаному до колоди, покладеної на край ями, кат сокирою відрубував голову, потім і голову і тіло кидали в яму. Коли одна яма вже наповнювалась, викопували другу. Таким способом позбавлено було життя великій кількості селян»⁴². Нелюдських катувань зазнав І. Гонта, якому на третій день знущання відрубали голову. Багатьом селянам відтяли ліву руку і праву ногу або навпаки.

Та нелюдськими знущаннями і витонченими карами не можна було змусити селян припинити боротьбу. Повстання тривало. Гайдамацькі загони громили панів до кінця 1768 р.

Хоч Коліївщина і зазнала поразки, вона відіграла велику історичну роль. Передусім це був найбільш масовий народний рух на Правобережній Україні у XVIII ст. У ньому брали участь селяни, міщани, запорізькі й надворні козаки, навіть розорені шляхтичі. Крім українців, у гайдамацькі загони входили росіяни, білоруси, поляки, литовці, молдавани й представники інших народів Східної Європи. Повстанці діяли не в одному якомусь районі, а по всій Правобережній Україні, мали ясну мету: визволити народ від соціального й національного гноблення і забезпечити воз'єднання Правобережжя з Лівобережжям у складі Російської держави.

Резонанс, викликаний повстанням 1768 р., довго лунав серед покріпаченого селянства. На Україні час від часу ширились чутки про нову Коліївщину.

Під впливом Коліївщини посилилась класова боротьба на Запоріжжі, Лівобережній Україні, західноукраїнських землях. Народне повстання 1768 р. знайшло відгук серед селянських мас Білорусії, Молдавії, Польщі та Угорщини.

Коліївщина завдала відчутного удару по магнатсько-шляхетським порядкам Польщі. Багато гайдамаків, рятуючись від розправ, пішли в російські землі. Пізніше більшість з них влилась у ряди повстанців, очолюваних О. Пугачовим.

Повстання 1768 р., як і інші масові виступи селян, розхитувало феодальний спосіб виробництва, що став гальмом дальшого економічного, політичного й культурного розвитку країни, наближало його падіння. Селянсько-козацька боротьба стримувала натиск експлуататорів, тримала їх під постійним страхом, нерідко спонукала поміщиків іти на ті чи інші поступки повсталим.

В різноманітних формах антикріпосницької боротьби пригноблених мас розвивалися й міцніли визвольні традиції, які були сприйняті наступними нащадками борців за волю. Розрізнені, стихійні та неорганізовані виступи селян поступилися місцем організованим і свідомій боротьбі робітничого класу, який повів за собою трудяще селянство.

⁴² К. Гуслистый. Назв. праця, стор. 28—29.

З історії зв'язків слов'янських народів

Я. І. ДЗИРА

СУЧАСНА ЧЕХОСЛОВАЦЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД

Відомості про зв'язки між чеськими і словацькими землями та Київською Руссю є вже в «Повісті временних літ». Про давні відносини народів цих земель свідчать, наприклад, родинні зв'язки київських галицько-волинських князів з чеськими й словацькими знатними родами. Дослідники підкреслюють також спільне у військовій справі гуситів і українських козаків — виступати табором. Гетьман Федор з Острогу сприяв розвитку гуситства на Словаччині, захопивши 1429 р. місто Жиліну. А гусит Єронім Празький перебував на Україні.

Педагогічна система Яна Амоса Коменського зазнала впливу українських братств і шкільництва. Великий педагог також цікавився діяльністю Б. Хмельницького. 1673 р. у чеському театрі було поставлено п'єсу про війну козаків з турками. У Празі працював Франціска Скорина. По Чехії й Словаччині у XVIII ст. подорожували Г. Сковорода В. Григорович-Барський. Перший письмовий запис української пісні «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш» опубліковано 1571 р. у «Граматичі» словацького вченого Яна Благослава.

Першим історичним твором про Україну в чехословацькій історіографії вважають цікаві хоча й мало відомі мемуари словацького громадського діяча Данієля Крмана (1663—1740), який 1708—1709 рр. подорожував по Україні. Незабаром у Братіславі вийде переклад з латинської на словацьку мову Крманових мемуарів¹.

Головна трудність у виявленні найдавніших згадок про історію України в чехословацькій історіографії полягає в тому, що в чеських і словацьких письмових джерелах до XIX ст. чітко не розрізнялися такі східно-слов'янські народи: український, російський, білоруський. У чехословацьких історичних джерелах, як правило, вживався загальний термін «руський», латинською мовою «рутенський». І лише з середини XIX ст. завдяки видатному славістові Йозефові Шафарику у чехословацькій науці поступово почали розрізняти російський, український і білоруський народи.

Підвалини україніки на чеських і словацьких землях були закладені в першій половині XIX ст. видатними славістами Яном Колларом та Йозефом Шафариком за допомогою українських учених О. Бодяньського, І. Срезневського, І. Головацького та інших. Протягом XIX ст. значний внесок у розвиток україніки зробили відомі вчені, письменники, публіцисти: Ганка, Челаковський, Палацкий, Гавлічек-Боровський, Зап, Коубек, Штур, Фріч, Куба, Гловачек, Вотруба та ін.

На відзнаку 150-річчя україніки цього року в Чехословаччині намічено видати фундаментальний науковий збірник під редакцією празького українознавця Ореста Зілинського, де, крім статей з історії, буде вміщено найповнішу бібліографію відповідних видань за 150 років, у тому числі списки українських стародруків і рідкісних книжок,

¹ Михайло Мольнар. Словаки і українці, Братіслава, 1965, стор. 16.

що зберігаються у Чехословаччині. Збірник присвячено IV Міжнародному конгресові славістів².

До складу Австро-Угорської імперії тривалий час входили Чехія, Словаччина й частина України, населення яких несло на собі важкий тягар соціального й національного гніту. Перебування українців, чехів і словаків у межах однієї держави дає багатий матеріал для глибокого вивчення їхніх політичних, економічних і культурних відносин.

Сучасні чеські та словацькі дослідники підкреслюють, що в XIX ст. з українцями Галичини та Наддніпрянської України більш тісні зв'язки мали чехи, а словаки підтримували контакти з закарпатськими українцями (оскільки ті і другі входили до складу коронних угорських земель). Це значною мірою зумовлює специфіку досліджень української проблематики в чехословацькій історіографії. Основну увагу вчених привертають різноманітні зв'язки чехів і словаків з українцями, починаючи з XIX ст. Розробляються також окремі теми давньої історії українського народу. Протягом тривалого часу (XIX — початок XX ст.) україніка на чеських і словацьких землях розвивалась як складова частина прогресивної славістики. Лише в народній Чехословаччині дослідження з історії України виділилися в окрему галузь. Про це яскраво свідчить ціла низка праць чеських та словацьких істориків за останні два десятиріччя.

1954 р. вийшла фундаментальна праця чеського історика А. В. Флоровського «Чесько-руські торгові зв'язки в минулому (X—XVIII ст.)»³. Автор ґрунтовно опрацював ряд праць чеських, словацьких, українських, польських, німецьких, російських, білоруських та інших учених, використав велику джерельну базу. Але він вказав на відсутність статистичного матеріалу для власне історико-економічного вивчення проблеми. Автор доводить, що в X—XIII ст. чесько-руська торгівля розвивалась головним чином між північною Чехією, північно-східною Моравією й Південною Руссю з центром у Києві, а в XIV—XVIII — з українськими й білоруськими землями, що входили до складу Литви та Польщі. Важливим торговельним центром була Сілезія, яка в XIV—XVIII ст. разом з Чехією й Моравією творила єдине господарське ціле.

Особливо тісні й тривалі економічно-господарські зв'язки еднали Чехію з Галицько-Волинською землею, у чому важливу роль відіграв Львів, який протягом кількох сторіч був одним з головних центрів торговельних зв'язків між країнами Східної й Західної Європи. Чеські купці привозили на Україну сукно, ножі, папір, капелюхи, шафран, срібло та інші товари, а вивозили — хутра, худобу, мед, віск, жири, шерсть, шетину і т. ін.

Праця Флоровського є значним здобутком чеської історіографії у вивченні давніх зв'язків з Україною.

Першою вдалою спробою систематичного викладу соціальної й культурної історії українців Словаччини й Закарпаття від найдавніших часів до 1867 р. є ґрунтовна праця словацького історика Людовіта Гараксима⁴, яка містить значний фактичний матеріал і багато наукових узагальнень. Дослідник глибоко розкрив соціально-економічні й культурні умови життя та боротьби українців, чимало уваги приділивши розвитку самобутньої культури закарпатців. Він не розмежовує українців Східної Словаччини й Закарпаття, а бере їх як етнічне ціле.

² «Літературна Україна», 19 квітня 1968 р.

³ A. V. Florovskij. Cesko-Ruské obchodní styky v minulosti (X—XVIII století), Praha, 1954, 424 с.

⁴ Ludovít Haraksim. K sociálným a kulturným dějinám Ukrajincov na Sloveňsku do roku 1867, Bratislava, 1961, 200 с.

Особливо докладно розкриває участь і ставлення до революції 1848 р. українців Закарпаття, дає правильну оцінку їх культурно-національному рухові на чолі з Духновичем, Павловичем та іншими, слушно підкреслює велику допомогу чеських і словацьких видатних громадсько-політичних діячів закарпатським українцям у їхній боротьбі й розкриває причини пізнього пробудження у них національної свідомості. Гараксим дає наукову оцінку діяльності монархічного діяча Закарпаття Адольфа Добрянського, який 1848 р. проводив на Закарпатті антинародну реакційну політику. Він не бачив революційно-демократичних сил ні в українському, ні в російському народі.

Автор дає оцінку москвофільству, посилаючись на праці В. І. Леніна, І. Я. Франка, М. П. Драгоманова, М. Павлика, М. Г. Чернишевського. Докладно Гараксим висвітлює два наступні десятиріччя історії Закарпаття після революції 1848 р. Дослідження було б повнішим, якби крім історичних документів, автор залучив ще й літературу, фольклор, образотворче мистецтво, історію шкільництва тощо.

Помилковим слід вважати твердження Гараксима про пізнє заселення (XIII ст.) українцями Закарпаття й частини Карпат. Воно суперечить думкам Шафарика, Палацкого, здобуткам сучасної археології. Загалом же це дослідження є вагомим у словацькій історіографії. Важливо, щоб історик продовжив розробку цієї важливої теми.

1956 р. в Словаччині вийшла з друку книжка Степана Добоша про Адольфа Добрянського⁵, який був реакційним буржуазним діячем Закарпаття, брав участь у придушенні угорської революції в 1849 р., а потім очолював монархічне закарпатське і почасти галицьке москвофільство. Він не визнавав самобутності українського народу в сім'ї слов'янських народів, вважав його південно-західним плем'ям російського. Громадсько-політичну діяльність Добрянського засуджував у праці «Стара Русь» Іван Франко, а також інші українські прогресивні діячі. Спираючись на російську монархічну історіографію, відійшовши від марксистських класових позицій в оцінці діяльності історичних діячів минулого, Добош всупереч історичній правді ідеалізує реформіста Добрянського. Спроба автора видати реакційного монархіста за виразника інтересів трудового народу є антиісторичною.

Встановленню перших зв'язків чехів з галицькими українцями під час революції 1848 р. присвячена праця молодого чеського історика Володимира Гостічки⁶, який, вивчивши історіографію цього питання, вказав на односторонній і не об'єктивний підхід до теми попередніх дослідників. На підставі архівних джерел і опублікованої літератури автор дає всебічний аналіз політичних зв'язків чехів з українцями Галичини, підкреслюючи прогресивні моменти. Політична діяльність галицьких українців об'єднувалась у той час навколо легальної організації «Головна руська рада» на чолі з єпископом Г. Яхимовичем, яка в умовах Австро-Угорщини вимагала запровадження української мови в школах і державних установах, розвитку національної культури й утворення української автономної провінції Галичини. Для здійснення цих вимог українські діячі шукали підтримки серед політичних діячів інших слов'янських народів (вони 1848 р. також мали свої легальні громадські організації), що входили до складу Австро-Угорщини. На Слов'янському з'їзді в Празі (1848 р.) українці встановили контакти з чехами. У цьому зв'язку автор докладно розглянув ставлення чеських

⁵ Степан Добош. Адольф Иванович Добрянский. Очерк жизни и деятельности. Братислава, 1956, 168 с.

⁶ Vladimír Hostička. Spolupráce Čechů a haličských Ukrajinců v letech 1848—1849, Praha, 1965, стр. 75.

прогресивних діячів до українців, указавши, що Шафарик, Гавлічек-Боровський, Фріч першими серед зарубіжних слов'янських учених визнали самотність українського народу.

Праця Гостічки досить переконливо й по-науковому висвітлює перші зв'язки чехів і українців у 1848 р.

Якщо чесько-українські політичні й культурні зв'язки протягом тривалого часу досить докладно вивчали відомі чеські й українські вчені (Іван Панькевич, Олександр Колесса, Іван Брик, Михайло Брашайко та ін.), то словацько-українських відносин дослідники торкалися побіжно. Лише за останнє десятиріччя цю проблему зрушено з місця словацькими та українськими вченими Миколою Неврлі, Франтішеком Тіхим, Владиславом Бобеком, Флоріаном Заплеталом, Людовітом Гараксимом та ін. Фактично вперше її було поставлено колективом авторів збірника «З історії чехословацько-українських зв'язків» (він вийшов 1957 р. чеською і 1959 р. українською мовами у Братиславі)⁷, де четверта частина статей присвячена темі словацько-українських відносин.

Українсько-словацькі культурні зв'язки серйозно й глибоко вивчає молодий братиславський українознавець Михайло Мольнар, який опублікував з цього питання кілька цінних досліджень⁸. Три роки тому він видав нову працю — «Словаки і українці»⁹. Виявивши багато нових архівних документів і маловідомих друкованих праць, Мольнар вперше дав систематичний виклад словацько-українських відносин з найдавніших часів до ХХ ст. Його дослідження торкається питань історії, літератури, фольклористики, мовознавства, журналістики, громадсько-політичних товариств і т. ін. Воно складається з двох частин: перша — ґрунтовне наукове дослідження, друга — архівні й друковані матеріали. Книга «Словаки та українці» є вагомим внеском автора у розвиток україніки в Чехословаччині¹⁰.

Значну увагу науковців Чехословаччини й України привертає спільна боротьба чеського, словацького й українського народів проти німецького фашизму в роки другої світової війни. Участь словаків у партизанських з'єднаннях, що діяли на території України, присвячено дослідження словацького історика Само Фалтяна «Словаки в партизанських боях у Радянському Союзі»¹¹. Використавши архівні матеріали, мемуарну літературу, друковані праці словацьких, чеських і українських радянських істориків, дослідник ґрунтовно розкрив створення й розклад словацької «швидкої дивізії», яка брала участь у війні проти Радянського Союзу на боці фашистської Німеччини, та виникнення й боротьбу чехословацьких партизанських загонів (зокрема прославленого Яна Налепки) проти фашистів на території України. У праці вміщено документальний матеріал та ілюстрації. Загалом дослідження Само Фалтяна одне з найґрунтовніших у словацькій історіографії про словацький партизанський рух на Україні.

Безсумнівно наукову цінність і для істориків Радянської України мають видані у Чехословаччині кілька збірників документів і фотографій, які яскраво відображають участь синів і дочок чеського й словацького народів у боротьбі проти фашизму, зокрема й на тери-

⁷ Z dejin československo-ukrajinských vztahov, Bratislava, 1957.

⁸ Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками. Упорядкували М. Мольнар та М. Мундяк, Братислава, 1957; М. Мольнар, Шевченко у чехів та словаків, Пряшів, 1961; Людвік Куба про Україну. Збірник упорядкував Михайло Мольнар, Київ, 1963.

⁹ Михайло Мольнар. Словаки і українці, Братислава, 1965, 404 с.

¹⁰ «Український історичний журнал», 1967, № 3, стор. 143.

¹¹ Samo Fal't'a'n. Slováci v partizánských bojoch v Sovietskom sváze, Bratislava, 1957, 208 с.

торії України. У збірнику документів, виданому Честміром Амортом¹², вміщено матеріали про допомогу Українського штабу партизанського руху словацьким партизанським з'єднанням, про встановлення радянської влади на Закарпатті й його возз'єднання з Радянською Україною, про набір населення Закарпаття до чехословацького корпусу, по здоровлення О. Довженка чеському та словацькому народам (до речі, це поздоровлення невідоме в літературі про митця). 1960 р. у Празі вийшов збірник фотографій з науковим коментарем про партизанські дії чехословацького корпусу на Україні¹³. Однак у всіх згаданих виданнях про партизанський рух у роки другої світової війни обходиться питання про участь у ньому українців (за винятком статті Ю. Боролича)¹⁴, зокрема населення Пряшівщини.

Певну роль у дальшому розвитку української проблематики в чехословацькій історіографії останніх двох десятиріч відіграли також переклади чеською та словацькою мовами праць українських радянських науковців¹⁵.

В останнє десятиріччя в Словаччині видано кілька наукових збірників, присвячених видатним діячам української культури. У них поряд з літературознавчими статтями значне місце займають питання історії та культурних зв'язків трьох слов'янських народів. Зокрема, до ювілею Івана Франка 1956 р. в Словаччині вийшов збірник¹⁶, присвячений переважно темі чехословацько-українських культурних зв'язків. Автори статей відомі чеські, словацькі, українські вчені торкаються тих чи інших питань історії чеського, словацького та українського народів. Збірник вийшов двома мовами. Видання одержало високу оцінку фахівців¹⁷.

1965 р. Пряшівський університет ім. Шафарика до 150-річчя від дня народження Т. Шевченка видав науковий збірник, який є значним доробком славістичної науки про Кобзаря¹⁸. У ньому вміщено статті словацьких, чеських, українських, польських, болгарських, югославських учених.

З 1965 р. музей української культури в Свиднику почав видавати «Науковий збірник»¹⁹. У ньому поряд з різними галузями культури важливе місце займає історія. Зокрема, в першому випуску вміщено статтю чеського україніста Корнія Заклинського «Нарис історії Краснобрідського монастиря» — одного з найдавніших осередків української культури в Словаччині. При ньому довгий час існувала школа,

¹² Cestmir Amort. Na pomoc československému lidu. Dokumenty o československo-sovětském přátelství z let 1938—1945, Praha, 1960, 519 c.

¹³ Cestou bojové slávy, Obrazová publikace o československých vojenských jednotkách v Sovětském svazu za Velké vlastenecké války..., Praha, 1960, 226 c.

¹⁴ Jurij Borolyec. Karpatski Ukrajinci v boji za svoju a našu slobodu, Pravda, 22 května 1945, č. 51, стр. 4.

¹⁵ S. M. Belousov. Sjednotenie ukrajinského národu v jednom ukrajinskom sovětskom štáte, Bratislava, 1953, 196 c.; I. N. Melnikova. Zakarpatská Ukrajina v revoluci 1848 r., Historycký sborník Slovenskej akademie vied a umení, Bratislava 1952, стр. 116—183; V. Klovov, I. Kulyk, I. Sliňko. Boj ukrajinského ludu za VVV, Bratislava, 1959, 214 c.; V. Klovov. Boj slovanských národov proti fašizmu (1939—1945), Bratislava, 1962, 415 c.; J. Samkova. Partizánske hnutie na Kryme Bratislava, 1961, 163 c.; Voblyj Konstantin. Sovětska Ukrajina, Bratislava 1950, 96 c.; Virnyk D. F. Ukrajinská SSR, Kratka historicko-ekonomická črta, Bratislava, 1957, 39 c.

¹⁶ З історії чехословацько-українських зв'язків, Братіслава, 1959, 688 с.

¹⁷ Там же, стр. 683—684 (Всього 19 рецензій у ЧССР та СРСР).

¹⁸ Sevčenkosky venovany z príležitosti 150 výročia narodenia. T. H. Sevčenko problemom medzislovanských literárnych vzťahov, Bratislava, 1965, 267 c.

¹⁹ Науковий збірник музею української культури в Свиднику, Братіслава, 1965 р.

книгарня, розвивалось малярство; з ним тісно пов'язані розвиток історичної науки й діяльність О. Духновича.

«Науковий збірник» дістав високу оцінку фахівців за публікацію ґрунтовних досліджень²⁰.

1957 р. вийшло з друку дослідження Івана Пфаффа й Володимира Заводського «Традиції чесько-російських відносин в історії»²¹.

Висвітлюючи російсько-чеські відносини, автори використовують багато матеріалів, зокрема з історії України (часів Київської Русі й Галицько-Волинського князівства). Ці землі продовжували підтримувати економічні, політичні й культурні зв'язки з чехами і словаками аж до кінця XVII ст. 1953 р. у Празі вийшла збірка вибраних статей чеських радикальних демократів (Емануеля Арнольда, Йозефа Фріча та ін.), де вміщено цікаві статті про Україну XIX ст.²² 1955 р. опубліковано збірник «Вічна дружба»²³, присвячений Переяславській угоді 1654 р. між Україною та Росією. У ньому було вміщено статті чеських і словацьких істориків (Л. Гараксима, Ф. Гейла, Є. Ставровського, М. Паулової, Й. Мацурека та ін.) з історії України та українсько-російських зв'язків.

Окремі статті з історії України видрукувано також у журналі «Радянська історична наука»²⁴, який протягом ряду років виходив у Чехословаччині. Деякі періодичні видання («Чехословацька русистика», «Славія» та ін.) постійно вміщують рецензії на українські наукові історичні видання, документальні збірники, окремі статті²⁵.

Важливим джерелом історіографії є також художня література. 1964 р. вийшла збірка творів першого українського письменника Закарпаття Василя Гренджі-Донського «Шляхом терновим»²⁶ — яскравий документ громадсько-політичної публіцистики на Закарпатті й джерело соціально-економічної історії народу.

Автор показує тяжке життя трудящих, називаючи Закарпаття 20—30 рр. «країною темряви, нужди, голоду й чехізації», бо навіть в найтяжчу добу лихоліття мадярського панування «не терпів народ такого голоду, не зазнав стільки біди, як за панування... колоніального режиму чеської шовіністично-імперіалістичної влади. Неправда, приниження, експлуатація домінують на всій лінії» (стор. 348).

Центр досліджень історії й культури України склався в східнословачькому місті Пряшеві (в східній Словаччині згідно з офіційними даними тепер проживає понад 100 тис. українців), де понад 15 років діє Культурна спілка українських трудящих. У її віданні видавництво, журнали «Дукля» та «Дружно вперед», газета «Нове життя» та інші друковані органи. Протягом своєї діяльності Спілка активно співпрацює з усіма організаціями, які тою чи іншою мірою допомагають розв'язувати соціальні й культурні проблеми українського населення Чехословаччини²⁷.

²⁰ «УІЖ», 1966, № 9, стор. 146—148.

²¹ Ivan Píaff—Vladimír Závodský. Tradice českoruských vztahu v dějinách, Praha, 1957, 300 с.

²² Čeští radikální demokraté (vybor politických statí), Praha, 1953, 525 с.

²³ Věčná družba. Sborník prací k třestému výročí opetného sjednocení Ukrajiny s Ruskem, Praha, 1955.

²⁴ Vl. Hostička. K revolučnímu hnutí v Haliči v letech 1905—1907, — «Sovětská věda-historie», 1955, № 6, стор. 759—762; Р. Напак. Vplyv prvej ruskej revolucie na robotnícké hnutie Zakarpatskej Ukrajiny, — там же, стор. 762—767.

²⁵ «УІЖ», 1963, № 4, стор. 133—135.

²⁶ Василь Гренджа-Донський. Шляхом терновим. Вибрані твори, Пряшів, 1964, 388 с.

²⁷ 15 років на службі народу. (Збірник статей та фотодокументів з нагоди 15-річчя діяльності КСУТ), Пряшів, 1966 р., 150 с.

Після визволення Чехословаччини у Пряшеві відкрито ряд наукових і культурно-освітніх закладів та установ, відбулося кілька наукових конференцій, присвячених значним історичним та культурним подіям в історії українського народу. Наприклад, 1956 р. проходила триденна наукова конференція, присвячена 100-річчю від дня народження великого сина українського народу Івана Франка. В її роботі взяли участь видатні вчені ряду країн, зокрема й Радянської України. Матеріали конференції опубліковано окремим збірником під назвою «З історії чехословацько-українських зв'язків».

У наступні роки у Пряшеві працювали конференції, присвячені 150-річчю від дня народження Тараса Шевченка, 100-річчю — Михайла Коцюбинського та 100-річчю від дня смерті видатного українського діяча Пряшівщини Олександра Духновича. У їх роботі брали участь науковці Радянської України. 1967 р. відбулася конференція на тему «Жовтень та українська культура». Ці конференції свідчать про піднесення наукового й культурного життя українського населення Пряшівщини. Окремі питання з історії чехословацько-українських зв'язків висвітлені в статтях, присвячених 100-річчю від дня смерті Й. Шафарика²⁸.

За останні два десятиріччя українська молодь Чехословаччини дістала змогу здобути вищу освіту у вузах Праги, Братіслави, Києва та інших наукових центрів, налагодити особисті контакти з ученими та культурними діячами України, що сприяє проведенню глибоких наукових досліджень з історії й культури українського населення Чехословаччини. За останнє десятиріччя вийшло понад 160 видань українською мовою, а також перекладено чеською та словацькою мовами понад 200 художніх творів української радянської літератури²⁹.

Слід також відзначити високий науковий рівень і оперативність чехословацької бібліографії, яка уважно фіксує публікації праць про Україну, що, безсумнівно, створює сприятливі умови для успішного розвитку україніки в Чехословаччині³⁰.

Отже, чехословацька історіографія України за останні два десятиріччя утвердилась як самостійна галузь славістики. Вона досягла серйозних успіхів і сьогодні має чималий науковий доробок. Поряд з Прагою вирости два нові осередки україніки в Братіславі й Пряшеві, де сформувалось основне ядро молодих учених українознавців.

²⁸ Fr. Vollman. Slovanství Safarikovo a Sevcenkovo, — «Slavia», 1961, č. 4, стор. 548—566; O. Zilynskyj. K osudum Sevcenkova Kacire, — «Slavia», 1955, č. 1, стор. 45—64.

²⁹ Михайло Ричалка. Олександр Духнович — педагог та освітній діяч, Пряшів, 1959; Юрій Бача. Літературний рух на Закарпатті в середині XIX ст., Пряшів, 1961, 272 с.; Микола Штець. Розвиток української літературної мови на Закарпатті і в Східній Словаччині в 1918—1939 рр., К., 1964, 335 с.; Юрій Костюк. Хорова культура Закарпаття та Пряшівщини, Пряшів, 1966, 300 с.; Михайло Роман. Радянська література на Словаччині в 30-х роках XX ст., К., 1964, 318 с.; Українські народні пісні Пряшівського краю, книга I, Братіслава, 1958, 301 с.; книга II, Братіслава, 1963, 450 с.

³⁰ Bibliografija ukrainiki v slovenskej reči (1945—1964), Bratislava, 1965, 198 с.; O živote Ukrajincov na Slovensku. Bibliografija o budovatel'skej práci Ukrajincov na Slovensku, Prešov, 1959; Taras Sevcenko v české kultuře (Bibliografie sestavili Eva Velinská a Orest Zilynskyj), Praha, 1962, 95 с.

ІВАН ЖЕКОВ

ДМИТРО БЛАГОЕВ І РАДЯНСЬКА РОСІЯ

Засновник і керівник Болгарської комуністичної партії Дмитро Благоев мало жив після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Останні роки його життя та діяльності хронологічно збігаються з першими роками існування Радянської влади і діяльності В. І. Леніна по створенню і зміцненню Радянської держави.

Творчість Д. Благоева в цей період просякнута пафосом Великого Жовтня і яскраво свідчить про величезний вплив, що його справила ця історична подія на суспільно-політичне життя в Болгарії. Діяльність Д. Благоева є виявом підтримки БКП та болгарських трудящих Країни Рад, політики Радянського уряду.

Болгарські історики присвятили вже чимало праць висвітленню творчості Д. Благоева¹, але досі не існує спеціальної праці, присвяченої його діяльності на захист Радянської держави, в роз'ясненні й пропаганді ленінської політики в перші роки існування Країни Рад, що в напружений період громадянської війни та іноземної інтервенції мало величезне ідейне й інтернаціональне значення, зокрема у вихованні болгарських комуністів і всіх трудящих в дусі вірності ідеям марксизму-ленінізму, справі Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Послідовний марксист і інтернаціоналіст Д. Благоев став пропагандистом і роз'яснювачем перших заходів Радянської влади, ініціатором найрізноманітніших форм її підтримки болгарськими трудящими. З революційною пристрасстю й глибокою переконаністю Д. Благоев захищав справу Жовтня від нападок контрреволюціонерів і псевдомарксистів.

Свідченням ставлення видатного болгарського революціонера до Великого Жовтня був його лист до Петроградської Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів з приводу свого обрання почесним членом цього революційного органу: «Я зустрів Жовтневу революцію 1917 р. з великою радістю і незмірним захопленням»². Саме таким було й ставлення всієї партії, яка одностайно з великим піднесенням сприйняла лозунги Жовтня, мобілізувала трудящих Болгарії на захист молодой Радянської соціалістичної республіки³.

На численних мітингах організованих «тісними соціалістами»*, під час яких виступали Д. Благоев, Г. Димитров та інші революціонери, болгарські трудящі заявляли, що «вважають справу російського пролетаріату своєю власною справою і готові докласти всіх зусиль до її повного торжества»⁴.

З самого початку ставлення болгарських комуністів, революціонерів до Жовтневої революції було не просто пасивним схваленням її, а мало характер активного захисту справи соціалізму, що було свідченням зрілості болгарських комуністів, керованих Д. Благоевим.

¹ Известия на БАН, 1956, № 1—2 (Збірник статей з нагоди 100-річчя з дня народження Д. Благоева); Д. Благоев — 100 години от рождението му, Варна, 1956; Д. Благоев — 110 години от рождението му, Варна, 1966; Ж. Натан. Икономическото възгледи на Д. Благоев, София, 1955, та ін.

² Д. Благоев. Съчинения, т. 19, София, 1962, стор. 318.

³ Г. Димитров. Избранные произведения, т. II, М., 1957, стор. 584.

* Тодішня назва БКП.

⁴ Д. Благоев. Съчинения, т. 17, стор. 395.

Вождь БКП Д. Благоев розглядав Велику Жовтневу соціалістичну революцію як закономірний наслідок прогресивного розвитку суспільства, початок нової епохи, нового світу⁵. В органі БКП «Ново време» він писав, що Великий Жовтень знаменував настання епохи комуністичних перетворень⁶.

Слова Д. Благоева, сказані ще в 1918 р. про те, що «боротьба за соціалізм сьогодні стає панівною в світі», який «вступає в епоху соціальної революції, торжества соціалізму»⁷, звучать актуально й зараз.

Відповідно до лєнінського вчення Д. Благоев пов'язував боротьбу за соціалізм з диктатурою пролетаріату, вважаючи це закономірністю соціалістичної революції, зокрема в Болгарії. «Головним основним лозунгом робітничої соціал-демократичної партії,— писав Д. Благоев,— **є боротьба за торжество соціалізму**. Вона зв'язана із **завоюванням політичної влади... і соціалізуванням**, створенням **суспільних засобів виробництва**»⁸. Лише на такому шляху вбачав Д. Благоев врятування знемагаючого під гнітом капіталізму людства, врятування й болгарських трудящих⁹. За прикладом більшовиків болгарські комуністи на своєму конгресі в 1921 р. проголосили лозунг диктатури пролетаріату як основне питання пролетарської революції в Болгарії, а в 1923 р. у партійній резолюції висунули лозунг: «За робітничо-селянський уряд». В цей час Д. Благоев писав, що «остаточне визволення праці від капіталу можливе лише після переходу влади до рук робітничих і селянських Рад»¹⁰.

Д. Благоев рішуче підтримував справу пролетарської диктатури в Радянській Росії, виступив проти схоластичних і дрібнобуржуазних теорій керівників II Інтернаціоналу. Його принциповість і марксистська послідовність дали йому можливість вірно оцінити ворожу позицію К. Каутського, який свого часу справляв чималий вплив на болгарського революціонера. Ще всередині 1919 р. Д. Благоев, аналізуючи помилки Каутського, підкреслював: «Каутський гадає, що основним завданням було ...завоювання «демократії», «формою правління» якої можна було б здійснити соціалістичний переворот... але таким чином Каутський... повністю суперечить вченню Маркса і Енгельса про диктатуру пролетаріату»¹¹. У своїй статті, надрукованій у газеті «Работнически вестник», Д. Благоев поставив питання: «як би оцінив К. Маркс Жовтневу революцію, зокрема вирішення нею питання про владу?» і відповів: «з повним схваленням та радістю»¹². У відповідь «тим, хто оплакує Росію», Благоев писав, що російська більшовицька революція справді зробила велике руйнування в Росії, але це — руйнування монархічно-поміщицько-капіталістичного ладу, органів і організації того ладу. Тимчасом, це було й небувало за своїми масштабами й змістом будівництво нового суспільства¹³.

Д. Благоев підкреслював важливе значення досвіду цього будівництва, що дає величезний матеріал для революційного пізнання¹⁴. Незабаром після закінчення першої світової війни до місцевих органів влади деяких районів Болгарії (общин) були обрані комуністи. Народ назвав такі общини комунами. Комуністи в них фактично брали в свої

⁵ Д. Благоев. Съчинения, т. 18, стор. 407.

⁶ Д. Благоев. Съчинения, т. 19, стор. 134.

⁷ Д. Благоев. Съчинения, т. 18, стор. 329.

⁸ Там же.

⁹ Там же, стор. 473.

¹⁰ Д. Благоев. Съчинения, т. 19, стор. 332.

¹¹ Д. Благоев. Съчинения, т. 18, стор. 421.

¹² «Работнически вестник», 18 березня 1923 р.

¹³ Д. Благоев. Съчинения, т. 19, стор. 95.

¹⁴ Там же, стор. 63.

руки функції місцевої влади і, керуючись досвідом більшовиків у Росії, займалися питаннями будівництва і соціального благоустрою в інтересах робітників і селян, на противагу заходам центральної буржуазної влади. Д. Благоев вбачав у цих органах прообраз майбутнього комуністичного народовладдя і рекомендував всіляко знайомитися з досвідом їх роботи, зокрема у Варні¹⁵.

Вождь болгарських комуністів гнівно викривав імперіалізм і реакцію, що намагалися перешкодити мирному будівництву в Радянській країні. «Громадянська війна, нав'язана Радянській Росії,— писав він,— заважає революційному будівництву радянської республіки, піднесенню індустрії та землеробства»¹⁶. Викриваючи наклепи болгарської буржуазії, яка заявляла, ніби Країна Рад зазнала провалу на господарському фронті і не може побудувати нове суспільство, що комунізм — «фантазія й нездійсненна мрія, яка може принести Болгарії, як і Росії лише нещастя», Д. Благоев писав: «ніхто з комуністів і не казав, що комунізм може бути здійснений протягом кількох місяців або років»¹⁷, антикомуністичні й антирадянські вигадки мають на меті відволікти увагу болгарського народу від нечистих вчинків буржуазії¹⁸. Д. Благоев вірив у можливості нового способу виробництва, всіма силами захищав, роз'яснював методи мирного економічного будівництва, розпочатого в Радянській Росії, його історичне значення, великий приклад для всіх народів, у тому числі й болгарського.

Вихід з розрухи, до якої спричинилися громадянська війна та іноземна інтервенція, В. І. Ленін вбачав у відродженні розореної економіки, насамперед відбудові дрібного господарства й обміну.

Глибокий теоретичний аналіз досвіду, набутого радянською владою в період воєнного комунізму, дозволив В. І. Леніну зробити висновки про необхідність використання в будівництві соціалізму товарно-грошових відносин, відкинути старі уявлення про несумісність соціалізму з товарним виробництвом. Практичним перетворенням цього ленінського висновку в життя стало проведення нової економічної політики, проголошеної на X з'їзді РКП(б) в 1921 р. У зв'язку з цим В. І. Ленін писав: «Теоретичне питання: як пояснити перехід після ряду найреволюційніших дій до надзвичайно «реформістських» дій на тому самому поприщі... Чи немає тут «здачі позицій», «визнання краху» або чого-небудь подібного? ...деяке... «недоуміння» є і серед друзів»¹⁹.

Не відразу прийшов до вірного розуміння ленінської господарчої політики й Д. Благоев, але пізніше, викриваючи брехливі твердження буржуазних ідеологів про «відмовлення» В. І. Леніна та Радянської влади від марксизму і повернення Росії до капіталізму, він доводив, що заходи радянської держави ні в якому разі не суперечать марксизмові, докладно роз'яснював суть цих заходів і вказував на їх позитивні наслідки як результат практичного здійснення марксистського вчення. В умовах диктатури пролетаріату при суспільній власності на засоби виробництва, зважаючи на вказівки Маркса про дві фази комуністичного суспільства, в Радянській Росії, писав Д. Благоев,— «створена основа розвитку комуністичного суспільства»²⁰. Він підкреслював, що в умо-

¹⁵ «Работнически вестник», 1 листопада 1920 р.

¹⁶ Д. Благоев. Съчинения, т. 19, стор. 241.

¹⁷ Там же, стор. 119.

¹⁸ Там же, стор. 121.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 81.

²⁰ Д. Благоев. Съчинения, т. 19, стор. 136. Тут Д. Благоев говорить про комунізм як суспільно-економічну формацію, включно з його нижчою фазою — соціалізмом. Він не виділяє перехідний період від капіталізму до соціалізму і розглядає останню суспільну формацію як перехідний період і нижчу фазу комунізму.

вах суспільної власності на засоби виробництва, торгівля, концесії та продовольчий податок у Країні Рад не підривають підвалини нового ладу, а зміцнюють їх. Пояснюючи суть продовольчого податку, він посилався на К. Маркса, який обґрунтовував необхідність і при комунізмі виділяти частину суспільного продукту на розширення виробництва та інші суспільні потреби. Таким чином, писав Д. Благовєв, продовольчий податок не є відступом від комунізму²¹.

У зв'язку з впровадженням Радянською владою вільної торгівлі надлишками сільськогосподарської продукції Д. Благовєв підкреслював, що цей захід аж ніяк не загрожує основам нового суспільства. «Торгівля там,— писав він,— є монополією в руках пролетарської держави... вільний обмін надлишків сільськогосподарських продуктів буде можливим, головним чином, з господарськими організаціями республіки та її коопераціями»²². Д. Благовєв був певен, що тимчасове створення концесій за погодженням радянського уряду з капіталістичними фірмами зміцнить Радянську державу²³.

Керована Благовєвим, БКП вірно, з марксистських позицій, оцінила суть заходів Радянської держави як єдино можливий шлях до соціалізму. Незабаром після опублікування лєнінської праці «Про продовольчий податок» орган БКП «Работнически вестник» писав: «З геніальною прозорливістю і ясною марксистською думкою Лєнін накреслив лінію господарської політики радянського уряду. Введення продовольчого податку зміцнить сільське господарство, допоможе його розвитку і розвитку дрібного ремісництва, дозволить докласти всіх зусиль до зміцнення продуктивних сил у великій промисловості і створить, таким чином, технічну базу соціалістичного виробництва»²⁴. Болгарські комуністи відкинули зведену соціал-демократами у ранг догми тезу про несумісність соціалізму з господарсько-ринковими відносинами. В умовах антирадянської кампанії, наскоків на лєнінську політику зліва і справа, захист її БКП був виявом визнання цієї політики за рубезем. Таке сприйняття лєнінської економічної політики свідчило про ідейну зрілість і загартованість БКП — одного з передових загонів світового робітничого руху. Ставлення БКП до політики Радянської влади в цей період теоретично визначило перші кроки БКП у сприйнятті лєнінізму в цілому.

Післявоєнна розруха, наслідки іноземної інтервенції, неврожайний рік спричинилися до голоду в Поволжі та деяких інших районах Радянської республіки. В цей час Д. Благовєв у своїй статті «Радянська Росія»²⁵ у брошурі «Голод у Радянській Росії»²⁶ роз'яснює причини цього нещастя, заходи радянського уряду щодо його ліквідації, викриває ворогів соціалізму, які намагалися спекулювати на нещасті народу, вбачали в голоді союзника в своїй антирадянській боротьбі, зокрема тих, які виступали проти будь-якої допомоги голодуючій Росії²⁷.

Організуючи допомогу голодуючим у Радянській Росії, Д. Благовєв закликав болгарських трудящих усвідомити, що це — не лише допомога громадянам першої в історії людства соціалістичної держави, але й, водночас, вклад у боротьбу за своє власне визволення від гніту капіталу. Сам Д. Благовєв вніс у фонд допомоги кошти, одержані від видання своєї брошури.

²¹ Д. Благовєв. Сьчинєння, т. 19, стор. 138.

²² Там же, стор. 139.

²³ Там же, стор. 137.

²⁴ «Работнически вестник», 19 липня 1921 р.

²⁵ Д. Благовєв. Сьчинєння, т. 19, стор. 189.

²⁶ Там же, стор. 242.

²⁷ Там же, стор. 248.

Всіляко підтримуючи й розвиваючи кооперативний рух у Болгарії, Д. Благоев і болгарські комуністи ніколи не вважали кооперацію, як таку, шляхом визволення трудящих від експлуатації. Рішуче підтримуючи вже перші ж заходи Радянської влади на селі, Д. Благоев вбачав у них соціалістичне майбутнє сільського господарства Болгарії. У брошурі «Книжка для незаможних» він писав, що і в Болгарії земля належатиме тим, хто її обробляє, що після переходу влади до рук «болгарського соціалістичного уряду» той сприятиме створенню «соціалістичних кооперативних господарств, оснащених передовою технікою, і, таким чином, переконає селянство в тому, що найвигіднішим для них є комуністичне господарство, яке... дасть йому змогу зажити справжнім людським вільним і духовним життям»²⁸.

Викриваючи опортуністичні вигадки й наклепи щодо політики Радянського уряду в селянському питанні, Д. Благоев у статті «За комунізм» заявляв, що про будь-який відступ російських комуністів від марксизму не може бути й мови, «тут, як бачимо, Російська комуністична партія у повній згоді з Марксом і Енгельсом усупереч люті соціал-зрадників...»²⁹. При цьому він посилався на марксистське положення про перетворення приватного виробництва й приватної власності селян у колективне не шляхом насильства, а переконанням. Позиція РКП(б) в селянському питанні була сприйнята болгарськими комуністами як зразок вирішення цього питання і в їх країні. У 1921 р., готуючись до III з'їзду БКП, Д. Благоев підготував доповідь з аграрного питання, документ, в якому розвинув і конкретизував ленінські тези в селянському питанні стосовно до умов Болгарії.

У статті «Резюме доповіді в аграрному питанні, зробленій на III з'їзді БКП», Д. Благоев зазначав, що правильне вирішення селянського питання в Радянській країні мало велике значення і допомогло подолати ворогів революції. «Це,— писав Д. Благоев,— шлях комуністичних партій в усіх країнах... А для таких країн як Росія, Болгарія та ін. це питання має першорядне значення»³⁰. Вірне вирішення цього питання за прикладом Радянської влади сприяє залученню під комуністичний прапор найширших верств трудящих.

Схвалення і підтримка Д. Благоевим і БКП ленінської економічної політики ґрунтувалися на твердій переконаності в її марксистському характері, виходили не лише з економічних, але й з ідейно-політичних передумов необхідності проведення подібних заходів у Болгарії. Вже тоді БКП мала вірне марксистське уявлення суті соціалізму. В цьому полягає й коріння марксистсько-ленінської політики, без вагань обраної болгарськими комуністами після приходу до влади в 1944 р. Програма дій, розроблена Г. Димитровим і схвалена V з'їздом БКП в 1948 р., розвинута на історичному квітневому Пленумі ЦК БКП в 1956 р., враховувала історичний досвід КПРС. І, не випадково, Болгарія стала першою після СРСР країною, в якій переміг кооперативний соціалістичний лад на селі. Болгарські комуністи втілили в життя завітну мрію засновника БКП Д. Благоева — внесли в маси болгарського міста й села свідомість, яку їм дали уроки великої пролетарської революції, навчили їх використовувати досвід Радянської Росії в будівництві нового ладу³¹.

²⁸ Д. Благоев. Съчинения. т. 18, стор. 350.

²⁹ Д. Благоев. Съчинения. т. 19, стор. 140.

³⁰ «Работнически вестник», 12 травня 1921 р.

³¹ Д. Благоев. Съчинения. т. 19, стор. 96—97.

Ф. Л. ГОЛЬДІН

З ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Слов'янські народи, визволені від фашизму Радянською Армією, стали на шлях економічних і політичних перетворень і в могутньому таборі соціалістичної співдружності впевнено будують нове вільне життя. Тому дедалі ширшими і багатогранними стають взаємозв'язок, спільність народів та їх культура. Ця співдружність має і свою історію. Дружба і братерство створювалися у випробуваннях, що випали на долю слов'янських народів.

Про чудові сторінки дружби болгарського, російського й українського народів у дорадянський період розповідають численні документи державних архівів Москви, Ленінграда, Одеси і Пскова. Вони розкривають віковичну дружбу народів-братів, яка так буйно розцвіла в нашу епоху переходу від соціалізму до комунізму.

В одному з найстаріших університетів СРСР — Новоросійському, який було відкрито в Одесі 1 травня 1865 р., зародився найбільший центр пропаганди слов'янської спільності. Не випадково видатний патріот, учений-медик і педагог М. І. Пирогов, ставши в 1856 р. попечителем Одеського учбового округу, розробив план створення в Одесі університету, завданням якого повинно було стати не тільки центром культурного розвитку Півдня Росії, але й форпостом об'єднання і освіти слов'ян на Балканському півострові, важливим політичним слов'янським центром¹. У своїх доповідних записках М. І. Пирогов указував, що після реорганізації Рішельєвського лицю в університет зросте його роль в «морально-духовних справах усього православно-слов'янського Сходу» і зміцняться «наші зв'язки з нашими східними собратами по вірі й племені», а слов'янські народи здобудуть якісно нову «духовно-наукову зброю» для протидії Заходові². Співзвучними думками Пирогова були устремління видатного вченого-славіста В. І. Григоровича. Він, не обізнаний з поданим планом попечителя, під час перебування професором Казанського університету, у своїй записці до міністерства освіти в 1860 р. пропонував заснувати при Рішельєвському лиці кафедрі слов'янської філології. Проф. Григорович підкреслював, що Одеса є дуже придатним пунктом для широкого вивчення слов'янства. А згодом, коли йому стало відомо, що в місті відкрився університет, він очолив кафедру і став першим професором слов'янознавства на Півдні Росії.

Однак мрії вченого про створення в Одесі славістичного центру не легко було здійснити. Політику царського уряду В. І. Ленін справедливо охарактеризував як політику «розгнужданої, неймовірно безглуздої й звирячої реакції»³. На чолі міністерства освіти стояли реакціонери

¹ Рукописний фонд історії Новоросійського університету. Наукова бібліотека Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова; А. І. Маркевич. Двадцятипятилетие Новороссийского университета. Историческая записка, Одесса, 1890; А. А. Гаталов-Готлиб. Материалы для истории народного образования в Одессе. Рукопись, 1840. Отдел рукописных фондов Одесской научной библиотеки им. А. М. Горького; Одеський обласний державний архів, ф. 1, оп. 243, спр. 535; оп. 249, спр. 404, 413, 503, 532, 609 та ін.

² Н. І. Пирогов. Собр. соч., т. 1, К., 1910, стор. 651 та ін.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 253.

граф Д. Л. Толстой, а потім граф І. Д. Делянов. Вони не сприяли прогресивним починанням учених. Особистий архів проф. Григоровича зберігає чимало доказів душевної скорботи й образи вченого, який скаржився на те, що сили його часто витрачалися марно. Це, очевидно, було однією з причин, що примусили вченого у розквіті творчих сил піти у відставку і оселитися в Єлисаветграді (тепер Кіровоград).

Тільки після смерті вченого, в 1898 р., розгорнулась велика і цікава робота, значною мірою підготовлена самим Григоровичем, його науковими дослідженнями з питань спільності слов'янських народів («Значение взаимности славянской в русском споре о старине и преобразованиях», «На память о Борисе-Михайле праотце славянского просвещения», «Об участии сербов в наших общественных отношениях» та ін.). Його праці, що аналізували пам'ятки літератури й мистецтва південних слов'ян і висвітлювали ряд проблем слов'янознавства, були основою і зразком для дальшого розвитку й зміцнення взаємної дружби братніх народів.

60-ті роки минулого століття стали початком нового етапу суспільного і визвольного руху. У відкритому Новоросійському (Одеському) університеті це знайшло свій вияв у розвитку матеріалістичних і демократичних ідей. Однією з форм прояву суспільної свідомості стали вивчення історії краю, популяризація наук серед населення, організація наукових товариств.

У 1870 р. при університеті було відкрито товариство дослідників природи, яке проіснувало 16 років; з 1873 р. розгорнуло свою діяльність юридичне товариство. У 1889 р. в стінах університету виникло і протягом 28 років (аж до Великого Жовтня) функціонувало масове наукове Історико-філологічне товариство. Вчені університету також брали активну участь в роботі Одеського товариства історії та старожитностей і в інших наукових організаціях⁴.

Історико-філологічне товариство, наслідуючи традиції Григоровича, стало центром пропаганди слов'янської спільності. Правда, спочатку тут дуже позначався вплив ідей візантології (представників цієї науки очолював акад. Ф. І. Успенський). Але з 1898 р. розпочалась широка й різнобічна славістична діяльність. Товариство припускало ідейні й організаційні помилки. Але в характеристиці його ми виходимо з лєнінських вказівок, що оцінювати явища й факти треба на основі того значення, яке вони мали для свого часу.

Історико-філологічне товариство безумовно мало прогресивне значення, його робота здійснювалась у руслі пропаганди загально-демократичних ідей слов'янства.

Саме на цей час припадає проведення засідань, на яких читались доповіді, присвячені спадщині Григоровича, а також публікація багатьох його досліджень. Слід відзначити, що 1 травня 1890 р., у день двадцятип'ятиріччя університету акад. Ф. І. Успенський в своїй промові про Григоровича говорив, що він заклав добрі наукові традиції. Велику промову на тему «В. І. Григорович в історії слов'янознавства» виголосив проф. А. А. Кочубинський, а 15 членів товариства професори Л. І. Кирпичников, А. І. Маркевич, В. М. Мачульський, М. Г. Попруженко та інші виступили серед населення з доповідями про діяльність вченого.

Двадцять два засідання Історико-філологічного товариства були присвячені обговоренню доповідей, повідомлень, підсумкам досліджень

⁴ Тут і далі використані матеріали фондів 42, 43, 44, 45 та ін. Одеського обласного державного архіву, літописи й періодичні видання Історико-філологічного товариства і матеріали історії університету.

у галузі слов'янознавства. Доповідачами виступали професори, а також викладачі шкіл В. М. Істрін, К. П. Місірков, О. П. Флеров та ін. Обговорювались питання південно-слов'янського письменства, нові переклади Домасскіна Студіта, південнослов'янські епічні сказання, спірні моменти місіонерської діяльності Кирила Філософа на Сході та ін. Аналізувались проблеми історії та археології: проф. М. Г. Попруженко у доповіді «З історії відродження болгарського народу», В. Н. Ястребов у повідомленні «Матеріали з етнографії Новоросійського краю» та ін.

Ряд засідань товариства були присвячені проблемам спільності мови та літератури слов'янських народів. Особливо цікавими й масовими були засідання, на яких розглядалися проблемні або полемічні питання: «О. С. Пушкін і слов'яни», «До історії болгарської мови», «В. Г. Белінський як історик російської літератури» та ін.

Все це свідчить про плодотворну діяльність Історико-філологічного товариства. І не випадково у радянський період слов'янознавство стало плановим і систематичним заняттям учених університету, які спільно з іншими радянськими науковцями беруть участь у розв'язанні нових проблем. У жовтні 1961 р. в стінах цього вузу проходила IV славістична конференція вчених України, де були присутні історики братньої Болгарії. На цій масовій конференції славістів працювали секції — історична і фольклористики. Організовані виставки демонстрували досягнення в галузі славістики і нові великі можливості для її розвитку.

Вчені університету брали активну участь в роботі всіх конференцій славістів України і всесвітніх конгресів славістів у Москві й Софії.

Інтерес до Росії, до російської культури завжди виявляла громадськість Болгарії. Росіяни чутливо і тепло відповідали болгарським друзям широю гостинністю і любов'ю.

Важлива демонстрація братерства відбулася в лютому 1911 р., коли 30 вихованців чоловічої гімназії Софії і 20 вчителів на чолі з директором третьої чоловічої гімназії доктором Младеном Н. Панчовим здійснили поїздку до Росії за маршрутом Рені — Одеса — Київ — Москва — Петербург — Псков — Рені. Цей візит був відповіддю на екскурсію до Сербії й Болгарії в 1910 р. російських педагогів із своїми вихованцями, яких дуже привітно приймали брати-слов'яни.

Під час гостювання друзів з Болгарії в Пскові відбувся своєрідний мітинг дружби, у виступах на якому неодноразово чергувались болгарська і російська мови. У Псковській гімназії було розроблено детальний план ознайомлення болгарських братів з містом та його околицями, з місцями історичних боїв, пам'ятками давнини та місцевістю, де жив і творив великий російський поет О. С. Пушкін. Крім намічених екскурсій, провадились фізкультурні змагання, імпровізовані вечори та різні розваги. Пізніше псковітяни й софійці зустрічалися на спортивних змаганнях у Празі.

На початку 1912 р. група вчителів початкових училищ під керівництвом інспектора Софійського учбового округу Кертева намітила подорож за маршрутом Рушук — Рені — Роздільна — Київ — Москва — Петербург — Псков — Вільно — Ровно — Козятин — Одеса — Рені — Рушук⁵. Працівники освіти старанно підготувались до зустрічі гостей. Прибулих до Києва зустрічали на вокзалі вчителі міста, представники громадськості й самоврядування. Місцеві власті асигнували

⁵ Тут і далі використано матеріали Центрального державного історичного архіву в Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. 733, оп. 196, спр. 36.

1500 крб. на прийом гостей. У Москві для болгарських учителів організували безплатне харчування. Кращі педагоги й методисти виступали в ролі екскурсоводів. Загальне керівництво по зустрічі й ознайомленню болгарських учителів з шкільною справою в Росії було доручено досвідченому методисту і педагогу-інспектору Московського округу О. О. Флерову.

Характеризуючи настрій болгарських учителів, які готувалися виїхати до Росії, Кертев писав: «...у нас ще більше посилилось бажання відвідати землю, яка подарувала нам свободу, що її купили дорогоцінною кров'ю її дорогих синів»⁶. Болгарські діячі освіти з великою радістю вітали «...святую для кожного болгарина російську землю»⁷.

Перебування болгарських учителів у багатьох містах нашої країни перетворювалось на маніфестацію дружби російського і українського народів з братнім болгарським народом.

Про глибоку повагу до росіян, які зберегли болгарам незалежність і свободу, досить яскраво болгарською мовою на мітингу сказав керівник делегації, виступаючи 21 червня в Києві:

«Дорогі брати, росіяни! Ми приїхали з далекої, але близької нашої серцеві землі, щоб принести нашу глибоку подяку... Нема болгарина, нема болгарського серця, яке б з трепетом і благоговінням не згадувало цього рятувального для нас акту, що вирішив долю болгарської країни. І тепер могутність Росії — наша могутність. Нема у нас людини, яка з глибокою подякою не згадувала б, як... споріднений нам російський народ добровільно пішов на жертву і ліг кістками на полі бою, щоб тільки врятувати своїх братів-слов'ян. 200 тисяч ваших славних синів віддали своє життя і кров'ю ознаменували любов до нас — болгар. Нам цього не забути повік. Кровна жертва росіян записана в Сан-Стефано на вічні часи»⁸.

А в жовтні 1912 р., коли країни Балканського союзу почали війну проти Турції, під владою якої перебувало ще багато болгар, сербів, македонців, греків, і Болгарія розгорнула національно-визвольну війну, псковські гімназисти та їх викладачі не залишились байдужими. Вони провели збір пожертвувань, які з вітальним листом, підписаним директором гімназії, надіслали болгарським юнакам, бажаючи їх батьківщині блискучих перемог.

Російсько-українсько-болгарські відносини міцнішали рік у рік. Нині вони переросли в нову фазу — в співдружність єдиного соціалістичного табору.

Так формувалась і розвивалась спільність слов'янських народів, об'єднаних визвольними устремліннями і боротьбою за справедливість і незалежність.

⁶ ЦДІАЛ, ф. 733, оп. 196, спр. 36, арк. 104, 104 зв.

⁷ Там же, арк. 120.

⁸ Там же, арк. 127.

І. М. ЛОЗИНСЬКИЙ

СТЕФАН РУДНЯНСЬКИЙ — ПОПУЛЯРИЗАТОР ДІАЛЕКТИЧНОГО ТА ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ

Хто з молодих науковців не читав або принаймні не чув про «Технологію розумової праці» Стефана Руднянського. Книга ця витримала понад шість видань. Проте філософські праці цього талановитого польського науковця відомі лише вузькому колу фахівців.

С. Руднянський — один з найбільш відомих теоретиків польської марксистської філософії і передової педагогічної думки першої половини ХХ ст. Він був продовжувачем кращих традицій філософа Е. Дембовського і першого покоління польських марксистів Л. Варинського, Ш. Дікштейна та ін.

Поряд з такими марксистами, як Ігнаци Фік, Мечислав Левінський, Єжи Борейша С. Руднянському належить провідна роль у теоретичній розробці ряду питань в галузі діалектичного та історичного матеріалізму. Навіть в умовах жорстоких репресій буржуазної Польщі 20—30 років він залишався полум'яним пропагандистом, популяризатором і дослідником марксистсько-ленінського вчення.

Народився С. Руднянський 28 квітня 1887 р. в Бресті-Литовському в родині дрібного службовця. Юний Стефан вчився в російській гімназії у Варшаві, проте не закінчив її. Його було виключено із шостого класу за участь у загальному учнівському страйку і революційному соціалістичному русі. 1909 р. він екстерном склав екзамени на атестат зрілості. Згодом С. Руднянський — студент Лейпцігського університету (1911—1914), де протягом шести семестрів вивчав під керівництвом проф. Вундта історію філософії, педагогіку і психологію. Після початку I світової війни його, як російського громадянина, було інтерновано і виключено з університету. Наприкінці 1915 р. він повернувся до Варшави і понад двадцять років викладав у різних гімназіях та в учительському інституті організацію і техніку розумової праці, а також вступ до філософії.

У 1926 р. молодий учитель захистив дисертацію, у якій з марксистських позицій висвітлив роль французького матеріалізму в історії філософії. За це дослідження Краківський університет присвоїв йому науковий ступінь доктора філософії. Ще через два роки його затверджено доцентом історії нової філософії Варшавського незалежного польського університету, де він пізніше читав ряд курсів з історії матеріалізму, а також публічні лекції з нагоди 300-ліття з дня народження Б. Спінози та 50-річчя з дня смерті К. Маркса.

Вихідець з рядів лівого крила Партії польських соціалістів (ППС), С. Руднянський після I світової війни швидко знайшов стежку (1918) до Комуністичної партії Польщі, став полум'яним провідником її ідей та політики. Ця незламна переконаність комуніста проходить червоною ниткою в усіх його філософських дослідженнях та нарисах, в усьому, що він написав. С. Руднянський був далекий від схематизму і догматизму, його праці пройняті власним глибоким розумінням діалектичного та історичного матеріалізму Маркса і Леніна, ідеями соціальної рівності та інтернаціональної дружби народів. Не випадково

С. Руднянського не допускали на жодну наукову посаду, а сенат Варшавського державного університету відмовив йому в праві викладати історію філософії. Аж до 1939 р. він залишався скромним вчителем гімназії, одночасно займаючись самостійно науковою роботою.

Свій науковий шлях С. Руднянський почав у 1910 р. Ще абітурієнтом гімназії він надрукував у марксистському журналі «Ведза» (Вільно) свої «Філософські розмови», російський переклад яких вийшов у 1924 р. в Харкові. І хоч від того часу минуло більше, як п'ятдесят років, протягом яких наука зробила колосальний крок вперед, проте книжка С. Руднянського зберегла свою вартість і донині.

Усе своє життя С. Руднянський досліджував і популяризував французький та англійський матеріалізм XVII—XVIII ст. У статті «Нові джерела до біографії де Ламетрі»¹ він розповів про видатного французького філософа-матеріаліста Жульєна-Офре де Ламетрі, переклав на польську мову його філософський трактат «Людина-машина». Кожний факт з історії боротьби матеріалізму з ідеалізмом в давні часи під пером С. Руднянського ставав живою зброєю, що впливала на формування наукового світогляду сучасника.

Вчений розглядав історичний розвиток матеріалістичної філософії як єдиний, довгий процес, в якому не слід відривати зрілого квітучого віку (марксизму) від дитинства (античного натурматеріалізму) та молодості (французьких і англійських матеріалістів XVIII ст.). Усі наукові праці С. Руднянського ґрунтуються на солідному вивченні першоджерел і архівних матеріалів. З цією метою він здійснив спеціальну поїздку до Парижа. Вчений підтримував тісні стосунки з групою відомих французьких професорів, вчених-марксистів, таких як Анрі Валлон, Огюст Корню, Рене Моблан, та іншими. С. Руднянський неодноразово виступав на загальних зборах французького Товариства по вивченню радянської культури з повідомленнями про нові дослідження з діамату та істмату.

С. Руднянський належить, без сумніву, до провідних пропагандистів творів В. І. Леніна, наукових праць радянських філософів і психологів серед польського суспільства. Як член Компартії Польщі, він мав нагоду і можливість знайомитися з окремими радянськими виданнями з філософії, але основним джерелом інформації, яке допомагало йому книгами,— було Всесоюзне товариство культурного зв'язку з закордоном, з варшавським представником якого він підтримував тісні зв'язки. Поряд з цим, він листувався з відомим радянським знавцем проблем організації розумової праці проф. І. В. Ребельським — результатом цих зв'язків були його журнальні статті «Діалектичний матеріалізм» («Сигнали», 1936, № 24), «Проблема раціоналізації розумової праці на Заході і в СРСР» («Леви тор», 1935, № 13 і 15; 1936, № 17, 18 і 19). Окремим виданням, завдяки цінній допомозі ВТКЗ, вийшли нариси: «Філософський рух в СРСР» («Пшегльонд фільзофічни», 1936, № 1), «Радянська філософія в Англії та в Америці» («Глос вспулчесни», 1936, № 1) та рецензія на польський переклад шеститомного видання творів В. І. Леніна («Пшегльонд соціольогічни», 1936, т. IV, ч. 3—4).

Оцінюючи відібрані для польського видання твори В. І. Леніна, С. Руднянський вказував на їх економічний та суспільно-політичний характер. Саме тому деякі з них подані лише уривками. Задумові якнайчіткіше унаочнити передумови і етапи розвитку марксизму-ленінізму в Росії в кінці XIX і на початку XX ст., на думку рецензента, підпоряд-

¹ St. Rudniański. Nowe źródła biografii de la Metriego.—«Przegląd filozoficzny», 1918, № 34, стр. 3.

кована і тематична композиція вибраних творів В. І. Леніна. У своїй рецензії С. Руднянський зосереджує увагу читача на розкритті суспільного і політичного значення вчення великого вождя.

С. Руднянський не проходить мимо і тієї гострої боротьби, яку вів Ленін за чистоту марксистської ідеології, за її тісний зв'язок з практикою, за те, щоб вона стала матеріальною силою пролетаріату в його класових битвах. Чимало місця рецензент відводить висвітленню ленінського розуміння ролі партії, як авангарду робітничого класу, умовам, за яких пролетаріат, очолюваний партією, переможе в соціалістичній революції, проблемі розвитку світового революційного руху.

У нарисі «Філософський рух в СРСР»² С. Руднянський висвітлює той історичний шлях, який пройшов марксизм в Радянському Союзі від 1917 р. до 1935 р., творчо збагатившись ленінізмом. Піддавши гострій критиці фальсифікаторські наскоки на марксизм буржуазних філософів К. Естеррейха, Д. Михалчева та ворожі, псевдонаукові твердження білоемігрантів Бердяєва, Булгакова, Донського С. Руднянський показує, як розвиток марксизму-ленінізму в СРСР на кожному своєму етапі відбивав конкретну соціально-політичну і наукову ситуацію, що панувала в Радянському Союзі. Він також аналізує погляди радянських філософів, критикує тенденцію окремих науковців, що намагалися відірвати матеріалізм від діалектики.

Популяризація С. Руднянським наукових досягнень філософського руху в СРСР сприяла правильному формуванню світогляду широких кіл передової інтелігенції та робітничого класу.

У своїх філософських і, насамперед, науково-популярних працях С. Руднянський прагнув розвинути і зробити більш доступним для широких читачьких кіл розуміння законів діалектичного матеріалізму.

Помітним явищем у науковому житті Польщі був його виступ 1936 р. на III з'їзді польських філософів у Кракові на тему «Проблема взаємозв'язку теорії з практикою в світлі діалектичного матеріалізму»³, а також фрагменти праці «Ідея суспільного виховання в історії педагогічної думки (З досвіду Великої французької революції 1789 р.)», вміщені на сторінках «Сигналів» (1936, № 24; 1937, № 36).

У своїй інтерпретації взаємозв'язку теорії з практикою С. Руднянський оперує такими категоріями, як базис і надбудова, підкреслює велике практичне значення ідеології у формуванні людської свідомості.

Поряд з працями про матеріалістичну філософію, про радянську і передову західноєвропейську педагогіку, основи організації розумової праці у творчій спадщині вченого знаходимо нариси про білоруську культуру, про роль корифеїв — Якуба Коласа і Янки Купали («Нове жице», «Літераріше ехо») у відродженні білоруської літератури. Ця частина наукової спадщини польського вченого, як і радянський період (1939—1941) його життя, наукової та педагогічної діяльності ще чекають на окреме дослідження.

Спробуємо лише подати загальну картину. За кілька днів до гітлерівського нападу на Польщу С. Руднянський повернувся з Парижа, де він вивчав матеріали з історії французького матеріалізму та утопічного соціалізму. А вже на початку жовтня 1939 р. він прибув до Львова, рятуючись від фашистської чуми. У Львові він жив по вул. Замойського (тепер Поліграфічна), в будинку № 8, кв. 3. Відтоді почався якісно новий етап життя, наукової творчості та педагогічної діяльності С. Руднянського.

² «Przegląd filozoficzny», 1936, № 1, стор. 69—84.

³ «Przegląd filozoficzny», 1936, № 4, стор. 503—504.

Досі була лише одна згадка про львівський період в біографії польського марксиста — у інформаційній післямові Ігнаци Шанявського до «Філософських розмов» С. Руднянського. Особиста справа С. Руднянського, яка збереглася в архіві Львівського університету, дозволяє детально простежити наукову і педагогічну діяльність вченого у Львові. З 23 жовтня 1939 р. він працював у Львівському університеті⁴. Серед матеріалів знаходимо надзвичайно цікавий «Особистий листок по обліку кадрів», докладний бібліографічний список його наукових праць, розгорнуту автобіографію⁵. З матеріалів видно, що він був доцентом кафедри нової історії, якою керував тоді А. Д. Скаба — нині академік АН УРСР, директор Інституту історії АН УРСР. С. Руднянський викладав курс історії релігії та атеїзму.

Кипучою була творча діяльність С. Руднянського — польського філософа і педагога. Вельми характерна його участь в урочистому вшануванні 85-річчя з дня смерті А. Міцкевича, яке стало визначною подією культурного життя 1940 р. не тільки Львова, але й усього Радянського Союзу. На університетській сесії 28 листопада 1940 р. С. Руднянський виголосив доповідь на тему: «Матеріалістичні і антиклерикальні мотиви в ідеології та творчості А. Міцкевича». Доповідач детально зупинився на суперечностях у світогляді молодого А. Міцкевича, поступово розкрив той складний шлях, через який пройшов його революційний геній. Науковець дав глибоку характеристику матеріалістичним, антиклерикальним елементам у світогляді та творчості поета, які формувалися під впливом праць Вольтера, Сен-Сімона та інших соціалістів-утопістів⁶.

За весь час свого перебування в університеті, як повідомляє колишня наукова співробітниця філологічного факультету І. Громницька, С. Руднянський брав активну участь у громадському житті. Його було обрано головою університетської організації МОПР'у, депутатом Львівської міської Ради депутатів трудящих⁷. Ім'я активного дослідника і популяризатора філософської спадщини видатних матеріалістів минулого століття часто з'являлося на сторінках радянських газет та журналів протягом 1939—1941 рр.

Найгрунтовнішою філософською роботою С. Руднянського цього періоду слід вважати науковий нарис «Філософське обличчя Едварда Дембовського» («Нове віднокрєгї», 1941, № 2). В цьому нарисі, мабуть вперше, на основі марксистської методології дано аналіз філософських та суспільно-політичних поглядів польського революційного демократа, філософа-матеріаліста. С. Руднянський відзначав, що Е. Дембовський хоч і стояв на ґрунті діалектичного розуміння розвитку і поступу, проте його діалектика була ідеалістичною. Щоправда, констатує С. Руднянський, на відміну від його сучасника, філософа Генрика Камінського, Е. Дембовський, пояснюючи явища в природі і суспільстві, не випускав з поля зору суспільних суперечностей і класової боротьби. Він вірив у маси, в народ, пропагував своєрідний народний месіанізм, гостро критикував соціальне зло. Найціннішим у філософській та політичній спадщині Е. Дембовського С. Руднянський вважав безкомпромисну критику польського обскурантизму і боротьбу проти шляхетської реакції.

⁴ Архів Львівського Державного університету ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 3, спр. 4, арк. 1.

⁵ Там же, оп. 1, спр. 160, арк. 1—4.

⁶ «Nowe Widnokregi», 1941, № 1, стор. 101.

⁷ M. Naszkowski. Spotkanie z kandydatami. — «Czerwony Sztandar», 10 грудня 1940 р., стор. 3.

Своїми численними науковими і критичними статтями та публіцистичними виступами в радянський період С. Руднянський відкрив не тільки нову сторінку в історії польського суспільствознавства, але і вніс свою частку в розвиток польсько-українських взаємозв'язків. Йому належить майстерний переклад на польську мову історичної повісті І. Франка «Захар Беркут». Під час підготовки п'ятитомного видання польською мовою творів Великого Каменяря (1941) саме С. Руднянський звернув увагу польських франкознавців на необхідність ретельнішого вивчення і ознайомлення поляків з Франковою філософською спадщиною.

Щирозердо захопившись філософською ерудицією українського письменника, він протягом першого півріччя 1941 р., як згадував академік М. Возняк, збирав і опрацьовував матеріали про філософсько-атеїстичні погляди І. Франка.

У статті «Радісний день» («Червони штандар», 1939, № 61) С. Руднянський вказує на той величезний історичний поворот для Західної України, що стався в пам'ятні дні вересня 1939 р. після возз'єднання її з своєю матір'ю — Радянською Україною. Він радів, що завдяки Конституції СРСР перед населенням цієї території відкрилися широкі перспективи для творчої праці на благо народу і суспільства.

Новий етап у житті С. Руднянського характеризується більш ґрунтовним, глибоким вивченням творів класиків марксизму-ленінізму, всебічним і творчим їх застосуванням. Тільки у радянському Львові, як він сам розповідав про це на сторінках львівської газети «Вільна Україна» (1940, № 230), глибше познайомившись з творами радянських теоретиків, дослідників марксизму-ленінізму, С. Руднянський зрозумів, чому капіталісти їх забороняють. Ці твори, писав він, вчать мільйони людей, об'єднаних під керівництвом партії, яка ніколи не зрадить їх довір'я, йти вперед і перемагати.

Це його наснажувало на самовіддану працю для дальшої популяризації творів К. Маркса і Ф. Енгельса. С. Руднянський редагував польський переклад «Вибраних творів» К. Маркса в двох томах, що мали вийти у Львівському філіалі Українського державного видавництва національних меншостей, рецензував численні переклади політичних брошур на допомогу вивчаючим основи марксизму-ленінізму, готував нові дослідження в галузі польської марксистської думки.

На жаль, повне творчого горіння життя вченого і громадського діяча обірвалося в буйному розквіті сил. У липні 1941 р. він загинув від фашистської бомби під час евакуації.

С. Руднянському не судилося дожити до глибокої старості, побачити визволеною з-під гітлерівського ярма оновлену Польщу — народну вітчизну трудящих. Але його талановиті філософські дослідження з діалектичного та історичного матеріалізму забезпечили йому почесне місце в історії передової суспільної думки.

Замітки

ПРО ПІДНЕСЕННЯ ТРУДОВОЇ АКТИВНОСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ В 1926—1929 рр.

Питання трудової активності робітничого класу в досліджуваній період стали темою праць українських істориків. Цій проблемі присвятили свої дослідження О. Б. Слуцький, Ф. Шерстюк, Л. Скобцев, І. І. Коломійченко та ін.¹ Проте досвід місцевих партійних організацій республіки по піднесенню виробничої активності трудящих у ці роки ще не знайшов достатнього висвітлення.

В перші роки соціалістичної індустріалізації КП України неухильно провадила роботу по дальшому підвищенню продуктивності праці, якості продукції, запровадженню режиму економії. Х з'їзд КП(б)У (листопад 1927 р.), підкресливши виняткову важливість успішного розв'язання цих проблем, у прийнятій резолюції вказав на необхідність звернути особливу «увагу на перевірку і підсумування раціоналізаторських заходів з погляду впливу на зниження собівартості продукції, поліпшення якості, правильного використання робітників і спеціалістів і поліпшення становища робітників»². В рішеннях II конференції КП(б)У (квітень 1929 р.) також вказувалось, що «в сучасний реконструктивний період реальних успіхів в галузі зниження собівартості можна досягнути підвищенням трудової дисципліни і глибокою раціоналізаторською роботою»³.

Озброєні партійними рішеннями, комуністи України розгорнули широку масово-політичну роботу серед робітничого класу, мобілізували трудящих на здійснення програми індустріалізації. Важливу роль у боротьбі за успішне виконання накреслених завдань відіграли низові партійні організації. Так, комуністи трубного цеху Дніпропетровського заводу ім. К. Лібкнехта звернули увагу на великий процент бракованої продукції. Це питання обговорювалось на бюро цехового осередку та спеціально скликаній нараді, де було прийнято рішення підвищити якість ремонту обладнання цеху. Вжиті заходи дали позитивні результати, процент браку різко знизився, а собівартість тонни труб зменшилась з 314 до 250 крб.⁴

Партійний осередок вальцювального цеху Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського запровадив регулярні наради майстрів-комуністів, на яких детально обговорювались шляхи зниження собівартості продукції. Питання трудової дисципліни, якості ремонту устаткування були в центрі уваги цехових партійних зборів. До участі у їх розв'язанні залучались всі робітники цеху та інженерно-технічний персонал. Створена з ініціативи партосередку спеціальна комісія, глибоко вивчивши процес виробництва, внесла ряд пропозицій з економічним ефектом 9 тис. крб. на рік⁵.

Як зазначив на республіканській партійній нараді з питань організаційної роботи (грудень 1929 р.) секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор, «робота цехосередків

¹ А. Б. Слуцький. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.), К., 1963; Ф. Шерстюк. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр., К., 1960; Л. Скобцев. Партійная организация Донбасса в борьбе за осуществление ленинского плана индустриализации страны 1926—1929 гг., Донецк, 1959; І. І. Коломійченко. Організаційне зміцнення КП(б)У в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту (1926—1929 рр.) — «Український історичний журнал», 1966, № 1; Деякі питання ідеологічної роботи КП(б)У в 1926—1929 рр. — «Український історичний журнал», 1966, № 10; та ін.

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 369.

³ Там же, стор. 472.

⁴ «Спутник партработника», 1928, № 5, стор. 34—35.

⁵ «Комуніст», 12 квітня 1928 р.

повинна бути побудована таким чином, щоб керівництво було пов'язано з груп-організаторами, але здійснювати це керівництво потрібно не через засідання, а через живе інструктування, через особистий зв'язок з групами»⁶.

Зміцнення цехових партосередків, їх активізація позитивно вплинули на піднесення рівня масово-політичної роботи. Зросло відвідування безпартійними відкритих партійних зборів, навколо цехових бюро згуртовувався робітничий актив, який став джерелом поповнення рядів КП(б)У робітниками від верстату. Більш конкретним і діловим стало партійне керівництво масовими організаціями трудящих на заводах і шахтах.

Важливу роль у піднесенні трудової активності робітничого класу відіграли партійні групи. На кінець 1929 р. лише в Артемівському окрузі їх працювало близько 2 тис. Очолювались вони кваліфікованими робітниками-комуністами⁷.

В роки соціалістичної індустріалізації партійні організації України проводили послідовну боротьбу за піднесення трудової дисципліни, ліквідацію прогулів, які завдавали великих збитків народному господарству. Так, у 1927/28 господарському році на промислових підприємствах країни вони складали понад 13 млн. робочих днів. Це означало втрату понад 200 млн. крб.⁸ Значні втрати від прогулів мали місце на шахтах Донецького округу навесні 1926 р. Лише в Макіївці за їх рахунок було недодамо 1 млн. 500 тис. пудів вугілля⁹.

З метою виправлення такого становища партосередки промислових підприємств республіки активізували громадську думку робітничих колективів, спрямовували критику стінної преси проти злісних прогульників, практикували бесіди в гуртжитках та ін. Для роз'яснювальної роботи залучались комсомольці та безпартійні активісти. Це дало позитивні наслідки. Якщо в IV кварталі 1927/28 р. прогули на заводі ім. Петровського в м. Дніпропетровську складали 2,02% втрат робочого часу, заводах ім. Дзержинського — 2,16%, ім. К. Лібкнехта — 1,8%, «Комінтерн» — 1,68%, то вже в I кварталі 1928/29 р. їх кількість значно зменшилась і становила відповідно — 1,72%, 1,5%, 1,47% і 1%¹⁰.

Робітничий клас України швидко поповнювався переважно за рахунок селянства. З 1926 по 1928 рр. тільки у важкій промисловості чисельність робітників зросла більше ніж на 110 тис., у будівництві — на 50 тис. чоловік¹¹. Нові кадри вимагали пильної уваги до себе з боку партійних організацій. Необхідно було зміцнити їх трудову дисципліну, роз'яснити, яке значення має зростання продуктивності праці, налагодити політико-виховну роботу. Саме про це йшла мова в листі ЦК ВКП(б) від 21 лютого 1929 р. У ньому ставилося завдання посилити роботу з новим поповненням робітничого класу, яке в більшості ще не втратило зв'язків з селом і не пройшло школи політичного загартування¹². В березні 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало відділ агітації і пропаганди Центрального Комітету разом з фракціями ВУРПС, НК освіти і НК праці розробити заходи для поліпшення політосвітньої роботи серед цього прошарку робітників¹³.

Виконуючи настанови партії, багато уваги вихованню робітників, які недавно прибули з села, приділяли Луганський, Харківський та інші окружкоми КП(б)У. Для піднесення виробничої кваліфікації до них прикріплювали кадрових робітників, що передавали свій досвід, вживались заходи по їх залученню до активної участі в громадсько-політичному житті. Ця робота сприяла зростанню свідомості робітничого класу, піднесенню трудової дисципліни та творчої ініціативи й активності трудящих, зменшенню плінності кадрів.

Важливою ланкою діяльності партії було виховання соціалістичного ставлення до праці серед робітничої молоді. З цією метою на виробництві читалися лекції і доповіді, проводилися бесіди про історію підприємства. Організовувались конференції молоді, яка недавно прийшла на виробництво, конкурси на кращого виробничника. Партійні організації дбали про підвищення фахової майстерності, виховували сумлінне ставлення до праці. Так, у Вінницькому окрузі лише в першому півріччі 1926 р. було проведено 16 районних та міських конференцій робітничої і батрацької молоді¹⁴. У м. Чернігові в другій половині 1926 р. відбулось дві таких конференції, учасники яких обговорили резолюції VII з'їзду ВЛКСМ про працю

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, од. зб. 30, арк. 76.

⁷ «Комуніст», 3 грудня 1929 р.; «Партработник», 1929, № 5, стор. 22.

⁸ «Спутник агитатора», 1928, № 7, стор. 11.

⁹ «Правда», 15 травня 1926 р.

¹⁰ «Партработник Дніпропетровщини», 1929, № 9, стор. 11.

¹¹ Народне господарство УРСР, К., 1935, стор. 385.

¹² Директиви КПСС і Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. II, 1957, стор. 13.

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 108, арк. 2.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 73, арк. 440.

та освіту молоді, а також питання про становище її в СРСР і в капіталістичних країнах¹⁵.

Застосовувались й інші цікаві форми і методи цієї роботи. На солеруднику ім. К. Лібкнехта Артемівського округу був оголошений конкурс на кращого молодого робітника. Молодь проявила велику зацікавленість конкурсом. 29 грудня 1927 р. у клубі рудника були підбиті підсумки. Майстри та представники адміністрації дали аналіз і характеристику роботи учасників цього змагання¹⁶. Переможців нагородили цінними подарунками.

За звання кращого виробничника майстерень Київського політехнічного інституту боролись 55 молодих робітників. Першість здобули ливарник Сварчевський, токарь член ЛКСМУ Храмцев, ливарник комсомолец Бондарев¹⁷. Їх відзначили похвальними листами і вручили премії. Подібні конкурси проводилися на багатьох інших підприємствах республіки. Робота з молоддю сприяла підвищенню її виробничої кваліфікації, трудової активності.

КП(б)У надавала великого значення виробничим нарадам як важливій формі піднесення активності робітничого класу. Перед партійними осередками і профспілковими організаціями постало завдання—ширше залучати робітничі маси до участі в нарадах, розв'язувати на них важливі проблеми удосконалення виробництва. З цього приводу IX з'їзд Комуністичної партії України підкреслював, що «виробничі наради повинні займатися вирішуванням виключно конкретних питань виробництва і роботи даного підприємства й цеху... Особливу увагу виробничі наради повинні приділяти якості продукції, здешевленню собівартості і питанням раціоналізації праці і виробництва»¹⁸. На початку липня 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У також вказало на важливість виробничих нарад і рекомендувало всім керівникам підприємств докласти максимум зусиль до виконання внесених трудящими пропозицій¹⁹.

Виконуючи рішення партії, місцеві партійні організації провели велику роботу по втіленню їх у життя. У вересні 1927 р. Одеський окружком КП(б)У скликав нараду секретарів виробничих партосередків, на якій гостро поставив питання про систематичну перевірку виконання партійних рішень щодо виробничих нарад²⁰. Це сприяло активізації їх діяльності, запровадженню на підприємствах прийнятих ними пропозицій. Популярність цієї форми роботи дедалі зростала внаслідок вжитих партійними і профспілковими організаціями заходів, спрямованих на практичне застосування пропозицій робітників та інженерно-технічних працівників. Якщо в 1925 р. по профспілці гірників України у виробничих нарадах брало участь 49 тис. шахтарів, то у 1926 р. близько 82 тис., а в 1927 р.—понад 132 тис.²¹ Лише на підприємств Кадіївки цією формою роботи було охоплено 60% робітників²².

Внесені учасниками нарад пропозиції давали величезний економічний ефект, значно прискорювали виконання виробничих планів. Так, на Макіївському металургійному заводі прораб т. Глазунов та бригадир т. Бобровников запропонували виготовити 380-тонний металічний бак для водопостачання нового цеху на землі, а вже потім підняти його на 35-метрову залізобетонну башту²³ за допомогою розробленої ними підйомної системи. Пропозицію було прийнято, що дало велику економію часу і додаткових матеріалів. Робітники заводу Донсоду Холодков сконструював замість ручного механічний штампувальний прес, на якому за зміну виготовлялось 75 тис. деталей проти 7500 на старому устаткуванні²⁴. Коваль Горлівського машинобудівного заводу Вертепа удосконалив штамп для виготовлення кілець до врубових машин «Суліван», які раніше завозили з-за кордону. Молодий робітник цього ж підприємства В. Горбатенко виготовив пристрій, що дозволив давати за зміну 1500 деталей замість 200²⁵.

З 1929 р. почав виходити журнал «Изобретатель», у виданні якого взяли активну участь В. В. Куйбишев, М. І. Ульянова, В. Д. Бонч-Бруєвич, А. В. Луначарський. В статті «Робітниче винахідництво і робкори» М. І. Ульянова, високо оцінивши діяльність раціоналізаторів, підкреслювала, що «винаходи робітників дають часто-

¹⁵ ЦДАЖР, УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 190, арк. 7.

¹⁶ «Кочегарка», 8 січня 1928 р.

¹⁷ «Київський пролетарій» 4 березня 1928 р.

¹⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, стор. 289.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 233, арк. 91.

²⁰ Там же, оп. 70, од. зб. 142, арк. 4, 4-а.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5459, оп. 8, спр. 88, арк. 4; ф. 5459, оп. 9, спр. 45, арк. 80 зв.

²² Н. Лопатин. Город наш Кадиевка, М., 1964, стор. 133.

²³ Зарево над заводом, Донець, 1965, стор. 63—64.

²⁴ «Кочегарка», 21 січня 1928 р.

²⁵ Донецький арсенал, Сталино, 1960, стор. 46—47.

густо велику економію виробництву»²⁶. За приклад вона ставила трудівників металургійного комбінату ім. Дзержинського, зусиллями яких підприємство заощадило близько мільйона карбованців²⁷. Виступаючи на сторінках журналу, голова Раднаркому УРСР В. Я. Чубар висунув завдання: «Нам потрібно, щоб вищі досягнення науки поєднувалися з тими, іноді дрібними, розрізненими відкриттями, які народжуються завдяки творчій самодіяльності пролетарських мас»²⁸.

З кожним роком зростало число винахідників і раціоналізаторів серед робітників. Якщо в 1926 р. у Запоріжжі було 60 винахідників, то на осінь 1929 р. їх кількість збільшилась до 386 чоловік. А всього в республіці на цей час налічувалось понад 3 тис. раціоналізаторів, які внесли 10 тис. пропозицій. Впровадження 3700 з них дало 3,5 млн. крб. річної економії. Лише на заводі «Комунар» в м. Запоріжжі від застосування раціоналізаторських пропозицій було одержано 70 тис. крб. економії на рік²⁹.

Велику роль у піднесенні трудової активності робітників відіграв всесоюзний огляд роботи виробничих нарад, проведений наприкінці 1928 — на початку 1929 р. з ініціативи газети «Правда». Партійні організації України ретельно підготувались до нього. На підприємствах республіки були створені оглядові комісії, до участі в яких залучався широкий робітничий актив. Широку діяльність розгорнула партійна преса. Так, на Харківському паровозному заводі було видано 6 тис. листівок, де роз'яснювалися завдання огляду³⁰. У Луганському окрузі відбулося 576 змінних і цехових зборів та 176 оглядових виробничих нарад, в яких взяло участь понад 68 тис. робітників. За час огляду тут було внесено понад 19 тис. пропозицій, спрямованих на поліпшення виробництва та економію коштів³¹.

Огляд роботи виробничих нарад, що став показником зрослої трудової активності робітничого класу Української РСР, допоміг партійним і профспілковим організаціям викрити недоліки в цій галузі.

КП(б)У виступила організатором масового соціалістичного змагання трудящих. 27 лютого 1929 р. Оргбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про проведення соціалістичного змагання по зниженню собівартості і покращання якості продукції»³². У відповідь на заклик партії робітники Донбасу і Дніпропетровщини одними з перших виступили ініціаторами цього руху. В січні — лютому 1929 р. у Донбасі були укладені перші договори на соцзмагання. Так, гірники шахти «Північна», взявши зобов'язання, видобули за 17 днів лютого 20 844 т вугілля замість 19 600, виконавши план на 106,3%³³. На шахті «Юний комунар» березневе завдання 1929 р. було виконано на 121%, а в квітні замість 1160 т вугілля за планом щодоби видобувалось по 1400³⁴.

Друга конференція КП(б)У у квітні 1929 р. звернулася з відозвою «До всіх комуністів і комсомольців, до всіх пролетарів України», в якій закликала «взятися за покращення масам змісту і завдань соціалістичного змагання»³⁵.

Комуністи і комсомольці виступали ініціаторами переходу від нижчих до вищих форм соціалістичного змагання. Значного поширення набрало бригадне ударництво. У складальному цеху Дніпропетровського паровозоремонтного заводу було створено 45 ударних бригад, які досягли високих показників. Бригада тов. Зуєва підвищила продуктивність праці на 32% при зниженні собівартості виконаних робіт на 5%, а колектив, очолюваний тов. Тетьоріним, домогся відповідно 23% і 10%³⁶. В листопркатному цеху Ждановського металургійного заводу ім. Ілліча бригада комуніста Л. К. Шарого на стані № 4 вирішила кожного дня давати більше продукції, ніж у попередній³⁷. Завдяки організаторській роботі КП(б)У продуктивність праці швидко зростала. Якщо в 1927/28 р. вона підвищилася проти минулого року на 7,9%, то в 1929/30 р. — на 17,9%³⁸.

Завдяки самовідданій праці робітничого класу, зростанню його трудової і політичної активності були досягнуті значні успіхи у виконанні завдань соціалістичної індустріалізації. Багато форм і методів діяльності КП(б)У в 1926—1929 рр. не втратили значення і в наші дні, вони пройшли перевірку часом і нині залишаються в арсеналі партійних органів, збагатившись новим змістом, набувши свого дальшого розвитку.

М. Р. ПЛЮЩ

²⁶ «Изобретатель», 1929, № 1, стор. 40.

²⁷ Там же.

²⁸ «Изобретатель», 1929, № 3, стор. 4.

²⁹ Там же, № 10, стор. 18—19.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13, спр. 240, арк. 89.

³¹ Там же, ф. 2605, оп. 2, спр. 694, арк. 7.

³² ПА ІПП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 474, арк. 1—2.

³³ «Кочегарка», 26 лютого 1929 р.

³⁴ «Кочегарка», 1 травня 1929 р.

³⁵ КП України в резолюціях і рішеннях з'їздів..., стор. 477.

³⁶ «Партробітник Дніпропетровщини», 1929, № 23, стор. 37.

³⁷ Д. Грушевський. Імени Ільича, Донецьк, 1966, стор. 80.

³⁸ Два года пятилетки УССР, Харьков, 1931, стор. 74.

КОМУНІСТИЧНІ СУБОТНИКИ НА ЗАЛІЗНИЦЯХ УКРАЇНИ ПІД ЧАС БОРОТЬБИ З ВРАНГЕЛЕМ

Останній антирадянський похід Антанти перервав мирний перепочинок, здобутий нашою країною після розгрому Денікіна в січні 1920 р. Комуністична партія, В. І. Ленін закликали народ знов напружити всі сили для знищення ворога. Одночасно партія здійснювала завдання господарського будівництва, накреслені IX з'їздом РКП(б) (березень — квітень 1920 р.).

В цей період широкого розповсюдження набувають первинні форми праці по-революційному, по-комуністичному — суботники та недільники, початок яким було покладено московськими залізничниками весною 1919 р. З допомогою комуністичних суботників, за висловом В. І. Леніна, однієї «з найважливіших сторін комуністичного будівництва»¹, вирішувалося завдання підвищення продуктивності праці, необхідне для перемоги над ворогом, і формування високих моральних якостей будівників соціалістичного суспільства.

Значний науковий інтерес має питання про те, яку роль відіграли послідовники «великого почину» на залізницях України під час боротьби з Врангелем. Про ці суботники згадується в деяких історичних працях². Проте автори спеціально не досліджували це питання, і тому воно з достатньою повнотою не розкрито. Грунтовніше від інших висвітлив цю тему І. К. Олійник³. Цікавий фактичний матеріал містять спогади харківських залізничників І. М. Наріжного, О. О. Лелюка, Ю. Я. Жукової, П. О. Ярошенка та інших⁴. У публікаціях документів та матеріалів, що відносяться до періоду громадянської війни, дана тема, на жаль, відображена дуже слабо.

Вивчення історії масових комуністичних суботників на залізницях України (в 1920 р. до залізничної мережі республіки входили Донецька, Катеринославська, Києво-Воронезька, Південно-Західна і Південна залізниці) в період останнього походу Антанти дає можливість встановити певну закономірність. Найбільше число учасників суботників і недільників відзначено під час проведення партією масово-політичних кампаній на честь історико-революційних дат, а також спеціальних тижнів: трудового фронту, тижня ремонту, допомоги, хворому і пораненому червоноармійцеві, допомоги фронту тощо.

Найвидатнішим в історії перших масових комуністичних суботників був Всеросійський першотравневий суботник 1920 р., влаштований за рішенням IX з'їзду партії⁵.

Того дня учасники комуністичної праці всієї країни спрямували свої сили на боротьбу з розрухою і, насамперед, на відбудову залізничного транспорту, що мало особливе значення в умовах розпочатого Антатою нового антирадянського походу. У Харківському залізничному районі на роботу вийшли понад 4 тис. чоловік. За їх допомогою було відремонтовано 26 паровозів, навантажено і розвантажено близько 40 тис. пудів різного вантажу тощо. Вартість цієї праці за приблизними підрахунками оцінена у півмільйона карбованців⁶. Учасниками суботника в Катеринославі було 4 тис. чоловік. Вони відремонтували 24 паровози і 107 вагонів, перенесли понад 26,5 і розвантажили й навантажили близько 7 тис. пудів різного вантажу. Загальна вартість усіх цих робіт становила більше 504 тис. крб. Близько 1 тис. чоловік працювали на станції Херсон, 1635 — у Полтаві, понад 3,5 тис. в Конотопі, більше 3 тис. у Кременчуку тощо⁷. Таблички з написами «Відремонтовано в день 1 Травня 1920 р.», «Зроблено на Всеросійському суботнику» і т. п. з'явилися того дня на десятках паровозів, вагонів, на будівлях залізничних станцій, нагадуючи про великий трудовий подвиг.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 372.

² Н. Ф. Кузьмич. Крушение последнего похода Антанты, М., 1953; Н. А. Зегжда. Коммунистическая партия — организатор разгрома третьего похода Антанты, М., 1959; О. Кудлай. Комуністична партія в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.), К., 1959; П. Е. Костица. Социалистическое строительство на Украине в 1920 году, К., 1954; В. П. Сидоренко. Від перших комуністичних суботників до бригад комуністичної праці, К., 1959; та ін.

³ І. К. Олійник. Коммунистические субботники на Украине в 1920 г. — «Вопросы истории КПСС», 1958, № 4.

⁴ Первые коммунистические субботники на Харьковщине. Сборник воспоминаний, Харьков, 1962.

⁵ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, К., 1954, стор. 459.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2767, оп. 1, спр. 1, арк. 253; спр. 53, арк. 51, 52, 55; спр. 86, арк. 48, 53.

⁷ «Радянська влада», 5 травня 1920 р.; «Звезда», 6 травня 1920 р.

Слідом за першотравневим суботником по всій країні був проведений Тиждень трудового фронту, перетворений за вказівкою ЦК РКП(б) виключно в транспортний у місцевостях, що прилягають до залізниці. Робітники харківських паровозних і вагонних майстерень одностайно вирішили збільшити під час цього Тижня свій робочий день безоплатно на 3 години⁸. На 3—4 години подовжували працю транспортники і на інших дільницях. Причому, як правило, це були години високопродуктивної праці, яка в окремих випадках досягала 300 і більше процентів⁹.

На 15 дільницях Слов'янського району Донецької залізниці у дні Тижня 646 чоловік відробили загалом 11 636 годин. Виконана ними робота оцінювалась сумою 89 145 крб. Повідомлення, що надходили зі станцій Краматорська, Панютине, Дилівка, Слов'янськ, Бахмут свідчили про те, що Тиждень трудового фронту проходив з великим піднесенням¹⁰.

Весною і влітку 1920 р. на залізницях України проходив Тиждень транспорту і чистоти, що мав на меті проведення санітарно-гігієнічних заходів на станціях і прилеглих до них територіях. Значення цієї кампанії стане особливо зрозумілим, якщо врахувати, що лише в 1920 р. на Україні перехворіли висипним тифом 631 тис. чоловік, черевним — 127 тис. і поворотним — 321 тис., дизентерією — 50 тис., вісною — 35 тис., холерою — 10 тис. чоловік¹¹. Цивільне населення, бійці Червоної Армії в умовах скученості на вокзалах і в поїздах, відсутності медикаментів і нестачі медичного персоналу легко ставали жертвами інфекційних захворювань.

Тому недільник, влаштований з метою знищення бруду, попередження інфекцій, мав велике значення як частка всенародної боротьби за зміцнення тилу. Працівники станції Коломак Південної залізниці — начальник станції Федір Авдеевич, його помічник Болеслав Душинський, стрілочники Петро Циган, Петро Гринько, Іван Куценко, Семен Крилов та інші (всього 11 чоловік) вирішили під час Тижня транспорту і чистоти впорядкувати свою дільницю. Відробивши понаднормово 231 годину, вони прибрали пасажирські зали, товарні платформи, залізничні колії¹². На Одеському залізничному вузлі учасники суботника обдали паром усі вагони, привели станцію у належний санітарний стан¹³. Як і в інших кампаніях, у суботниках по боротьбі з брудом разом з залізничниками брали участь домашні господарки, робітники і службовці промислових підприємств, а також червоноармійці.

ЦК партії й особисто В. І. Ленін поставили перед народом завдання до наступу морозів розгромити Врангеля. В цих умовах величезне навантаження припадало на залізничний транспорт, особливо на залізниці України, по яких йшло найбільше військових ешелонів. Треба було забезпечити чітку, безперебійну роботу транспортного господарства, а також підготувати його до зими. Залізничники мали мобілізувати всі сили, щоб в умовах виснаження людей, нестачі інструментів, матеріалів і т. д. виконати це завдання. І воно було здійснене, причому значною мірою за рахунок понаднормової, безплатної праці, застосованої в масових масштабах. Цього разу вона набрала форми Тижня ремонту, що був проведений на залізницях України у вересні — жовтні 1920 р.¹⁴ За неповними даними, лише на Південних залізницях у цей Тиждень було відпрацьовано близько 112 тис. понаднормових годин і виконано великий обсяг робіт¹⁵.

В середині жовтня 1920 р. на Україні за рішенням ЦК КП(б)У, ВУЦВКУ, Раднаркому республіки, Реввійськради Південного фронту було влаштовано Тиждень допомоги фронту. Лише на Харківській залізничній дільниці в ньому взяли участь 11 946 чоловік, які відробили 78 390 годин. Вартість виконаної праці становила понад 2 млн. крб.¹⁶ Усього ж на Південних залізницях у проведенні цього Тижня взяли участь більше 28 тис. чоловік, які безплатно відробили майже 112 тис. понаднормових годин.

21 жовтня 1920 р. ЦК РКП(б) прийняв рішення про організацію по всій країні суботника допомоги червоноармійцям, які були в тилу. Ставилось завдання подбати про взуття і теплий одяг бійців, впорядкувати казарми та ін.¹⁷ На всіх залізницях України були створені спеціальні комісії по проведенню суботників допомоги червоноармійцям-тиловикам.

⁸ И. Н. Нарыжный. Нас вдохновляла Коммунистическая партия. — Первые коммунистические субботники на Харьковщине, стор. 14.

⁹ «Транспорт», 22 травня 1920 р.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2761, оп. 1, спр. 53, арк. 57, 60—62; ф. 2, оп. 1, спр. 749, арк. 3.

¹¹ Календар-справочник і записна книжка на 1925 рік, Харків, 1925, стор. 106.

¹² Державний архів Харківської області, ф. Р-1146, оп. 1, спр. 131, арк. 221.

¹³ «Большевик», 7 липня 1920 р.

¹⁴ «Южный гудок», 3 листопада 1920 р.

¹⁵ «История СССР», 1962, № 5, стор. 147.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2761, оп. 1, спр. 256, арк. 2.

¹⁷ «Правда», 22 жовтня 1920 р.

Трудащі утеплювали, ремонтували казарми, караульні приміщення, евакопункти, санпропускники. Особливу активність виявили жінки.

Варто підкреслити, що залізничниці-робітниці і дружини робітників та службовців транспорту України були активними учасницями комуністичної праці. Разом з чоловіками вони вантажили і розвантажували вагони, прибирали пристанційні території, заготовляли паливо. Проте найбільший вклад у розвиток початкових форм комуністичної праці вони внесли своєю участю в тих недільниках, на яких вони шили обмундирування червоноармійцям, прали, латали білизну для лазаретів, дитячих притулків, влаштовували добровільні чергування в госпіталях тощо. За активної участі залізничниць станцій Лиман, Ізюм, Основа, Льгов були устатковані дитячі будинки. Для організації роботи серед жінок на залізницях України при політвідділах, профспілках почали створювати бюро робітниць: Центральне (як керівника його ЦК КП(б)У направив Жукову) і кілька бюро на окремих залізницях (на Південній його очолила Окушко, на Донецькій — Лаврентьєва, на Катеринославській — Марченко). А на дільницях і на місцях — у депо, майстернях, службах — виділяли жінорганізаторів. Останні входили до складу залізничних четвірок, створених за рішенням ЦК РКП(б) для керівництва суботниками на транспорті¹⁸.

Помітну роль у суботниках відіграла й залізнична молодь¹⁹.

У розпал боротьби радянського народу з силами міжнародної контрреволюції в Москві відбувся II конгрес Комінтерну (19 липня — 7 серпня 1920 р.). Ця подія була відзначена в нашій країні як велике свято солідарності трудящих і супроводжувалась за традицією високопродуктивною працею на виробництві. Колективи робітників і службовців Харківського залізничного району, станцій Алмазна, Дебальцеве, Луганськ, П'ятихатки, Іловайське, Харцизьке, Горлівка, Слов'янськ та інших працювали перед відкриттям конгресу в неділю, 17 липня, понаднормово, без оплати. В багатьох місцях безоплатно працювали по 2—4 години і в дні роботи конгресу.

На станціях Куп'янськ-вузлова, Маріуполь, Костянтинівка та деяких інших відбулися суботники, присвячені жертвам білого терору в країнах капіталу, на відзнаку солідарності з угорськими революціонерами, страйкуючими залізничниками Франції²⁰.

З ініціативи робітників 7 листопада 1920 р. відбулися суботники на честь 3-х роковин Великого Жовтня і на відзнаку солідарності з воїнами Червоної Армії. Серед тих, хто того дня працював по-комуністичному, були 300 залізничників депо Авдіївки, 1839 — Луганських залізничних майстерень, 98 — Горлівки та ін.²¹ Це було одним з виявів нерозривних зв'язків тилу з фронтом, робітничого класу з червоноармійцями, які саме в цей час штурмували Перекоп.

Комуністичні суботники в 1920 р. внесли великий вклад у відбудову зруйнованого війною залізничного транспорту. Лише в другому півріччі 1920 р. на залізницях України відбулося 1179 суботників і недільників, в яких взяла участь 210 183 чоловіки. Вартість виконаної роботи обчислювалася сумою 18 564 716 крб.²²

Прикладом самовідданості може служити праця маріупольських залізничників під час наступу врангелівців на місто, про що розповідається в доповіді політвідділу Катерининської залізниці за серпень 1920 р. Протягом 3—5 серпня проводилась евакуація матеріалів і майна станції. А 6 серпня протягом 6 годин зняли частини верстатів, приводних пасів депо. Ці термінові роботи були виконані завдяки суботникам. Приклад натхненної праці подавали, як і завжди, комуністи²³.

До осені 1920 р., незважаючи на труднощі, викликані війною, залізничники України під керівництвом партійних організацій, при братерській підтримці російського та інших народів країни зуміли домогтися значних успіхів на трудовому фронті. У доповіді на VIII Всеросійському з'їзді Рад 22 грудня 1920 р. В. І. Ленін відмітив «безсумнівне поліпшення роботи транспорту»²⁴. Це відносилось і до залізниць України. Тут у другому півріччі 1920 р. з капітального і середнього ремонту було випущено 1108 паровозів замість 1042 за планом, відремонтовано 11 870 вагонів замість 10 155. Значно зросла продуктивність праці у залізничних майстернях. Перевози в 1920 р. по залізницях України при завданні 236 762 вагони склали 408 687²⁵.

¹⁸ Ю. Я. Жуков а. Железнодорожники — активные участники коммунистических субботников. — Первые коммунистические субботники на Харьковщине, стор. 101—105.

¹⁹ П. А. Ярошенко. Выполняя заветы Ильича. — Там же, стор. 83—88.

²⁰ «Транспорт», 31 серпня 1920 р.; «Гудок», 28 серпня 1920 р.

²¹ «Транспорт», 20 листопада 1920 р.; «Южный гудок», 19 листопада 1920 р.; «Красная правда», 24 листопада 1920 р.

²² «История СССР», 1962, № 5, стор. 149.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2767, оп. 1, спр. 6, арк. 8.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 458.

²⁵ «Коммунист», 18 січня і 13 лютого 1921 р.; Статистический ежегодник 1918—1920 гг., вып. 1, М., 1921, стор. 24—25, табл. 1.

У досягненні трудових успіхів залізничників чималу роль відіграли комуністичні форми праці, що виявилися в масових суботниках і недільниках. Безперечно комуністичні суботники не могли зробити вирішального впливу на економіку країни на створення матеріальної бази її оборонної могутності. Але вони мали велике значення для мобілізації мас на здійснення цих завдань.

Д. Я. ФРЕЙЛІХЕ

ЗАРУБІЖНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ

Сучасна науково-технічна революція вимагає широкого міжнародного співробітництва — однієї з необхідних умов наукового, економічного і культурного розвитку.

Незважаючи на принципіальну різницю характеру науково-технічної революції в країнах з різним соціальним устроєм і рівнем розвитку, творча співдружність учених усіх країн дедалі зміцнюється, і це є об'єктивним і закономірним процесом сучасності. З кожним роком розширюються і міцніють зв'язки українських вчених з зарубіжними науковими закладами та окремими колегами по праці в багатьох країнах світу, зокрема в братніх державах соціалістичної співдружності.

Зарубіжні контакти українських науковців почали встановлюватися ще в XVII ст. і набули широкого розвитку в XIX — на початку XX ст. Про це свідчать документи та матеріали, що зберігаються в багатьох архівах республіки. В них йдеться про тісне наукове співробітництво українських, болгарських, польських, французьких, румунських, фінських, австрійських, чеських вчених, а також науковців інших країн¹.

Міжнародні стосунки поширювалися і після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. З перших же років Радянської влади українські вчені почали брати дедалі активнішу участь у розвитку і налагодженні міжнародних наукових зв'язків.

Так, уже в рік створення Української Академії наук (1919 р.) ряд її співробітників виїздив за кордон у службові відрядження. В цей же час розгорнувся книгообмін між українськими та зарубіжними науковими центрами. В кошторисі видатків бібліотеки ВУАН на 1919 р. асигнувалося 30 тис. крб. на закордонні відрядження для огляду наукових бібліотек, придбання книг, рукописів та ін.² Про зарубіжні контакти українських вчених йшлося і на загальних зборах Української Академії наук 18 січня 1919 р.³

Після переможного завершення громадянської війни міжнародні наукові зв'язки ВУАН розширилися. Дійсними членами Академії були обрані чеський етнограф та фольклорист Іржі Полівка, французький філолог Антуан Мейє та ряд інших відомих вчених з різних європейських країн. У цей же період провідні українські науковці брали участь у роботі міжнародних конгресів, з'їздів та конференцій. Так, у 1928 р. академік Д. К. Заболотний очолював радянську делегацію на серологічному з'їзді у Копенгагені. В багатьох міжнародних наукових організаціях представляли радянську науку відомі математики, дійсні члени ВУАН М. М. Крилов, Г. В. Пфейффер, Д. О. Граве та ін. О. В. Палладін очолював делегації СРСР на міжнародних форумах фізіологів та біохіміків. Неодноразово були учасниками міжнародних конгресів О. О. Богомолець, Г. В. Проскура, В. М. Любименко та інші діячі науки.

Розширювався і обмін друкованою науковою продукцією. В 1930—1932 рр. Всеукраїнська Академія наук обмінювалася різними виданнями з 130 зарубіжними установами⁴.

Для ознайомлення з діяльністю наукових закладів на Україну приїздили зарубіжні вчені. Так, у 1930 р. ВУАН відвідала велика група учасників I Всесвітнього конгресу ґрунтознавців. Міцніли й особисті контакти українських та зарубіжних дослідників.

Найвищий етап у розвитку міжнародного наукового співробітництва почався після Великої Вітчизняної війни і створення світової системи соціалізму. Протягом 1945—1952 рр. на Україні побували делегації усіх країн народної демократії Європи та Азії. Для консультацій і подання науково-технічної допомоги до братніх країн

¹ «УІЖ», 1967, № 11, стор. 156; Д. Багалеї, Н. Сумцов, В. Бузескул. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905), Харьков, 1906, стор. 151—153; та ін.

² Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року, К., 1919, стор. 47.

³ Там же, стор. 65.

⁴ Історія Академії наук УРСР, т. I, К., 1967, стор. 112.

виїздили вчені УРСР. Багатьох з них було обрано в цей період дійсними членами зарубіжних академій, докторами та професорами наукових установ і учбових закладів.

Відразу ж після закінчення війни відновився обмін літературою. АН УРСР лише в 1946 р. передала ПНР 150 тис. книг та рукописів⁵.

Великий вклад у розвиток наукових зв'язків з зарубіжними вченими внесли викладачі вищих учбових закладів та працівники науково-дослідних установ України. Так, Київський університет у перші післявоєнні роки здійснював ефективне творче співробітництво з 9 університетами, а зараз підтримує контакти з десятками інститутів та наукових установ, а також окремими вченими соціалістичних держав. Колектив вузу тісно співробітничав з науковцями Братиславського, Дебреценського, Загребського, Лейпцигського, Краківського, Бухарестського та інших університетів⁶.

Постійні контакти з зарубіжними колегами встановили й інші вузи республіки. Діляться досвідом поліграфісти Львівського інституту ім. І. Федорова та Лейпцига, донецькі політехніки з Магдебурзькою вищою технічною школою, науковці Одеського університету та Ерфуртського педінституту⁷.

Про зрослий міжнародний авторитет української науки свідчить ряд проведених у республіці міжнародних наукових конгресів, конференцій, симпозіумів з найрізноманітніших проблем природничих, технічних та суспільних наук.

Серед численних наукових установ України, що спілкуються із зарубіжними, найбільш ефективні контакти здійснює АН УРСР. При Президії Академії створена постійна комісія, яка керує вивченням міжнародної проблематики і практично налагоджує співробітництво в галузі науки з дослідними центрами за рубежом. Багато разів питання міжнародних контактів обговорювалися на засіданнях Президії АН УРСР. У 1955 р., наприклад, було ухвалено ряд заходів, спрямованих на дальше зміцнення творчих зв'язків з Словацькою Академією наук. Секція суспільних наук АН УРСР подавала всебічну допомогу новоствореному відділу україністики Чехословацько-радянського інституту в Братиславі у налагодженні дослідницької роботи з різноманітних проблем українсько-чехословацьких зв'язків.

З року в рік збагачуються форми наукового співробітництва, встановлюються багатосторонні контакти з науковими центрами соціалістичних країн, а також з рядом установ у капіталістичному світі та державах, що стали на шлях незалежного розвитку, скинувши ярмо колоніалізму⁸.

Найбільшим досягненням у цій справі є планування і координація досліджень не лише в окремих країнах, а й в межах усієї світової системи соціалізму. З цією метою вироблені основні принципи та методи, які мають забезпечити об'єднання зусиль учених у країнах соціалістичної співдружності. Так, наприклад, у розробці тематики згідно з планом координації наукових досліджень на 1964—1965 рр. брало участь близько 300 установ соціалістичних держав⁹. Цей план передбачав вивчення 15 комплексних проблем ученими Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Чехословаччини та СРСР, у тому числі й України. Ефективні методи захисту від корозії металів розробляють: Інститут загальної та неорганічної хімії АН УРСР, Інститут фізичної хімії Болгарської Академії наук, наукові заклади НДР та АН СРР. Над тематикою «Наука про науку» працюють вчені Чехословаччини, Польщі, СРСР, у тому числі й українські науковці¹⁰. Спільними зусиллями українських та зарубіжних вчених розробляються проблеми геології, гідробіології тощо.

Деякі інститути АН УРСР та вузи республіки є провідними у розв'язанні окремих наукових завдань. Наприклад, Київський політехнічний інститут здійснює координацію досліджень з проблем кислотної корозії в межах Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона — у розробці проблеми «Нові процеси зварювання та зварні конструкції»¹¹.

Серед багатограних форм міжнародного наукового співробітництва найбільш ефективними є обмін досвідом, наукові відрядження, довготермінова спеціалізація, участь у роботі різноманітних міжнародних форумів та ін. Так, протягом 1965 р. за кордон виїздило 272 працівники різних установ АН УРСР. Вони відвідали всі соціалістичні держави, а також Англію, США, Францію, Японію та інші країни. В наукових закладах АН УРСР побувало 800 іноземних науковців та спеціалістів, у тому числі 500 учених з соціалістичних і 300 — з 25 капіталістичних країн¹².

У 1966 р. 330 співробітників Академії відвідали 32 країни світу, 150 з них

⁵ Поточний архів Президії АН УРСР, 1946 р.

⁶ Дружба братських університетів, К., 1967, стор. 85, 87.

⁷ І. М. Кулінч. Економічні та культурні зв'язки Української РСР з Німечською Демократичною республікою (1949—1965 рр.), К., 1966, стор. 78.

⁸ Г. С. Писаренко. За широкі наукові зв'язки, К., 1965, стор. 26.

⁹ «Правда», 28 листопада 1963 р.

¹⁰ Поточний архів Президії АН УРСР, 1967 р.

¹¹ Поточний архів Президії АН УРСР, 1959 р.

¹² Поточний архів Президії АН УРСР.

брали участь у роботі численних конгресів та симпозіумів. Того ж року установи АН УРСР відідало 738 вчених та спеціалістів з соціалістичних країн. У 1966 р. на Україні було проведено 10 міжнародних конференцій, симпозіумів та інших нарад за участю багатьох іноземних науковців¹³.

Плідними формами співробітництва є обмін літературою, видання спільних праць, взаємне рецензування рукописів та інших матеріалів, що готуються до друку, а також наукове листування та ін. Надзвичайно ефективною є спільна розробка багатьох важливих проблем. Так, українські науковці успішно співробітничали з чехословацькими й польськими колегами в галузі електрозварного виробництва, а з угорськими вивчають можливості глибинного сейсмічного зондування. Проблеми автоматичного керівництва виробництвом спільно досліджують спеціалісти усіх країн — членів РЕВ. Угорські, польські, румунські та українські науковці спільно працюють у Карпато-Балканській геологічній асоціації. З кожним роком дедалі зростає участь Академії наук УРСР у розробці ряду тем згідно з планами багатостороннього та двостороннього міжнародного співробітництва. Поряд з цим багато інститутів підтримують тісні зв'язки із зарубіжними науковими центрами в дослідженні 12 проблем¹⁴. Тут можна назвати Інститут фізичної хімії АН УРСР та споріднений інститут Німецької Академії наук у Берліні, Інститут металофізики АН УРСР й Інститут металознавства у м. Брно та ін.

Значних успіхів у розвитку міжнародного співробітництва досягли українські суспільствознавці. Багато питань історичної науки спільно досліджують вчені України, Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини та Югославії¹⁵.

Розширилися в останні роки наукові контакти славістів, що допомагає глибше вивчати історію і культуру братніх народів. Разом з українськими вченими слависти Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Югославії, НДР, Румунії та інших країн беруть участь у роботі міжнародних славістичних шкіл. Багато українських слов'янознавців працювало в інститутах та на кафедрах вузів слов'янських країн. Основними напрямками наукового співробітництва у цій галузі є дослідження історії та взаємних стосунків слов'янських народів, їх єдності у боротьбі за свободу і незалежність, проти фашизму та імперіалізму; глибоко вивчається новітня історія слов'янських та інших братніх країн, зокрема успіхи соціалістичного будівництва в них. Об'єктом спільних зусиль дослідників є висвітлення взаємин слов'ян з іншими народами світу, їх внеску у розвиток світової цивілізації, вивчення мовних, літературних, фольклористичних та інших міжслов'янських зв'язків¹⁶.

Налагодили творчі контакти українські та зарубіжні філософи, археологи, філологи, мистецтвознавці¹⁷.

Результатом плідного співробітництва українських та зарубіжних суспільствознавців є підготовка і видання багатьох спільних праць. Так, у надрукованому у видавництві Німецької Академії наук у Берліні збірнику, присвяченому висвітленню культурних зв'язків між Радянським Союзом та Німеччиною, вміщена стаття старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР І. М. Кулініча, його ж стаття включена й у збірник «Дранг нах остен» та історичний розвиток країн Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. Ця праця підготовлена Інститутом слов'янознавства АН СРСР та науковцями ряду інших країн¹⁸.

Інститути філософії Болгарської Академії наук і АН УРСР випустили в 1966 р. книгу про українсько-болгарські філософські зв'язки¹⁹. Результатом багатолітньої спільної праці літературознавців України та НДР є книга «Іван Франко. До питання про історію та культуру України». Активну участь у її підготовці взяли академік О. І. Білецький, доктор філософських наук І. І. Басс, а також працівники відділення історії німецько-слов'янських зв'язків Німецької Академії наук Е. Вінтер та П. Кірхнер²⁰.

Чимало праць підготували у творчому співробітництві з зарубіжними науковцями дослідники ряду вузів України. Про розвиток наукової думки, міжнаціональних зв'язків та братерську взаємодопомогу розповідають викладачі п'яти університетів-побратимів (Братислави, Брно, Дебрецена, Кракова та Києва), що протягом багатьох років обмінюються досвідом роботи²¹.

¹³ Отчет о деятельности Академии наук Украинской ССР в 1966 г., К., 1967, стор. 250.

¹⁴ Історія Академії наук УРСР, т. I, стор. 277.

¹⁵ «УІЖ», 1967, № 4, стор. 149—151.

¹⁶ І. К. Білодід. Розвиток слов'янознавства в УРСР.— «Мовознавство», 1967, № 2.

¹⁷ Поточний архів Президії АН УРСР, 1967 р.

¹⁸ «Дранг нах Остен» и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы, М., 1967; «УІЖ», 1967, № 4.

¹⁹ Історія Академії наук УРСР, т. II, К., 1962, стор. 13.

²⁰ Розвиток української культури за роки Радянської влади, К., 1967, стор. 360.

²¹ Дружба братских университетов.

Протягом кількох років Інститут мовознавства АН УРСР та Інститут мов і літератур Чехословацької Академії наук готують до видання українсько-чеський словник²². Українські мистецтвознавці та етнографи активно співробітничали з вченими Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, Угорщини та Чехословаччини під час підготовки узагальнюючої праці з серії «Народи світу»²³.

Наукова продукція українських вчених користується великим попитом за рубежом. Лише за останні роки близько 200 їх праць було перекладено на іноземні мови. Серед них — «Автоматичне електродугове зварювання» Б. Є. Патона, «Ізотопна хімія» О. І. Бродського, «Абстрактна теорія автоматів» В. М. Глушкова, «Боротьба народів слов'янських країн проти фашистських поневолювачів (1939—1945 рр.)» В. І. Клокова та ін.

На сторінках багатьох академічних видань, зокрема у журналах, що випускаються інститутами АН УРСР, щороку вміщується значна кількість наукових статей, повідомлень, рецензій, заміток, надісланих з-за рубежа. Найбільше матеріалів, підготовлених зарубіжними науковцями, публікують «Український історичний журнал»²⁴, «Радянське літературознавство», «Мовознавство», «Український математичний журнал» та ін. Вчені республіки також часто друкуються в періодичних виданнях іноземних наукових закладів.

З метою дальшого розвитку плідного співробітництва в галузі суспільних наук в 1967 р. у Празі відбулася зустріч делегації Президії АН СРСР, Президії ЧСАН та Словацької Академії наук. На цій нараді йшлося про завершення підготовки спільного дослідження «Маркс і сучасність», про колективну розробку проблем держави і права в працях В. І. Леніна до 100-річчя з дня народження вождя. Чехословацькі та радянські вчені спільно складають загальнослов'янський лінгвістичний атлас²⁵. В плані розширення наукового співробітництва розгорнулася робота по підготовці до друку капітальної праці «Радянсько-чехословацькі відносини 1917—1945 рр.». У цій роботі активну участь бере відділ історії європейських соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР. Разом з чехословацькими колегами українські вчені готують збірник «Українсько-чехословацькі історичні зв'язки (1917—1945 рр.)»²⁶.

Спільними зусиллями науковців УРСР та ЧССР провадяться дослідження в галузі економіко-математичних методів планування та управління народним господарством, проблем економічних зв'язків між соціалістичними країнами. Найближчим часом між вченими УРСР та ПНР мають наладитися творчі зв'язки в розробці питань економічної науки, зокрема проблем ціноутворення²⁷. Передбачається спільне висвітлення теоретичних основ, природничих та суспільних наук. У цій роботі братимуть участь учені усіх країн соціалістичної співдружності, в тому числі й УРСР²⁸.

Розширення наукових зв'язків сприятиме зміцненню братерського союзу соціалістичних країн, а також інтернаціональній солідарності усіх народів. Міжнародне співробітництво вчених збагачує науку, дає поштовх для дальшого її розвитку.

П. А. ГОРІШНИЙ

²² Поточний архів Президії АН УРСР, 1967 р.

²³ Народы мира, т. I, Народы европейской части СССР, М., 1964.

²⁴ В. Жебокрицкий, И. Кулинич. Вопросы истории зарубежных славян на страницах «Українського історичного журналу». — «Советское славяноведение», 1967, № 6, стор. 51—63.

²⁵ Поточний архів Президії АН УРСР.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.

ДО ІСТОРІЇ ВИДАННЯ НА УКРАЇНІ ЛЕНІНСЬКОЇ ПРАЦІ «ЩО ТАКЕ «ДРУЗІ НАРОДУ» І ЯК ВОНИ ВОЮЮТЬ ПРОТИ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ?»

Про одну з перших праць В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» написано дуже багато. Знайдені перше та третє гектографічні видання твору. Проте, другий випуск, навколо якого точаться досі

наукові суперечки, не вдалось ще знайти. Відомо також, що цей твір був першою ленинською працею, що вийшла на Україні¹.

Поряд з петербурзькими та московськими виданнями вона була видрукована на гектографі в Борзнянському повіті Чернігівської губернії влітку 1894 р. Однак жодного примірника її не знайдено. Єдиним свідченням про цей факт є спогади М. М. Могилянського*. Останній пише: «Мій приятель М., якого було заарештовано в квітні (мова йде про події 1894 р.—В. К.), але звільнено від ув'язнення влітку, дістав примірник рукопису цієї статті (мається на увазі згадана праця В. І. Леніна «Що таке «друзі народу»...—В. К.), купив друкарську машинку «Cosmopolis» й поїхав до рідних своєї дружини в Борзнянський повіт Чернігівської губернії. Здатний активно впливати на оточуючих і залучати їх до здійснення своїх планів, він тут розворушив старого батька своєї дружини, сільського священика, який мав темперамент запального ентузіаста. І ось 60-річний сільський священик з дочкою і зятем цілими днями просиджують в сараї, варячи гектограф і розповсюджуючи марксистську полемічну брошуру. На жаль, значну частину цього видання, яка була зроблена в тихій сільській глухомані, спіткала смутна доля. Коли воно було готове (в кількості десь близько 100 примірників), М. повіз його до мене в Чернігів. Та він приїхав до Чернігова напередодні мого повернення з Уфимської губернії, з кумису, і споживав всю родину тюком нелегаліщини; невдовзі перед цим в Чернігові серед учнівської молоді було проведено ряд обшуків і арештів. Мої молодші брат та сестра, які навчались у гімназії, теж притягувались до слідства в жандармському управлінні чи то як свідки, чи то як підозрілі. Я повернувся до Чернігова наступного дня, але М. уже не застав. І що було прикорм, я дізнався, що більша частина тюка, який він привіз, була знищена. Однак моїй матері вдалося зберегти примірників 20—25 брошури і поширити частину їх в Чернігові, а частину направити до Києва. Я ще привіз примірників 10 восени до Петербурга»².

Як ми бачимо, в опублікованих спогадах М. М. Могилянського не вказано точне місце видання праці, прізвища осіб, які друкували її на гектографі. Не назвав він і киянина, якому було передано примірники. Правда, про свого товариша М. автор у цих же спогадах ще додатково зазначає, що він влітку 1893 р. працював на зоологічній станції на Білому морі, а перед цим побував у Берліні і привіз пачку нелегальної літератури³. Дані, наведені М. М. Могилянським, на наш погляд, цілком достовірні, але далеко неповні.

Додатковий цікавий матеріал про історію видання в Чернігові праці В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» міститься в неопублікованих спогадах М. М. Могилянського, які зберігаються в Центральному державному архіві літератури та мистецтва в Москві під назвою «Повість про дії мого життя». Автор тут багато розповідає про своїх друзів К. А. Минятова та А. П. Ягодовського, студентів Петербурзького університету. Про першого з них читаємо: «Саме влітку 1893 р. мій приятель Минятов, з яким я близько зійшовся в час весняних університетських подій (Минятов був автором прокламації від імені соціалістів-революціонерів), виїздив для роботи на зоологічній станції по Білому морю, а перед цією поїздкою побував у Берліні. З Берліна він привіз... десять томів творів О. І. Герцена, 4 книги збірника «Соціал-демократ», «Наші розбіжності» Плеханова, його ж «Російський робітник в революційному русі», уже відомі мені брошури Енгельса «Розвиток наукового соціалізму» та «Людвиг Фейєрбах»⁴. А далі М. М. Могилянський пише, що Минятов купив друкарську машинку «Cosmopolis» і поїхав до рідних своєї дружини в Борзнянський повіт Чернігівської губернії, де й була видана на гектографі книга В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»⁵. Таким чином, товариш М.—це К. А. Минятов.

З тих же спогадів ми дізнаємось і про інших осіб, які брали участь у публікації праці В. І. Леніна та про точне місце її видання. Автор розповідає, що ще в 1893 р. Минятов одружився з сестрою А. П. Ягодовського Надією Петрівною, яка

¹ П. П. Бистренко. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні, К., 1958, стор. 70; И. Багмут, П. Шморган. Твори Леніна на Україні, К., 1960, стор. 12.

* М. М. Могилянський (1873—1942), адвокат, публіцист. Народився в Чернігові. Після закінчення місцевої гімназії з 1892 р. навчався в Петербурзькому університеті. Брав участь в студентському революційному русі. В 90-ті роки видав (під ініціалами М. М.) кілька брошур у дусі «легального марксизму». В 1906 р. перед виборами до І Державної думи примкнув до кадетської партії. Після Жовтневої революції вийшов з партії кадетів, працював в Академії наук УРСР.

² М. М. Могилянський. В девяностые годы. Воспоминания.— «Былое», 1924, № 23, стор. 156.

³ «Былое», 1924, № 23, стор. 152.

⁴ ЦДАЛМ, ф. 1267, зошит 12, стор. 616.

⁵ Там же, зошит 13, стор. 646.

разом з своїм батьком, сільським священиком, проживала в с. Комарівці Борзнянського повіту Чернігівської губернії⁶.

Отже, влітку 1894 р. студент юридичного факультету Петербурзького університету К. А. Минятов разом з своєю дружиною Надією Петрівною та її батьком П. Ягдовським видали на гектографі в с. Комарівці Борзнянського повіту Чернігівської губернії твір «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?».

Як склалася дальша доля цих видавців? Про дружину революціонера та її батька М. М. Могилянський більше не згадує. К. А. Минятов, як випливає з спогадів, з роками відійшов від революційної діяльності.

Виникає ще одне питання: якщо чернігівське видання праці В. І. Леніна вийшло влітку 1894 р., то до якого випуску воно належить, до першого чи другого? Відповісти на це можна буде лише після того, як вдасться знайти його примірник.

В. П. КИРИЧЕНКО

⁶ ЦДАЛМ, ф. 1267, зошит 12, стор. 632.

РІКИ ТА ПРОТОКИ ВЕЛИКОЇ ПЛАВНІ ЗАПОРІЗЬКОЇ

Січ — центр Запоріжжя — протягом майже 300-річного свого існування декілька разів переносилась, хоч завжди залишалась за порогами, в пониззі Дніпра, на терені Великої дніпровської плавні. Запорозжці будували Січ на острові чи півострові, включаючи річки і протоки в систему штучних і природних укріплень, завдяки яким Січ перетворювалась на могутню фортецю.

Водно-річкова система, що оточувала Січ, мала не лише оборонне значення. Вона відігравала роль шляхів сполучення з основною водною магістраллю України — Дніпром, а тому з нею пов'язане господарче й військове життя Запорізької Січі.

Без повного уявлення цієї системи, зокрема скрупульозного визначення назв (до речі, тут трапляється різнобій), дослідник не зможе користуватися історичними документами, де часто-густо зустрічаються найменування річок, притоків і проток, у районі яких відбувалися значні події. Справа ускладнюється ще й тим, що колишня водна система зараз затоплена Каховським морем.

Дві Січі — так звана Чортомлицька (Стара Січ) (1652—1709 рр.) і остання, так звана Нова, або Підпіленська Січ (1734—1775 рр.)¹, — омивалися ріками Чортомлик* і Базавлук**.

У зв'язку з козацтвом р. Базавлук уперше згадується в опису Черкаського замку ще в 1552 р. як місце літнього промислу запорозжців — «уход» у пониззя Дніпра². На південному заході Великої плавні Базавлук розходився двома рукавами: права невеличка протока вливалась в лиман Великі Води і в цій частині звалась р. Скарбною (3-ю Західною), пізніше стала називатися Скарбною Колотовською, а більш повноводний лівий рукав на сході розгалужувався чотирма протоками, які з'єднувались в одне русло в південно-західній частині мису Нової Січі. Найбільша з цих проток пізніше називалася Сисіна³.

Найбільшою дніпровською протокою на Великій плавні була Підпільна, названа так не тому, що своєю течією підрізувала або підпилювала свої береги, як це твердять деякі історики⁴, а тому, що знаходилась під Полем — з боку Дикого Поля, незаселеного степу. Вона брала початок нижче Микитинового перевозу (місце Микитинської Січі — 1638—1648 рр.) і протікала вздовж північного кордону Великої плавні.

¹ «План Сечи или крепости Запорожской». 1740 г. — Центральная научная библиотека АН УССР. Карта № 17444.

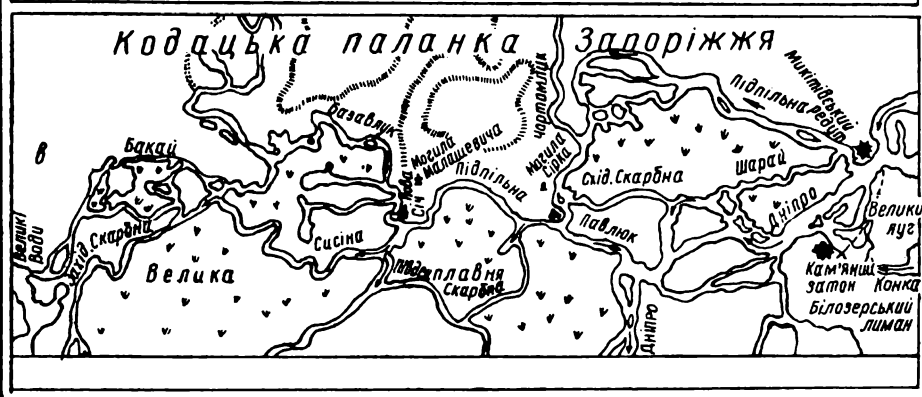
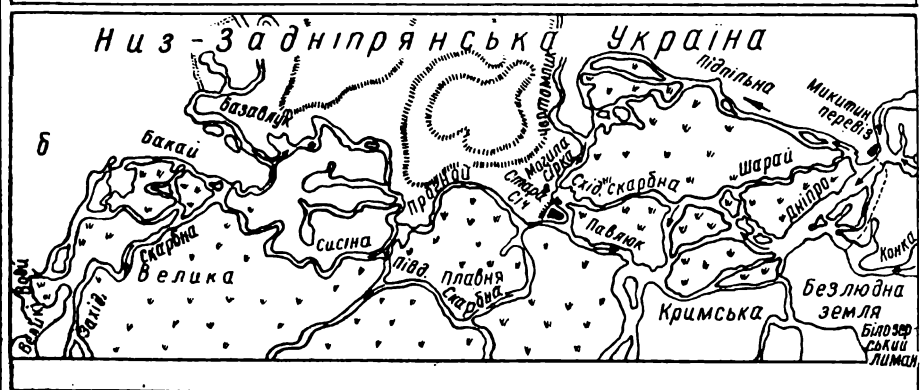
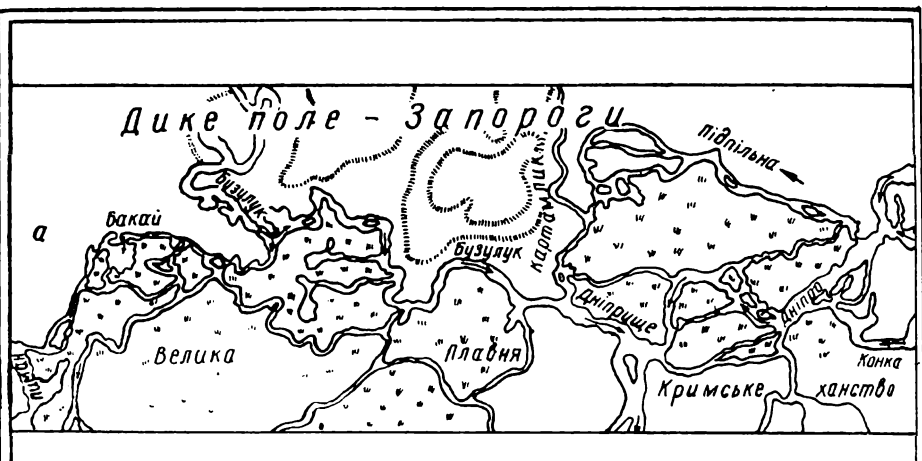
* У документах XVI ст. «Картамлик» (А. Стороженко. Стефан Баторий и запорожские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки, К., 1904, стор. 295).

** На карті 1764 р. ця ріка названа Бузулуком.

² В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, К., 1957, стор. 55.

³ «Карта губерний Екатеринославской, Херсонской и Таврической. 1862 г.», ряд XXVIII, арк. 12.

⁴ Д. И. Эварницкий. Топографический очерк Запорожья. — «Киевская старина», июль, 1884, стор. 393.

Там, де Підпільна підходила до Капулівського Кута — мису, на якому розташовувалась Стара Січ, впадала р. Чортомлик. Вхід у гирло її напроти Січі перекривався кам'яним порогом⁵, що заважав вільному проході козацьких дубів у період малої води. В південно-східній частині мису Старої Січі, там, де зустрічались води р. Чортомлика і протоки Підпільної, з півдня впадала відома в історії козацтва широка й глибока протока Павлюк⁶, або Дніприще. Напрямок течії в ній мінявся в залежності від основного джерела притоку води: чи то з боку Базавлука, Чортомлика і Підпільної, чи з боку головного русла Дніпра. Дніприще частіше від інших проток служило головним, якщо не єдиним, водним шляхом при виході запорізьких козаків із Січі в далекі морські походи: віддаль від Січі до Дніпра по ньому була лише 4 км.

Мабуть, цю протоку мали на увазі запорізькі козаки, коли говорили, що їхня Січ знаходиться «при Дортамликському, Картомликському, Чортомликському Дніприщі»⁷. Невеличке озеро з'єднувало Дніприще з протокою Скарбною (1-ою, східною). Дещо на захід від злиття вод Дніприща (Павлюка) і Підпільної з Чортомликом відгалужувалась протока Скарбна (2-а, південна), яка в південно-західній частині Великої плавні розділялась на декілька вузьких невеликих проток. На всьому своєму протязі Підпільна звалась по-різному — біля Микитиноного перевозу — Лапинка, а західніше, поближче до Чортомлика — Бакай. Протока, що знаходилась між Старою і Новою Січчю, тобто між Базавлуком і Чортомликом, теж мала декілька назв: у документах 1672 р.⁸ вона названа «річкою Прогной» (названа так, мабуть, у період стоячої води в ній)⁹, на карті 1740 р. вона значиться Бузулуком¹⁰; нинішню назву зустрічаємо на карті 1742 р.¹⁰

Ця багатойменність зумовлювалась зникненням або зміненням напрямку течії протоки в різні періоди. В роки засушливі — в пониззі і багатосніжні або дощові у верхів'ях Дніпра — напрямок течії в протоці був зі сходу на захід — від Підпільної і Павлюка до Базавлука і лиману Великі Води. І навпаки, коли у верхів'ї Дніпра було мало води, а в басейні лиману Великих Вод багато, більша частина стоку Базавлука, минаючи мілководний правий рукав, направлялась по лівому рукаву і, долаючи течію Підпільної і Чортомлика, доходила до Дніприща, а через нього вливалась у головне русло Дніпра. Але в періоди порівняно однакової кількості опадів як у верхів'ї, так і в пониззі Дніпра, течії в протоці не було.

Враховуючи, що загальна площа водозбору Базавлука і його приток становила 8850 кв. км¹¹ і що рівень води в Підпільній (поблизу с. Капулівки) в середньому лише на 16—26 см вищий за рівень Базавлука (в районі с. Григорівки)¹², можна припускати, що рівень води в них міг бути однаковим. За певних обставин, коли в Базавлуці він піднімався до певного рівня, течія міняла напрямок у протоці поблизу с. Капулівки.

На малюнку, що публікується, показано можливі напрямки течій двох «січових» приток Дніпра — Базавлука і Чортомлика і двох найбільших проток Великої дніпровської плавні — Підпільної і Дніприща (Павлюка). Лише таке розуміння їх взаємозв'язку дозволить вірно зрозуміти напрямки можливих водних шляхів запорізьких козаків, одночасно з тим ліквідувати існуючий різнобій в історичних назвах річок і притоків Великої дніпровської плавні.

В. Г. ФОМЕНКО

⁵ К. Головинзін. Русский флот на Черном море.—«Морской сборник», 1886, № 3, стор. 173.

⁶ Назва походить від прізвища кошового отамана Павлюка (згадується у грамоті 1576 р.), який «був майже засновником цієї — Старої — Січі» (А. А. Скальковський. Поездка по запорожским урочищам (24. VI 1845 г.).—«Журнал министерства внутренних дел». 1846, ч. XIII, стор. 56).

⁷ Путевые записки Эриха Ласоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г., Одесса, 1873, стор. 30.

⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией, т. XI, 1672—1674, Спб., стор. 13.

⁹ Значення слова «прогной» див. Б. Д. Грінченко. Словарь української мови, т. 3, К., 1909, стор. 462; В. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка, т. 3, М., 1955, стор. 477.

¹⁰ План Сечи или крепости Запорожской, ГПБ АН УССР, № 17444.

¹¹ План Запорожской Сечи с ситуацией и в каком ныне положении. 1742 года.— Центральный Государственный Военно-исторический архив СССР, ф. ВУА, № 21962.

¹² Каталог річок України, К., 1957, № 2163—2180.

¹³ Л. Д. Соколовский. Бассейн Черного и Азовского моря, вып. 4, Л.—М., 1940, стор. 150, 230.

З ІСТОРІЇ НАСТУПУ МОНОПОЛІЇ НА ІНТЕРЕСИ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В АНГЛІЇ

З кожним десятиліттям зростають сила і вплив робітничого класу на розвиток суспільства. Намагаючись зберегти своє панування, відчуючи неспроможність експлуатувати трудящих старими методами, правлячі кола капіталістичних країн вдаються до поширення демагогічних теорій «класового миру», «миру в промисловості» тощо, мета яких — перешкодити робітничому класові усвідомити необхідність революційних методів боротьби. Певних успіхів у цьому досягла англійська буржуазія. В університетах і коледжах, на спеціальних курсах для підприємців та профспілкових босів викладаються доктрини, що пропагують найновіші засоби ідеологічного захисту капіталізму. Буржуазні соціологи намагаються притушити корінну протилежність інтересів трудящих і підприємців, зобразити їх відносини дружніми й гармонійними.

Не обмежуючись розробкою теорій примирення класів, англійська буржуазія активно втілює їх у життя. Ця політика знаходить свій вияв насамперед у практиці колективних договорів.

Як і в більшості промислово розвинутих капіталістичних країн, в Англії існує декілька засобів фіксації заробітної плати та інших умов найму: це — колективні й індивідуальні договори, статутне урегулювання. Основна маса трудящих укладає договори з об'єднанням капіталістів або з окремим підприємцем через свої профспілки.

Ця форма найму робочої сили тісно пов'язана з розвитком класової боротьби, утворенням і зміцненням профспілок. Поступово колективні договори почали виконуватися не лише робітниками, які вбачали в них шлях переходу від повного безправ'я до завоювання певних гарантій, але й капіталістами, що пов'язують з ними надії на уникнення страйків. Таким шляхом, на думку американського соціолога Раскіна, промисловці й робітники наближуються до підписання «пакту про роззброєння, на основі якого обидві сторони знищують свою економічну зброю», тобто страйки й локауті¹.

Колективні договори, як і профспілки, з'явилися насамперед у тих галузях промисловості, де працює багато кваліфікованих робітників, зокрема там, де поширена відрядна оплата праці, що вимагає більш розвинутої системи її фіксації. Наприкінці XIX — на початку XX ст. колективні договори існували вже в машинобудуванні, будівництві, вугледобувній промисловості, на залізничному транспорті. Спочатку вони об'єднували робітників окремої галузі в тому чи іншому місті, готім стали охоплювати одночасно трудящих суміжних галузей промисловості. Зараз вони підписуються профспілками з об'єднаннями капіталістів у межах окремої або суміжних галузей.

Колективні договори в сучасній Англії визначають тривалість робочого часу, розмір заробітної плати, процедуру припинення страйків, тощо і помітно відрізняються один від одного, але, як правило, не обумовлюють розмірів допомоги безробітним, пенсій та ін.

Деякі підприємці, вихваляючи колективні договори як досягнення «індустріальної демократії», намагаються «удосконалити» їх, вважають, що вони приділяють мало уваги інтересам підприємства, залишають надто багато ініціативи в руках шоп-стюардів². Дедалі частіше представники капіталу висловлюються за більш жорстку регламентацію угод між профспілками та капіталістами, їх підпорядкування ще суворішому контролю з боку уряду.

Останніми роками в Англії з'явилися нові види колективних договорів. Найцікавішими серед них є такі, коли збільшення заробітної плати ставиться в залежність від зростання продуктивності праці. Подібний договір був укладений на підприємстві «Ессо Рефінері» в Фавлі у 1960 р. Він передбачав підвищення продуктивності праці з 1960 р. до 1962 р. майже на 50%, а ставок погодинної оплати — на 40—45%. Тимчасом фактичні погодинні заробітки зросли лише на 35%³, що, зважаючи на зростання цін, підтверджує вигідність такого типу угод для підприємців.

Англійські буржуазні соціологи проголосили цей договір початком нової епохи в історії колективних договорів. Невипадково відомий англійського робітничого руху та індустріальних відносин А. Фландерс присвятив йому свою книгу.

Форма договору зовні показувала його вигідність для робітників. Продуктивність праці зростала в основному за рахунок інтенсифікації, але в перші роки її

¹ Ю. Борко. Стачки — боевое оружие пролетариата. — «Коммунист», 1965, № 18, стор. 105.

² Law and Opinion in England in the 20th Century, стор. 381.

³ A. Flanders. The Fawley Productivity Agreements, London, 1964,

наслідки не були наочно помітні. Збільшення ж заробітків — до 35% за 2 роки, дуже значне, впадало в око. Договір тонко маскував, кому він служить.

Характерним останнім часом стає те, що колективні договори нерідко підписуються на кілька років, тоді як раніше укладались на рік. Такі договори вигідні підприємцям, бо практично збільшення заробітної плати, передбачуване в них, нерідко відстає від зростання вартості життя, а робітники не можуть висувати істотних вимог щодо поліпшення свого становища, оскільки це суперечило б прийнятним умовам.

У 1964 р. вже нараховувалось 29 довгострокових колективних договорів, підписаних на 3 й більше років. Вони охоплювали понад 3 млн. трудящих⁴ і передбачали збільшення заробітної плати не більше 3% на рік. Тимчасом вартість життя в Англії зростала вищими темпами.

Особливий вид становить колективний договір під назвою «змінна шкала». За ним заробітна плата автоматично зростає слідом за підвищенням роздрібних цін. У 1962 р. цим договором було охоплено близько 2 млн. робітників⁵. Але й така форма його вигідна підприємцям. Вона створює ілюзію, що піднесення життєвого рівня не відстає від підвищення цін. Однак індекс цін явно занижує витрати трудящих, особливо низькооплачуваних категорій. Крім того, «змінна шкала» не враховує дедалі більшої інтенсифікації праці. І, головне, при підписанні договору звичайного типу рівень заробітної плати англійських трудящих все ж дещо випереджає зростання вартості життя. А при «змінній шкалі» робітники одержують меншу реальну зарплату, ніж при укладанні колективного договору звичайного типу.

Останніми роками держава дедалі частіше втручається у відносини між працею та капіталом. Зокрема це робиться через ради по заробітній платі, до складу яких входять призначені міністерством праці представники робітників, підприємців і так званих «незалежних» членів — як правило юристів. Рада розглядає питання про розміри заробітної плати робітників. У 1962 р. налічувалось 62 такі органи, які визначали умови найму для 4175 тис. трудящих⁶.

Антиробітнича спрямованість рад особливо наочно виявилась під час «паузи» й «стримування» заробітної плати в 1961—1962 рр., коли міністр праці домігся від голів рад (рішення яких затверджуються міністерством), щоб вони відклали підвищення заробітної плати до закінчення «паузи».

За даними дослідницького профспілкового центру ради існують у 39 з 41 галузі з низькою зарплатою і лише в одній (з 101), де порівняно високі ставки⁷. Примушуючи їх стримувати зростання заробітної плати, міністр праці «забув», що вони функціонують саме в галузях з низькими ставками.

У тих випадках, коли підприємці й робітники не можуть прийти до згоди, вступає в дію широко застосовувана в країні контрольована урядом система арбітражу, яка має на меті досягти примирення на користь капіталу.

В умовах зростаючої активності робітничого руху арбітраж як один з елементів системи державно-монополістичного капіталізму всіляко сприяє здійсненню політики, вигідної підприємцям. Досить ефективно діє в цьому напрямі міністерство праці з його численним апаратом досвідчених арбітрів, які запобігають щорічно виникненню 300—400 страйків⁸. Це досить велика кількість, коли врахувати, що в країні відбувається 2—2,5 тис. страйків щорічно.

Політику арбітражних органів можна проілюструвати на прикладі діяльності трибуналу з промислових конфліктів, який протягом 1951—1959 рр. виніс 1270 рішень. З 261 справи, розглянуті ним у 1955—1956 рр., 203 були вирішені на користь профспілок. На перший погляд, це — переважна більшість. Але 76 виграних профспілками справ стосувались лише 118 чоловік. У рішеннях щодо 106 інших конфліктів, з яких переможцями вийшли профспілки, капіталістам лише вказувалося на погані умови праці на їх підприємствах. З 140 справ, які стосувались другорядних умов найму, 95 були вирішені на користь робітників. Тимчасом, у випадках, коли йшлося про помітне поліпшення становища значної кількості трудящих, трибунал захищав інтереси капіталістів⁹. Профспілки дедалі частіше відмовляються від такого арбітражу.

Побоюючись, щоб ці органи остаточно не втратили свого впливу на робітничий клас, уряд не завжди наполягає на проведенні арбітражу. Іноді в такому випадку призначаються суди обстеження. Вони під маскою об'єктивності, як це було, наприклад, під час страйку на «Форд мотор компані» у 1963 р., виступають на боці підприємців. Суди обстеження кваліфікують вимоги робітників як надмірні, що дає привід для широкої кампанії буржуазної преси проти «егоїзму» робітничого класу.

⁴ «The Financial Times», 11 грудня 1964 р.

⁵ Hansard, v. 655, 12 березня, 1962 р., col. 115.

⁶ Hansard, v. 653, 12 лютого, 1962 р., col. 110.

⁷ «Transport and General Workers Record», May, 1962, стр. 33.

⁸ Trade Unions and Industrial Peace, London, 1964, стр. 12.

⁹ C. Jenkins, Y. Mortimer. British Trade Unions Today, London, 1965, стр. 104.

Певне місце в системі відносин між робітниками та підприємцями в Англії займає практика «взаємної консультації», що здійснюється звичайно через комітети, до яких входять представники адміністрації й трудящих. Однак прийняті рішення мають характер рекомендацій.

Комітети обговорюють найрізноманітніші питання — «від продуктивності праці до зайнятості інвалідів праці, від програми планування фінансових інтересів фірми до діяльності у спортивних і громадських клубах»¹⁰.

«Взаємна консультація», — пише англійський дослідник Б. С. Робертс, — може означати... зовсім різні речі. В одному, крайньому варіанті, вона може бути не більше, як небажаною поступкою з боку цинічної адміністрації, яка, щоб відвести обвинувачення у деспотичному управлінні, зголошується обговорити з персоналом підприємства питання, які звичайно не охоплені колективними договорами. В іншому — вона набуває форми розробленої системи об'єднаних комітетів з повноваженнями висувати рекомендації майже з усіх питань управління»¹¹. Але остання теза — явне перебільшення. Адже ж саме цього, особливо введення робітничого контролю в основних галузях господарства, більш за все бояться англійські підприємці. Досить відверто про це говорить інший дослідник Г. Уелтон, який вважає, що принцип взаємної консультації практично більше відображає «бажання робітничої участі в управлінні, ніж вимогу повного робітничого контролю...»¹².

Трудящі дедалі краще починають розуміти класову суть «взаємної консультації». Однією з нових форм класової боротьби англійського пролетаріату став бойкот об'єднаних консультативних комітетів. Так, представники 40 шахт вирішили не брати участі у комітетах доти, поки управління вугільної промисловості не підвищить гірникам заробітну плату¹³.

В цілому система «індустріальних відносин» у країні зазнала б провалу, якби не реформізм і угодовство правого керівництва англійських профспілок. Від пропаганди ідей «класового миру» та співробітництва в низових комітетах воно, беручи участь у багатьох урядових комітетах і комісіях, перейшло до угодовства в загальнонаціональному масштабі. Один з колишніх керівників профспілки чорноробів і комунальників Метт'юз створив навіть приватну компанію для надання професіональних миротворчих «посередницьких послуг». «Ми вважаємо, — заявив він, — що можемо виховувати дух єдиної мети й спільності у промисловості»¹⁴.

Мета збудованої англійською буржуазією системи «індустріальних відносин» полягає у тому, щоб встановити класовий мир в інтересах капіталу, послабити й розколоти страйковий рух. Сучасний страйковий рух у країні відстає від розмаху, досягнутого в 20—30-х роках. І не останню роль у цьому відіграла згадана система, про яку дає добре уявлення типова угода, укладена між «Гіннес сан енд компані» та профспілкою транспортних і некваліфікованих робітників у 1960 р. За цим документом, «страйк, локаут або не схвалені владою дії не почнуться до того часу, поки не буде вичерпана така процедура попередження страйків:

а) у випадку виникнення розбіжностей робітник намагається обговорити їх передусім з майстром. При недосягненні угоди він повинен звернутись до шоп-стюарда, який почне переговори з майстром. Якщо домовленість не буде досягнута, шоп-стюард порушує питання перед начальником цеху або іншою старшою офіційною особою;

б) у разі недовдоволеності питання стане предметом дальшої дискусії між керуючим й шоп-стюардом відповідно до системи переговорів, що діє зараз...;

в) в разі незгоди справа буде направлена на розгляд керуючому та представнику профспілки...;

г) в разі незгоди питання має обговорюватися профспілкою й правлінням компанії;

д) якщо угода не буде досягнута під час обговорення правлінням компанії й профспілкою, то питання направлятиметься представнику відділу з примирення міністерства праці»¹⁵.

Ось через які бар'єри мають пробиватися робітники до страйків, багато з яких «в'язне» на одній з цих численних стадій переговорів, примирення або арбітражу.

Прогресивні сили англійського робітничого руху, насамперед комуністи, викривають класову спрямованість системи «індустріальних відносин», докладають всіх зусиль, щоб піднести класову самосвідомість і політичну активність робітничого класу.

В. О. ГОРБИК

¹⁰ Thrusters and Sleepers, London, 1965, стор. 81.

¹¹ В. В. Песчанский. Современное рабочее движение в Англии, М., 1963, стор. 167—168.

¹² H. Welton. The Trade Unions, Employers and State, London, 1960, стор. 143.

¹³ «Daily Worker», 2 квітня 1962 р.

¹⁴ «Труд», 16 травня 1964 р.

¹⁵ Transport and General Workers Union. Agreement Entered into between a Guinness Son and Co Ltd. and the Transport and General Workers Union. 1960, стор. 6—7.

Б. Ф. БІЛЕЦЬКИЙ

ЕЛЕКТРИФІКАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА УКРАЇНІ В 1952—1959 рр.

На основі вивчення досвіду роботи партійних організацій Дніпропетровської, Запорізької, Київської і Черкаської областей автор досліджує одну з важливих сторін господарської діяльності Комуністичної партії — електрифікацію колгоспного села та її роль у зміцненні матеріально-технічної бази колгоспів, поліпшенні добробуту і підвищенні культурного рівня селянства. Автор розробляє дану тему на основі опублікованих документів партії й уряду, матеріалів архіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 153, од. зб. 59, 65, 70; оп. 205, од. зб. 107; оп. 206, од. зб. 256, 303, 333; оп. 208, од. зб. 478, 1742, 1864; оп. 213, од. зб. 2267), архіву Міністерства сільського господарства УРСР (ф. 1, оп. 13, спр. 122, 124, 126; оп. 25, спр. 681, 689), поточного архіву Міністерства енергетики й електрифікації УРСР, партархівів Черкаського (ф. 864, оп. 15, од. зб. 82а; ф. 4619, оп. 15, од. зб. 35), Київського (ф. 4520, оп. 6, од. зб. 3) обкомів партії, державних архівів Запорізької (ф. Р-1236, оп. 3, спр. 574), Черкаської (ф. Р-2552, оп. 1, спр. 866) областей. Використана періодична преса, зокрема журнали «Комуніст України», «Механізація сільського господарства», «Механизация и электрификация социалистического сельского хозяйства», газети «Радянська Україна», «Правда Украины», «Колгоспне село». Для розкриття теми значну цінність становлять монографії: Н. Ю. Костриці «Комуністична партія — організатор всенародної боротьби за здійснення ленінських ідей електрифікації на Україні» (К., 1967), М. С. Черненка «Значення електрифікації у створенні матеріально-технічної бази комунізму» (К., 1964).

Здійснивши індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства, партія створила матеріальні передумови для електрифікації села. В довоєнні роки у цій справі було досягнуто значних успіхів. Проте перехід до широкої електрифікації сільського господарства перервав розбійницький напад фашистської Німеччини на нашу Батьківщину. В роки війни господарство Радянської України зазнало величезних втрат. Електроенергетика республіки була майже повністю зруйнована. В перші ж післявоєнні роки партія організувала відбудову зруйнованих і спорудження нових електростанцій. Це створило необхідну енергетичну базу для дальшого розвитку всіх галузей економіки, в тому числі сільського господарства. Директиви XIX і XX з'їздів КПРС передбачили дальший розвиток електроенергетики й електрифікації сільського господарства України.

Автор досліджує здійснення сільського електроенергетичного будівництва — спорудження середніх і укрупнених сільських гідро- і теплоелектростанцій, їх автоматизації і телемеханізації, створення місцевих сільських енергосистем. Важливу роль у вирішенні цих завдань відіграла постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР про недоліки в роботі сільських електростанцій і заходи по електрифікації найважливіших сільськогосподарських процесів у колгоспах (1951 р.), а також рішення жовтневого (1953 р.) Пленуму ЦК КП України.

Новий етап у переході від дрібних електростанцій до централізованого електропостачання села великими енергосистемами поклав XX з'їзд КПРС. Аналіз фактів і матеріалів показує, що успішне здійснення електрифікації сільського господарства можливе лише при комплексному використанні всіх джерел сільської і, в основному, промислової електроенергетики. Протягом 1950—1958 рр. питома вага електрифікованих колгоспів збільшилась з 18 до 59 процентів, зокрема в Дніпропетровській області було електрифіковано 84, Запорізькій — 78, Київській — 67, Черкаській — 60 процентів господарств. Уже в 1958 р. 60% одержуваної сільським господарством України електроенергії надходило від централізованих енергоджерел. За 1953—1959 рр. кожний електрифікований колгосп республіки збільшив споживання електроенергії майже в три рази. Якщо в 1953 р. тільки 24,9% колгоспів використовували електроенергію для механізації виробництва, то в 1959 р. — 70,8%, причому в господарствах, електрифікованих на базі постійних джерел, рівень виробничого споживання електроенергії значно перевищував середні республіканські показники.

Електрифікація є важливою умовою підвищення матеріального добробуту, задоволення культурних потреб селянства, поліпшення його побуту. Про це свідчить досвід таких електрифікованих господарств, як колгосп ім. Горького Нікопольського району, ім. Леніна Синельниківського району Дніпропетровської області, колгоспів

ім. Ілліча і Крупської Запорізького району Запорізької області, ім. газети «Правда» і «Шлях до комунізму» Бориспільського району Київської області. Впровадження електроенергії в побут, здійснення радіо- і кінофікації села, розповсюдження телебачення не лише сприяли культурному росту селянства, а й стали могутнім знаряддям проведення в життя політики Комуністичної партії і Радянського уряду, виховання трудящих села у дусі марксизму-ленінізму. В цій справі відзначилися Київська, Черкаська, Дніпропетровська, Запорізька обласні парторганізації. Вже 1958 р. у Томаківському, Широківському, Криворізькому районах Дніпропетровської області було електрифіковано понад 90% будинків колгоспників, у Корсунь-Шевченківському, Буцькому та інших районах Черкаської області — більше 50%. Лише за 1954—1958 рр. кількість електрифікованих будинків колгоспників у республіці зростає в 2,4 рази, а трансляційних радіоточок за 1950—1959 рр. — в 12 разів.

У республіці планомірно здійснювався перехід на обслуговування селянства стаціонарними кіноустановками. Велике значення мало створення стабільної бази електропостачання і для розвитку телебачення на селі. В першу чергу воно поширилось у приміських районах Київської, Черкаської, Харківської, Донецької, Дніпропетровської, Львівської областей.

Втілюючи в життя ленінські ідеї про електрифікацію сільського господарства, Комуністична партія Радянського Союзу поставила силу електроенергії на службу трудящим села. На цій основі створювалась матеріально-технічна база сільського господарства, розвивались соціалістичні суспільні відносини на селі, перебудовувався побут селянства, зростає його культурний рівень. Саме тому В. І. Ленін і вбачав в електрифікації силу, «яка зв'яже місто і село, покінчить з розною між містом і селом, дасть можливість культурно піднести село, подолати навіть у найглухіших кутках відсталість, темноту, злидні, хвороби і здичавіння»¹.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 303—304.

М. І. ВЕЛИКОЛУТ

ЗМІЦНЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ОСНОВ ЗБЛИЖЕННЯ НАРОДІВ СРСР У ПРОЦЕСІ БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ

Досліджуючи проблему зростання економічних основ зближення радянських націй в процесі створення матеріально-технічної бази комунізму, автор використав твори класиків марксизму-ленінізму, матеріали з'їздів, рішення пленумів ЦК КПРС, документальні та статистичні збірники, періодичну пресу, опубліковану літературу.

В економічному співробітництві соціалістичних націй та поглибленні їх економічних взаємозв'язків першочергове значення має систематичне вдосконалення розміщення продуктивних сил. Ще в перші роки існування Радянської держави В. І. Ленін приділяв велику увагу цьому питанню, зокрема у працях «Начерк плану науково-технічних робіт», «Чергові завдання Радянської влади». Володимир Ілліч розглядав цю проблему у зв'язку з завданням підвищення продуктивності суспільної праці і залучення у народногосподарський обіг різноманітних природних багатств країни, особливо в її східних районах. Комуністична партія і Радянський уряд взяли курс на швидкий розвиток продуктивних сил східних районів країни, багатих на дешеві паливно-енергетичні та сировинні ресурси. Семирічним планом розвитку народного господарства СРСР (1959—1965 рр.) для цих районів передбачалося витратити 40% загальносоюзного обсягу капіталовкладень.

В останні роки Комуністична партія особливо багато зробила для того, щоб політична рівність союзних республік і дружба народів СРСР підкріплювались вирівнюванням їх економічного розвитку. Це один із засобів здійснення ленінської національної політики. Він відповідає інтересам усіх націй, оскільки на цій основі найбільш повно розгортаються творчі сили кожної з них і забезпечується максимальне збільшення вкладу окремих республік у будівництво комуністичної економіки. Щоб забезпечити вирівнювання економічного розвитку республік, Комуністична партія використовує насамперед таку перевірнену форму їх взаємодопомоги, як загальносоюзний перерозподіл матеріальних ресурсів і фінансових коштів на користь районів, що потребують більш швидкого розвитку. Наприклад, XXI з'їзд КПРС, затверджуючи контрольні цифри семирічки, передбачив збільшення капіталовкладень у народне господарство СРСР порівняно з попереднім семиріччям в 1,8 раза, а в

Білорусії — в 2 раза, Литві — в 2 раза, Таджикистані — 2,6 раза тощо. Результати цієї політики очевидні. Якщо загалом по Союзу обсяг промислового виробництва збільшився за семирічку на 84%, то в Білоруській РСР — на 107%, у Литовській РСР — на 124%, Таджикиській РСР — на 85%. План розвитку народного господарства на 1965—1970 рр. накреслює нове могутнє піднесення економіки і культури всіх братніх республік. Так, обсяг виробництва в них промислової продукції повинен збільшитися в 1,5—1,8 раза.

Важливого значення для економічного зближення націй набуває дальше вдосконалення соціалістичного розподілу праці між союзними республіками. Спеціалізація й кооперування виробництва є виразом єдності господарського життя всього радянського народу, показником рівня розвитку його продуктивних сил. В основу поділу праці між республіками покладено принцип правильного врахування інтересів кожної з інтересами держави в цілому. Поглиблюється спеціалізація радянських республік відповідно з їх економічними та природними ресурсами. На долю Української РСР, наприклад, припадає більше половини чавуну, що виплавляється в країні, 40% прокату, 57% залізної руди, одна третина вугілля, більше 30% природного газу, близько 70% цукру. Значний вклад вносить республіка в загальносоюзне виробництво машин, устаткування, хімічної та іншої продукції. Далеко за межами України відомі луганські тепловози, київські верстати-автомати, харківські трактори, херсонські комбайни, львівські автобуси, кременчуцькі автомобілі, запорізькі трансформатори, дніпропетровські преси, одеські верстати з програмовим керуванням, сумські електронні мікроскопи тощо. В той же час інтереси розвитку народного господарства УРСР вимагають співробітництва з братніми народами. На Україну з інших республік завозиться нафта, ліс, бавовна, тканини, окремі види устаткування та інші готові вироби. Найбільшу питому вагу в поставлянні вантажів в УРСР займають РРФСР (83,3%), Казахстан (5,2%), Грузія (2,4%), Білорусія (2,3%) і Молдавія (2,1%).

Проте спеціалізація виробництва союзних республік не означає одностороннього розвитку їх економіки. Вона здійснюється поряд з комплексним розвитком кожної республіки, відповідно до інтересів усіх народів Радянського Союзу.

Характерною особливістю взаємовідносин між республіками в період переходу від соціалізму до комунізму є те, що економічні зв'язки між ними, як правило, носять різнобічний характер. Якщо в період побудови соціалізму ряд республік, наприклад, Середньої Азії, вивозили в центральні райони країни переважно сировину, одержуючи замість неї машини й готові вироби, то нині рівень промислового виробництва дає змогу значно розширити номенклатуру взаємопоставок. Про це переконливо свідчать економічні зв'язки Киргизької РСР, у минулому найвіддалішої країни Росії.

На сучасному етапі розвитку радянського суспільства створення нових гігантів індустрії, інтенсивне використання природних багатств в одних районах безпосередньо впливає на економічний розвиток інших районів. Так, потужний Павлодарсько-Екібастузький промисловий центр у Казахстані забезпечить потреби в коксівному вугіллі не тільки підприємств чорної металургії Казахської РСР, але значною мірою і Південного Уралу, сприятиме розвитку продуктивних сил усього Сходу нашої країни. Такі види економічних зв'язків, як постачання електроенергією, газом, водою з інших районів, виховує широкі маси в інтернаціональному дусі.

Багатогранна братерська взаємодопомога соціалістичних націй виявляється також у безпосередній участі кожної союзної республіки у всьому, що створюється близько чи далеко від неї. Устаткування для Кременчуцької ГЕС, наприклад, постачали 820 підприємств з 12 союзних і автономних республік. Понад 200 мостів, близько 2 тис. підприємств посилають у Братськ верстати, матеріали. Справді всенародною будовою є Карагандинський металургійний завод. Проектування його здійснювали 48 інститутів Москви, Ленінграда, Києва, Свердловська, Харкова, 159 підприємств 11 союзних республік виготовляли й виготовляють для нього все необхідне.

Однією з умов успішного розв'язання величезних завдань комуністичного будівництва є об'єднання трудових ресурсів соціалістичних націй і народностей. Потреби швидкого розвитку продуктивних сил, більш раціонального розміщення їх на території країни посилюють добровільне переміщення населення. На основі цього все більш багатонаціональними стають республіки, міста, колективи підприємств. У процесі виробництва відбувається процес зближення націй, встановлюються відносини дружби, взаємодопомоги, піклування за честь колективу, усвідомлюється значення об'єднання зусиль усіх соціалістичних націй і народностей для побудови комуністичного суспільства.

В. Ф. МАЙСТРЕНКО

ПРО РОБІТНИЧИЙ КОНТРОЛЬ У ПРОМИСЛОВІСТІ ОДЕСИ

Історія розвитку робітничого контролю на Півдні України і зокрема в Одесі вивчена недостатньо¹. Крім того, існує помилкове твердження, нібито робітничий контроль на Україні не був підготовчим етапом націоналізації підприємств і тому не став для робітників школою управління виробництвом².

Тимчасом уже напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції в Одесі, де концентрація пролетаріату була досить високою (на великих підприємствах з числом працівників понад 1000 чоловік у 1917 р. було зайнято близько 50% загальної кількості робітників міста)³, боротьба за робітничий контроль мала ясно виражений характер боротьби за політичну владу. В промислових районах міста цим рухом безпосередньо керували Пересипський і Залізничний районні комітети РСДРП(б).

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в центральних районах Росії, перші радянські декрети сприяли активізації боротьби трудящих Одеси за поширення робітничого контролю. 30 жовтня 1917 р. відбулися збори заводських комітетів ряду великих підприємств міста, які зажадали від Ради заводів Одеси⁴ скликати в триденний строк конференцію фабзавкомів міста з метою обговорення питання про робітничий контроль⁵.

Більшовицька організація Одеси надавала великого значення робітничому контролю, через який на кінець 1917 р. в місцевих умовах тільки й було можливе деяке регулювання економіки. Крім того, міським органам робітничого контролю, більш революційним, ніж профспілки, належало основне значення в організації боротьби мас за диктатуру пролетаріату.

Рада фабзавкомів Одеси в листопаді — на початку грудня 1917 р. здійснила ряд заходів щодо впровадження і поширення дійового робітничого контролю на підприємства міста. На скликаній 8 листопада загальноміській конференції була прийнята інструкція про робітничий контроль⁶, в основу якої було покладено проект відповідного документа Ради фабзавкомів Петрограда. Прийняття інструкції забезпечило більш цілеспрямовану й організовану боротьбу за робітничий контроль, поширення його на середні та дрібні підприємства, поглиблення його функцій. Внаслідок тривалої і наполегливої боротьби робітничі організації почали здійснювати управління такими великими підприємствами, як заводи Гена, Белліно-Фендеріха⁷.

Органи робітничого контролю перешкоджали буржуазії закривати підприємства, боролися з безробіттям. Спеціальна постанова від 18 грудня 1917 р. заборонила ліквідувати підприємства, а також продавати інвентар без дозволу Ради фабзавкомів. Встановлювалися також правила наймання і звільнення робочої сили⁸. У відповідь на відмову власників одеських банків виплатити гроші, необхідні для безперервної роботи промислових підприємств, Одеська Рада робітничих депутатів під натиском більшовиків прийняла рішення звернутися по телеграфу до ЦВК Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів з пропозицією видати декрет про націоналізацію банків⁹. Робітничий контроль було поширено на банки. Одеська Рада фабзавкомів встановила «Правила видачі грошей з банків для платні робітникам і службовцям підприємств»⁹. Однак, скориставшись тим, що влада в Одесі ще не повністю перейшла до рук робітників, буржуазія вилучила велику частину вкладів з банків, викликавши на початку 1918 р. гостру фінансову кризу.

¹ Д. С. Бельфор. Из истории борьбы пролетариата Одессы за рабочий контроль.— Научные записки Всесоюзного юридического заочного института, Одесса, 1957, вып. 3; його ж. З історії профспілок Одеси (фабзавкоми та профспілки в боротьбі за встановлення Радянської влади).— Праці Одеського державного університету, 1957, вип. 2, т. 147; О. Д. Савчук. Из истории борьбы за претворение ленинских идей рабочего контроля на предприятиях Одессы.— Научные записки ОКЭИ, 1960, т. XV.

² С. Коган і М. Межберг. Другий період Радвлади на Одещині.— «Літопис революції», 1930, №№ 1 і 2.

³ «Единое хозяйство» (Одеса), 1921, № 7, табл. X.

* Створена в червні 1917 р.

⁴ В боротьбі за Октябрь. Збірник документів, Одеса, 1957, стор. 95.

⁵ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1957, стор. 250.

⁶ «Солдатская мысль», 25 листопада 1917 р.

⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 775, 776.

⁸ «Солдатская мысль», 29 листопада 1917 р.

⁹ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 246.

Дальше поширення робітничого контролю в Одесі гальмувалося через повний розлад господарства, зростаюче безробіття. 6 січня 1918 р. Військово-революційний комітет доручив фабрично-заводським комітетам розпочати мобілізацію робітників для збройного повстання, організувавши на підприємствах озброєні робітничі дружини. Водночас Рада фабзавкомів прийняла спеціальне рішення, в якому схвалювалась діяльність ВРК по підготовці збройного повстання в Одесі¹⁰. Життя, революційна практика наочно підтверджували, що робітничий контроль до встановлення диктатури пролетаріату — це не лише боротьба з економічною катастрофою, голодом, але й наполеглива боротьба за політичну владу.

17 січня 1918 р. в Одесі перемогла влада Рад. Здійснюючи керівництво господарством, органи Радянської влади спиралися на апарат робітничого контролю, використовували його досвід, вчилися у мас. Функції робітничого контролю весь час зростали. Перемагаючи опір власників підприємств, робітники прагнули налагодити виробництво (завод Гена, фабрика Попова та ін.). Але соціалістичним перетворенням перешкодила навала іноземних загарбників. Під час окупації Одеси іноземними загарбниками всі завоювання трудящих були зведені нанівець, фабрично-заводські комітети розігнані.

Після проголошення 4 квітня 1919 р. переходу влади в місті до Ради робітничих депутатів і вступу Червоної Армії в Одесу (6 квітня) на підприємствах почалися масові вибори фабзавкомів. Чимало підприємств (Південно-російська суконна фабрика, РОПІТ, джутова фабрика та ін.) у травні—червні перейшли до повного робітничого управління¹¹. Для упорядкування контролю і перетворення його у фактичне управління виробництвом Одеська губерньська Рада народного господарства* видала «Тимчасове положення про контрольні комітети»¹². Згідно з цим документом, на всіх фабриках і заводах, а також на торговельно-промислових підприємствах до видання постанови про націоналізацію запроваджувався робітничий контроль. Його органи, як вказувалось у «Положенні», були фабрично-заводські комітети, які зі свого складу і робітників даного підприємства обирали контрольні комітети. Останні віддали закупкою і доставкою сировини, машин та інших матеріалів, контролювали витрачання всіх грошей, що надійшли до каси підприємства. Контрольні комітети, що обиралися на всіх без винятку підприємствах, фактично перетворилися на знаряддя управління виробництвом.

У червні 1919 р. на підприємствах Одеси діяло стільки заводських і контрольних комітетів**.

Підприємства	Кількість				
	підприємств	контрольних комітетів	завкомів	членів контрольних комітетів	членів завкомів
Шкіряні	44	36	37	73	116
Хімічні	43	35	29	106	91
Харчові	106	53	55	132	168
Металічні й електротехнічні	68	53	40	148	135
Паперово-поліграфічні . . .	50	33	39	78	93
Каретні	9	8	9	10	18
Деревообробні	26	14	18	36	55
Тютюнообробні	20	9	10	25	30
Текстильні	13	11	9	31	35
Консервні	8	4	8	11	23
Змішані	156	107	19	352	62
Всього:	543	363	273	1002	826

Щоб перешкодити поширенню робітничого контролю, підприємці вдавалися до провокацій (заводи Белліно-Фендеріха, Співакова-Шполянського та ін.). Інколи фаб-

¹⁰ «Известия Одесского СРД», 6 і 13 січня 1918 р.

¹¹ «Известия Одесского СРД», 9, 29 травня і 29 липня 1919 р.

* Створена у квітні 1919 р.

¹² «Известия Одесского СРД», 8 травня 1919 р.

** Кількість їх різна, оскільки при виборах завкомів дрібні підприємства об'єднувалися, а контрольні комітети обиралися обов'язково на кожному підприємстві. Таблиця дана за матеріалами «Вестника Центропрофа» (органу Одеської Центральної Ради профспілок), 7 липня 1919 р.

рично-заводські комітети допускали серйозні помилки. Незважаючи на це, робітничий контроль на підприємствах Одеси до серпня 1919 р., коли місто захопили денікінці, неухильно поширювався.

Значення робітничого контролю, як заходу, що передував націоналізації промисловості, особливо виявилось після розгрому денікінських військ і остаточного встановлення в Одесі Радянської влади (8 лютого 1920 р.). В цей час органи робітничого контролю обстежували підприємства, виявляли запаси сировини, палива. Вони фактично управляли виробництвом до переходу заводів і фабрик у державний сектор. Робітничий контроль відіграв велику роль у збереженні матеріальних цінностей. Без підтримки добре налагодженого контролю з боку найширших мас трудящих органи державної влади не змогли б виявити, взяти на облік і зберегти, а потім правильно розподілити наявні запаси сировини, палива, напівфабрикатів, устаткування заводів та фабрик.

Отже, в Одесі після завоювання пролетаріатом політичної влади робітничий контроль під безпосереднім керівництвом і з допомогою партійних організацій фактично повністю перетворився в найважливіший чинник організації виробництва й управління підприємствами, в школу господарювання для трудящих. Без такої підготовчої роботи, як робітничий контроль над виробництвом і розподілом продуктів, була б неможлива націоналізація підприємств.

Досвід робітничого контролю був примножений, а його кадри використовувалися в наступні роки у створеній В. І. Леніним системі партійно-державного контролю та в контрольно-інспекційній роботі профспілок. У період будівництва комуністичного суспільства в СРСР партійно-державний контроль перетворено в народний — із сполученням державного контролю з громадськими інспекціями на місцях.

Виникнення, утвердження і розвиток робітничого контролю в нашій країні є чудовим підтвердженням теоретичних положень марксизму-ленінізму про те, що «...першим основним кроком, який є обов'язковим для всякого соціалістичного, робітничого уряду, повинен бути робітничий контроль»¹³.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 117.

На допомогу викладачу історії

ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ «БУРЖУАЗНА ДЕМОКРАТІЯ» НА УРОКАХ НОВОЇ ІСТОРІЇ У VIII КЛАСІ

За сучасних умов запеклої боротьби двох протилежних ідеологій — комуністичної і буржуазної — монополії, всі реакційні сили капіталістичних країн прагнуть ліквідувати повністю або звести до мінімуму можливості й без того куцої буржуазної демократії.

Все це доводиться вивчати учням радянської школи, практика якої свідчить про те, що діти часом формально і неглибоко засвоюють історичний матеріал, не одержують достатніх навиків роботи над ним. Початковий етап усвідомлення поняття «буржуазна демократія» припадає на уроки першого періоду нової історії. То була «епоха буржуазно-демократичних рухів взагалі, буржуазно-національних зокрема, епоха швидкої ломки феодально-абсолютистських установ, які пережили себе»¹. Під час вивчення теми «Англійська буржуазна революція XVII ст.» є можливість: 1) показати, в якій складній обстановці народжувався новий політичний лад у Європі — буржуазна демократія, визначити її класовий характер, прогресивність і обмеженість; 2) простежити виникнення конституційно-парламентського укладу; 3) ознайомити учнів з демократичним напрямом буржуазного політичного руху.

Формування поняття «буржуазна демократія» починається при висвітленні соціально-економічних передумов революції. В зв'язку з цим роблю висновок про необхідність знищення політичної влади феодалів та встановлення влади буржуазії й нового дворянства. На передбаченому програмою фактичному матеріалі учні з'ясовують прогресивність і класовий характер нових ідей і установ, знайомляться з зародженням руху за свободу совісті, свободу слова, друку та з іншими конституційними положеннями, властивими демократичному державному ладові.

Грунтовне вивчення самовідданої боротьби Баствіка і Дж. Лільберна проти англіканської церкви та деспотизму королівської влади є ключем до розуміння необхідності введення у той час свободи слова, друку, свободи особи. Звертаю увагу своїх вихованців на факт, якому вони звичайно не надають ваги: Лільберн видав книгу Баствіка саме в Голландії, де в результаті переможної буржуазної революції було встановлено політичне панування буржуазії.

Найважливіше завдання вчителя — підвести учнів до висновку про те, що в ході боротьби буржуазії і нового дворянства Англії з феодально-абсолютистським ладом та її оплотом — церквою виникла необхідність боротьби за демократичні права. На певному історичному етапі буржуазія зацікавлена в політичних свободах як засобі, за допомогою якого можна прийти до влади.

Фактичний матеріал з історії англійської революції яскраво ілюструє зародження конституційно-парламентського ладу. Однак часто учні не дуже вникають у суть конституційної дискусії між королем і парламентом, постанов Довгого парламенту, наслідків цієї боротьби, змін у політичному ладі Англії, спричинених революцією. Отже, пропо-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 119.

ную учням самим охарактеризувати історичну обстановку, за якої виник даний політичний рух, а також відновити в пам'яті поняття «абсолютизм», «стан», «підданий», «парламент» тощо. Щоб їм було легше, на попередньому уроці повторюємо за підручником матеріал про французький абсолютизм — класичний зразок феодального ладу (про необмежену монархію за Людовіка XIV). При цьому підкреслюю, що політичний лад феодальної Англії пізнього середньовіччя поряд з загальними закономірностями мав і свої специфічні риси. Тому повторюємо також матеріал про англійський парламент, його структуру, права, звертаючи увагу на відмінності англійського парламенту від французьких Генеральних штатів.

Наводжу такі факти. У своїй книзі «Істинний закон вільних монархій» Яків І Стюарт стверджував, ніби королівська влада встановлена не людьми, а богом, ніби король — намісник бога на землі. Піддані мають один обов'язок — безумовно підкорятися волі короля. Парламент настоював на тому, що його права ґрунтуються не на «добрій волі» короля, а на давніх традиціях. В «Петиції про право» (1628 р.) парламент оголосив незаконним як обкладання податками населення без його згоди, так і проведення свавільних арештів.

Після протиставлення політичних поглядів Стюартів і парламенту доручаю учням простежити боротьбу парламенту і короля за владу, з'ясувати, до яких змін у політичному ладі країни вона приводила. Пропоную визначити наслідки цієї боротьби на кожному її етапі. Наприклад: «Як розв'язував конституційні незгоди Довгий парламент?»

Учням досить важко визначити народження нової форми управління в Англії. Тому звертаю увагу на положення підручника (О. В. Єфімова) щодо постанови палати громад: якщо король не скликає парламенту протягом трьох років, то останній має право збиратися сам, без королівської згоди. Потім на запитання: «Про що свідчить ця постанова парламенту?» учні відповідають: «Ця постанова свідчить про те, що з цього часу король не може правити без парламенту. Встановлюється спільне управління короля і парламенту».

Після цього ставлю запитання: «Які права парламенту відновлювались постановою про його регулярне скликання?», «Як парламент прагнув розширити свої права?» Вимоги парламенту коментуємо в такому плані: він прагнув зробити церкву знаряддям свого духовного впливу і контролю над масами, підкорити виконавчу владу своєму контролю.

Школярі з'ясовують, якими шляхами парламент підкорював собі виконавчу владу. З підручника видно, що у разі незгоди з діями міністрів, він добивався їхньої відставки, домагався права призначення міністрів, а також контролю за всією внутрішньою і зовнішньою політикою. Після розбору і закріплення цих положень учні свідомо сприймають висновок учителя про народження нової форми управління — парламентської монархії. Саме тут доцільно ввести даний термін. Це допоможе згодом — під час вивчення революцій у Європі й Америці, у підсумковій роботі над формами держави буржуазної демократії. Підкреслюю, що, встановивши парламентський лад, англійська буржуазія забезпечила олігархічне управління і, за визначенням В. І. Леніна, дала лише мінімум демократизму. Це підтверджує аналіз документа «Спори на армійській конференції в 1647 р.» Дворянство і велика буржуазія прагнули зберегти як ярмо для народу монархію, стару виборчу систему, високий майновий ценз, позбавити широкі народні маси представництва в парламенті.

Виникнення демократичного руху буржуазної політичної думки доцільно простежити за допомогою цього ж документа. В підручнику дані про зрівнювачів припадають уже на період республіки. Тому доцільно

насамперед ознайомити учнів з політичною програмою зрівнювачів, щоб вони краще зрозуміли непослідовність втілення принципів буржуазної демократії в республіці. Звертаю увагу учнів на виникнення ідеї «народовладдя» і на аргументацію її як «природженого», «природного права» людини. Складаємо таку текстову таблицю:

Кромвель і його однодумці	Зрівнювачі
1. Парламентська монархія.	1. Республіка.
2. Збереження палати лордів. Двопалатний парламент.	2. Ліквідація палати лордів. Однопалатний парламент.
3. Виборче право надається особам, які мають значну власність.	3. Загальне виборче право за винятком жінок і осіб, які прислуговують.

Учні легко визначають демократичнішу точку зору і аргументують свій вибір. Буржуазний характер політичної програми Кромвеля та його однодумців не викликає сумніву. Однак ідея народовладдя зрівнювачів часом схиляє школярів до думки про те, що ці ідеологи виходять за рамки буржуазних відносин. Щоб учні переконались у буржуазній суті демократії зрівнювачів, а згодом і інших представників демократичних тенденцій серед буржуазії, зачитую уривок з уміщеного в підручнику маніфесту Дж. Лільберна, який пересвідчує, що зрівнювачі при всій своїй революційності не робили замаху на приватну власність — основу буржуазного суспільства. За своїм світоглядом вони були представниками дрібної буржуазії.

За такої постановки питання учні правильно оцінюють революційні події 1649 р. як рішучу перемогу над старим режимом (ліквідація королівської влади, палати лордів, встановлення республіки). Республіка була проголошена в результаті натиску зрівнювачів і народних мас. Однак через слабкість демократичного руху збереглися: застаріла виборча система і високий майновий ценз, через що і при республіці влада залишалася в руках великої буржуазії і нового дворянства.

На конкретному фактичному матеріалі показую, що буржуазні свободи часто проголошувались, але не гарантувались. Так, «свобода» руху зрівнювачів фактично звелася до придушення повстання кількох полків, які йшли за цими діями, а організаторів було віддано військовому суду і розстріляно,² «копачів» розганяли війська. Дж. Лільберн був засуджений на довічне вигнання з рідної країни. Республіканська цензура душила демократичну пресу, народні збори розганялись.

Далі показую учням, що за умов тодішньої Англії закріпити завоювання буржуазії перед лицем політичної активності народних мас найзручніше було у вигляді конституційної монархії — кращої гарантії «твердого порядку». Протекторат — воєнна диктатура буржуазії, тимчасова форма буржуазної держави — створив умови для відновлення королівської влади. «Я був вимушений взяти на себе функції начальника поліції», — говорив О. Кромвель, який за основний принцип державного устрою вважав «недоторканість власності».

На закінчення порівнюю результати революції в галузі політичній з рішеннями Довгого парламенту. Учні бачать послідовність розв'язання конституційної суперечки на користь парламенту і роблять висновок про перехід усієї повноти влади в руки землевласників і великої буржуазії.

Висвітлення теми «Війна за незалежність англійських колоній в Америці й утворення США» дає можливість продовжити роботу над поняттям «буржуазна демократія».

² М. А. Барг. Кромвель и его время, М., 1950, стор. 205.

Американська історіографія проголошує «винятковість» розвитку США та монополію американців на «демократію» і «свободу». Але це лише голослівні заяви. Учні радянської школи знайомляться на уроках з дійсним станом речей. В результаті війни за незалежність у США утворилася республіка з буржуазно-демократичним політичним ладом.

Ставлю перед собою завдання показати учням не тільки прогресивні риси буржуазної демократії в порівнянні з феодалістичним ладом, а й те, що американська республіка — лише форма політичного панування буржуазії, а її свободи обмежені, урізані, фальшиві. Для цього необхідно: 1) розглядати конституцію 1787 р. як результат внутрішньо-політичної класової боротьби; 2) показати розрив між принципами, проголошеними в «Декларації незалежності», і конституцією 1787 р.; 3) дати аналіз структури, повноважень органів влади, способу їх утворення; 4) протипоставити прогресивним ідеям і проголошеним демократичним правам антинародну і расистську практику правлячих кіл США.

Розкриваючи ці важливі питання, спираюсь на знання, здобуті учнями під час вивчення попередньої теми стосовно утвердження буржуазного ладу, відзначаю, що й у США панівні класи відчували страх перед трудящими масами. Так, під час обговорення проекту конституції Шерман заявляв: «Народ повинен мати щонайменше відношення до уряду». Аналізуючи «Декларацію незалежності», звертаю увагу на невідому ще учням сторону ідеї «народного суверенітету» — право народу на війну за незалежність і утворення свого національного уряду. Звертаю увагу на те, що за неграми й індіанцями ці «невідчужені» права не були визнані. Прогресивним ідеям рівності народів у Декларації на практиці протиставлялися расизм і колоніалізм. Учні самі відзначають, що під час війни за незалежність рабство негрів не було ліквідовано, індіанці винищувалися і зганялися з землі.

Після початкового ознайомлення з конституцією США й вищими органами влади (за схемою) пропоную класові запитання: «Яким чином американська конституція забезпечила панування плантаторів, буржуазії і обмежила права народу?» Учні самостійно наводять приклади урізування політичних прав мас: жінки не допускались до виборчих урн, негри й індіанці позбавлялись громадських прав. Конституції штатів запроваджували при виборах цензи: майновий, осідлості та освіти.

Порівняння прав американського конгресу і англійського парламенту допомагає показати реакційну роль верховного суду, який мав право відмінити закони, оголосивши їх суперечними конституції, а також великі повноваження президента, який разом з очолюваним урядом не ніс відповідальності перед конгресом.

Парламент є найдемократичнішою частиною механізму буржуазної держави і особливо піддається впливу громадської думки. Тому, звичайно, прояви політичної реакції полягають в обмеженні прав парламентів і зміцненні виконавчої влади, ролі уряду. Даю учням завдання, що сприяє розвитку логічного мислення: «Які зміни внесли б ви в політичний лад США кінця XVIII ст. для того, щоб він став більш демократичним?» Учні «вводять» загальне виборче право, зокрема для жінок, негрів, індіанців; «ліквідують» другу палату конгресу, пропонують поставити під контроль конгресу уряд і президента.

Після цього підводжу учнів до висновку про те, що різні форми держави — як парламентська монархія, так і республіка — забезпечують політичне панування буржуазії. «Буржуазна республіка, навіть найдемократичніша, освячувана лозунгами всенародної, загальнонаціональної або позакласової волі, неминуче лишається на ділі — внаслідок того, що існує приватна капіталістична власність на засоби виробни-

цтва,— диктатурою буржуазії, машиною для експлуатації і придушення величезної більшості трудящих жменькою капіталістів»³.

Народження буржуазного політичного устрою у Франції мало багато спільного з подібними процесами в Англії і США. Це допомагає закріпити певні ознаки поняття «буржуазна демократія» і конкретизувати їх на основі нового фактичного матеріалу.

Якщо учні, характеризуючи дореволюційний політичний лад у Франції, не визначають панування станового укладу, то нагадую про проголошення в країнах, де відбулись буржуазні революції, «рівності всіх перед законом». Тим учням, які не могли виділити демократичну основу конституції 1793 р. і визначити форму правління як демократичну буржуазну республіку, пропоную порівняти цей основний закон з конституцією 1791 р., а також з політичним ладом, встановленим в Англії і США внаслідок революцій.

Французька революція відрізнялась від англійської і американської тим, що в ній на вищому етапі особливо яскраво був виявлений буржуазно-демократичний характер. Це можна добре простежити на розвитку демократичного напрямку буржуазної політичної думки в творах Руссо, який розвинув положення про народний суверенітет, проголосив теорію суспільного договору, вніс у неї ідею безпосереднього народовладдя. Революція викликала до життя органи місцевого народного самоуправління — комуни і їх секції.

Розглядаємо вплив Руссо на політичні ідеали якобінців, приділяємо увагу діяльності секції комун. Як ілюстрацію використовуємо діяльність секції Нового мосту за романом А. Франса «Боги жадають»⁴. Під час читання уривку звертаємо увагу на демократичний склад секції. Вперше широкі народні маси залучались до міського самоуправління, проявляли ініціативу і енергію. Саме тут ввожу термін буржуазна демократія».

Після цього підкреслюю, що до певного часу буржуазія заінтересована в демократії як засобі встановлення свого політичного панування. Вона розробляє конституції, створює парламент і інші представницькі установи, вводить формальні політичні свободи. Однак у буржуазному суспільстві (і за парламентської монархії, і за республіки) демократія є формою класового панування буржуазії. Можливість використання демократичних свобод широкими народними масами різними способами урізується і весь державний апарат пристосовується до того, щоб паралізувати політичну активність мас і усунути їх від участі в політичному житті. «Буржуазна демократія, будучи великим історичним прогресом з порівняннi з середньовіччям, завжди лишається — і при капіталізмі не може не лишатися — вузькою, урізаною, фальшивою, лицемірною, заєм для багатих, пасткою і обманом для експлуатованих, для бідних»⁵.

Наступні теми курсів нової та новітньої історії дають учителеві багатющий матеріал для конкретизації цього важливого лєнінського положення.

З. М. САМОЙЛОВА

³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 36.

⁴ А. Франс. Собрание сочинений, т. 6, М., 1959, стор. 477—481.

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

ВСТУПНА ЛЕКЦІЯ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО ПРО ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА, прочитана студентам Московського університету 5 жовтня 1901 р.

Д. І. Яворницький був не тільки видатним дослідником історії запорізького козацтва, але й блискучим лектором, загальноновизнаним майстром слова.

У 1896 р. Д. І. Яворницькому після різних митарств пощастило влаштуватися на посаду приват-доцента Московського університету і одержати кафедру історії та археології українського козацтва. Дозволяючи Д. І. Яворницькому викладати в Московському університеті і знаючи його політичну неблагонадійність, попечитель Московського навчального округу Боголепов попередив його: «Читать разрешаю! Но ходи строго по апостолу». Та не таким був Д. І. Яворницький, щоб дотримуватися таких вказівок. У Москві він зблизився з представниками передової інтелігенції, відвідував літературні вечори відомого на той час педагога Д. І. Тихомирова. У своїх спогадах письменник М. Д. Телешов писав, що на цих вечорах «читців було чимало», але в пам'яті залишився тільки один — професор Д. І. Яворницький, «правовірний українець» з веселими запорізькими розповідями, які я слухав, було, завжди з задоволенням»^{*}.

Як твори Д. І. Яворницького, так і його лекції, мали прогресивне значення і були популярними серед студентської молоді, що було результатом глибоких знань вченого та його ораторського мистецтва. Зберігся рукопис однієї з таких лекцій «Значение малорусского козачества», прочитаної 5 жовтня 1901 р.^{**}, яка не втратила свого значення і тепер. Характерним для неї є полемічна загостреність, насиченість цікавими фактами і подіями, оригінальність висновків, патріотичний пафос. Її публікація становить інтерес не тільки для науковців, а й для широкого кола читачів — любителів історії своєї Батьківщини. Необхідно врахувати лише той період і умови, в яких лекція була прочитана, та стан історичної науки на той час. Зважаючи на це, в коротких коментарях даються уточнення і пояснення до деяких неясних, застарілих і помилкових тверджень.

Текст до друку підготував і примітки склав *І. М. Гапусенко*.

У нас писали и пишут историю государства российского, изредка историю народа русского, очень много пишут по отдельным вопросам истории России и почти не пишут истории русского козачества. А между тем можно без преувеличения сказать, что роль русского козачества и велика, и знаменательна, а заслуги его перед отечеством едва исчислимы до конца.

Правда, были попытки изобразить историю козачества великороссийского со стороны Броневского, Богуша, Пудавова, Лукашова, Ив. Попова¹, и малороссийского — со стороны академика Миллера, Бантыш-Каменского, Маркевича, Стороженка,

^{*} Н. И. Телешов. Избранные сочинения в трех томах, т. 3, М., 1956, стор. 20.

^{**} Рукописний відділ ЦНБ УРСР, ф. 1, № 22032.

¹ Див. у кінці тексту.

Марковича² и некоторых других. Но, во-первых, все эти истории великороссийского и малороссийского козачества большею частью написаны на основании летописных данных и притом позднейшего сравнительно времени, и только весьма немногие — на основании архивных источников. Во-вторых, все они слишком, так сказать, схематичны, конспективны, сжаты и неопределенны. В-третьих, в настоящее время они большею частью совершенно устарели и имеют характер библиографических редкостей.

Из историков, изобразивших судьбу Малой России и вместе малороссийского козачества, первое место занимает до сих пор Бантыш-Каменский, написавший «Историю Малой России», напечатанную первым изданием в 1822 и третьим изданием в 1847 г. В этом же 1847 г. напечатал свою «Историю Малороссии» и Маркевич. Но Маркевич в сущности только переиначил «Историю» Бантыш-Каменского. Хотя он и заявляет, что для своего труда черпает источники непосредственно из официальных архивов, но при проверке оказывается, что он пользовался источниками не из первых, а со вторых рук, т. е. из «Истории Малой России» своего предшественника, того же Бантыш-Каменского со всеми печатными его недостатками и промахами.

После трудов Бантыш-Каменского и Маркевича из более выдающихся нужно назвать труд проф. Вл. Бон. Антоновича «Бесіди за часи козацькі»³. Но в сущности это только «бесіди», а не история, и притом «бесіди» напечатанные заграницей, в Галиции, и потому мало известные в России. В последнее время взял на себя труд написать историю малороссийского народа и параллельно с тем историю малорусского козачества проф. Львовского университета в Галиции М. С. Грушевский⁴.

Таким образом, несмотря на существование трех университетов у нас на Юге России⁵ и на имеющиеся в них на лицо научные силы, мы все же слишком бедны специальными трудами по истории Малой России, а вместе с этим и по истории малороссийского козачества.

Так стоит дело относительно истории малороссийского козачества, или гетманского козачества, занимавшего в свое время территорию Киевской, Полтавской, Черниговской и отчасти Волынской и Каменец-Подольской областей.

Что касается истории запорожского, или низового козачества, занимавшего всю территорию теперешней Екатеринославской, часть Херсонской (по р. Буг), часть Таврической (Алешковскую пустошь) и часть Харьковской (Барвенково-Степскую пустошь) губерний, то до последнего времени також никто у нас из лиц, прикосновенных к университету, не пытался писать ее. Попутные сведения о запорожцах мы можем найти в той же «Истории Малой России» Бантыш-Каменского; но только попутные, да и то весьма скудные и весьма неясные. Так, читающий «Историю Малой России» Бантыш-Каменского не составит себе даже достаточно точного понятия о разнице между гетманскими или городовыми, иначе реестровыми, или малороссийскими козаками, и запорожскими, или низовыми. Только А. А. Скальковский⁶ первый взял на себя роль написать историю запорожского козачества и притом не по летописным данным, а по архивным источникам, которые он имел в своем личном распоряжении. Но Скальковский писал историю запорожских казаков не на всем ее протяжении, а изобразил лишь последние времена существования Запорожья, почему и назвал свой труд «История Новой Сечи».

Но не эти истории дали, так сказать, тон или ключ для понимания роли и деятельности русского козачества, козачества великорусского и малорусского вместе. Самый сильный голос в этом считаю принадлежит нашим знаменитым, великоталантливым и классическим историкам Н. И. Костомарову, Н. М. Карамзину, С. М. Соловьеву⁷.

Но в то время, как Костомаров относится к русскому козачеству вполне положительно, а Карамзин делает только некоторые уступки в пользу его (История государства российского, СПб, 1852, VIII, 144), Соловьев относится безусловно отрицательно к нему.

Каковы же тому причины? Причина тому — та государственная точка зрения, которую обычно имеют в виду последние два историка, Карамзин и Соловьев, при писании ими истории России. Как историки государства российского Карамзин и Соловьев следили за развитием русского государства, и все, что не относилось, и того более не способствовало развитию этого начала, они ставили на второй, на третий план.

В оценке роли и деятельности южнорусского козачества С. М. Соловьев совершенно сходится с польскими историками. То-есть, другими словами сказать, Соловьев не только не видит в деятельности казаков никакой пользы, но усматривает в них страшный вред для государства и общества.

Такая точка зрения совершенно естественна у польских историков, как, напр., Окольского, Рюльера, Стрийковского, Грондского, Квятковского, Михаила Грабовского и других. Для поляков южнорусское козачество — это «многоголовый зверь», а козацкие войны, начиная с войн при первых гетьманах и кончая в особенности войнами гетьмана Богдана Хмельницкого, это не что иное, как «войсковые бунты», «мя-

тежи черни», «безумное посягательство на целост Речи Посполитой», «неповиновение законам и высшей власти», «полнейшая разнузданность», за которыми должно следовать самое жестокое наказание виновных. Для великорусского историка — эти войны козаков против Польши — нарушение государственного принципа и существующего в государстве порядка. Вот его подлинные слова на этот счет: «Что такое западное козачество? — спрашивает он. — Козачество не было выселение масс людей, разрознившихся с большинством в известных убеждениях религиозных или политических, или людей ищущих большего простора, большего удобства при потреблении своего труда и капитала, и потому способных положить прочные основания для гражданского общества. Козак искал в степи через бегство только личной свободы; он являлся в степь не для того, чтобы трудиться, утвердить более правильные отношения к труду; он бежал для того, чтобы быть вольным козаком, а не мужиком, ибо с понятием труда соединялось понятие мужицества. Вольный козак, молодец, вовсе не хотел работать, или хотел работать сколько возможно меньше, хотел жить на чужой счет, на счет чужого труда. Таким образом, выход козака в степь из государства вовсе не был шагом вперед в общественном развитии, а скорее шагом назад; как бы ни было неудовлетворительно состояние того общества, из которого вышел козак, все же оно было гораздо выше образовавшегося в степи козацкого общества, которое по основному характеру своему, именно по хищничеству, имело чисто отрицательное значение в истории, приравняв к окружающим его обществам ногаев, калмыков и крымских татар. Влияние такого общества на государство, разумеется, не могло быть полезным. Государство, как московское, так и польское, могло еще видеть одну полезную сторону в козачестве, именно возможность противопоставлять хищничеству козаков хищничеству степных орд, ногаев и татар. Но и здесь польза от козачества перевешивалась вредом, ибо казаки не ограничивались только делом пограничной стражи, и по своему хищническому характеру, которого не скрывали, объявляли, что если им не напасть на соседей, то и жить нечем, неоткуда добывать зипунов. По этому своему характеру казаки нападали на соседей и тогда, когда государству это было вредно, нападали на турецкие владения и вовлекали оба государства, особенно польское, в опасную вражду с Турцией. Вследствие этого оба государства с XVI века, со времени усиления козаков, находились постоянно во враждебном отношении к ним» («Русский Вестник», 1859, XI).

Еще дальше пошли в своих определениях малороссийских козаков некоторые последователи Соловьева — Самойлов и другие: они называли козаков ни больше ни меньше, как шайкой разбойников, дикими мамелюками, бродягами, развращенными членами общества, противобщественным элементом.

Если указанная точка зрения московского историка до некоторой степени применима к восточным козакам (донским, уральским), то она большею частью неприемлема к западным или малороссийским и вместе с ними запорожским козакам, ибо она совершенно не соответствует действительности и может быть объяснима только особенной, исключительной точкой зрения знаменитого историка, с которой он никогда не сходил. Начать с того, что напрасно С. М. Соловьев отделяет в юго-западной Руси козаков от народа. Правда, в XVI веке, когда казаки впервые открыли войны против поляков, то они воевали только за свои сословные права; но скоро они поставлены были в необходимость слить свое дело с делом всего малорусского народа, и в этом направлении пошла вся дальнейшая история малорусского козачества⁸. Оттого сам народ вовсе не отделял себя от козачества. Вместе с народом и козаками в протесте, который они выказывали полякам, принимали также участие высшие слои общества южной Руси, т. е. духовные и дворяне⁹.

Таким образом, это был протест большинства, протест массы, которая недовольна была насилием со стороны меньшинства, бежала в степь для того, чтобы найти там точку опоры для действия, и, окрепнув, разлиться в народной массе, поднять ее на общенациональное дело.

Когда в 1637 г. польский гетман Потоцкий, усмиривши восстание южнорусского козачества на правом берегу Днепра, переехал на левый и стал там казнить мятежников, то местные предводители восстания сказали ему: «Если тебе хочется усмирить козаков, то ты вырежь всю Украину и на правой и на левой стороне Днепра» (Костомаров).

Если бы козак бежал в степь только ради личной свободы, то на него не простирало бы так жадно своих взоров все — и крестьянское, и мещанское и духовное население юго-западной Руси; если бы он бежал в степь ради одной добычи, ради грабежа и разбоя, то его не украсила бы народно-творческая фантазия всеми цветами поэзии. По понятию Соловьева козак и холоп, козак и беглый мужик — синонимы; по понятию же самого малорусского народа, козак и герой, козак и рыцарь — вот синонимы; и в малорусских преданиях козак не разбойник, а идеал доблести, это не заурядный человек, а богатырь, поднявший на свои плечи огромную тяготу. И неужели же если бы козак в самом деле был разбойник, а не рыцарь, весь народ и вся поэзия могли бы сочувствовать ему?

Принимая воззрения Соловьева к козакам и в тоже время не имея никакого

основания отделять козаков от народа, можно было бы сказать, глядя на непрерывные войны южноруссов с поляками, турками и татарами, что весь южнорусский народ представляет из себя скопище бунтовщиков и разбойников, не хотевших мириться со своим правительством, которое по понятию историка «все же как бы ни было неудовлетворительно, гораздо выше образовавшегося в степи козацкого общества».

Но чего собственно добивался малорусский народ от польского правительства? На этот вопрос отвечает гетман Богдан Хмельницкий следующими знаменательными словами: «Согрешит князь — уреж ему шею; согрешит козак — зроби і йому теж, — от то буде правда». И неужели это общество, где говорилось так, будет хуже того, где существовала пословица: «Chłopa na pal, rapu nic, słachitcza na więzy, т. е. за преступление хлопа сажай на кол, пану не делать ничего, а шляхтича под арест, в башню».

Соловьев считает хищниками и туеядцами козаков, но такое название по справедливости заслуживают те, которые проводили дни в бражничестве, сластолюбии и взаимных драках; которые выводили из терпенья весь украинский народ и заставляли его браться за оружие (Костомаров. «Современник» [№ 11], 1859, ноябрь).

Вопреки русскому историку Соловьеву даже польский историк новейших времен Шуйский в своем капитальном труде «Dzieje polskie...» сознается, что малорусский народ терпел в Польше неповторимые беды от буйных польских панов, подвергавшим его тяжким работам, и через это рвался на волю, на Украину. Там он находил землю, частью же ходил на поиски с низовцами. Оттуда он впервые поднял восстание против панов (Dzieje polskie..., Lwów, III, 132)*.

Далее С. М. Соловьев утверждает, что козаки убегали в степь только ради добычи, грабежа и ради того, чтобы жить на чужой счет. Разумеется, отвергать этого положения всецело нельзя: малорусские козаки, как и великороссийские, не чужды были того, чтобы захватить где-нибудь добычу, или, выражаясь языком Соловьева, «поискать зипунов». Но сущность дела не в этом, а в том, что рядом с этими чертами в малороссийском козачестве были другие весьма благородные и весьма возвышенные побуждения. Убегая в степь, козаки, кроме добычи, руководились и другими мотивами: тут у них была главным образом в виду борьба не за добычу, а за народность; борьба со страшной силой, последовательно наступавшей на весь славянский мир, т. е. с мусульманской силой турок и татар. Для козаков всегда борьба с бусурманами была самым святым делом, и бились они с ними не на живот, а на смерть. Тут жизнь южной Руси создала такие типы, которые невольно вызывают и всегда будут вызывать необыкновенное сочувствие к себе (вспомним Т. Бульбу).

Встречая непрерывные жалобы татар и турок на разбои козаков, говорит Н. И. Костомаров, то польскому правительству, то московскому царю, г. Соловьев вообразил, что козаки от лени и от охоты ничего не делать нападали на добрых соседей и не взял во внимание того, что положение южнорусского народа было именно таково, что ему нельзя было обойтись без нападения на мусульман. Когда турки и татары, ссылаясь на разбой козаков, требовали уничтожения их, то это похоже было на то, как волки предлагали мир пастухам с условием, чтобы последние истребили собак. Напротив того, не слушая приказаний польского правительства и продолжая наперекор ему делать нападения на своих мусульманских соседей, козаки больше имели государственного инстинкта, чем польские люди, говорившие по-латыни. Какие могли быть разговоры и переговоры с Крымом? Уничтожить его и больше ничего: тогда только и в Польше, и в южной Руси могла быть гражданственность. Польские государственные люди отлично сознавали это, и потому терпели на Украине козаков, но только приказывали им защищаться, но не нападать. Но мыслимо ли это? Иметь возможность выгнать врага и не ворваться к нему в самое гнездо его? Только самый слабый и ничтожный народ способен на такую систему самосохранения. А народ южнорусский был слишком свеж, слишком молод, слишком деятелен, чтобы довольствоваться жалкой самозащитой, какую предлагало ему польское правительство («Современник», 1859, ноябрь)¹⁰.

Таким образом, воюя с татарами и турками, малороссийские козаки выступали представителями самостоятельной, чисто народной политики, на которую наталкивало их самое положение Украины, и эта политика их оказалась вполне безошибочной: уже в XVI веке, поднимаясь против мусульман, они были вчинателями того восточного вопроса, за который государство российское взялось только в XVIII веке.

Затем историк С. М. Соловьев говорит, что козаки убегали в степь оттого, что не хотели трудиться, не хотели работать. А разве война, война непрерывная, война полная тревог, война при страшных лишениях, при крайнем напряжении сил, война летом и зимой, в зной и стужу, разве это не подвиг? Разве это не испытание? Разве это не труд?

Чтобы показать, насколько была легка война козакам в открытой степи, мы при-

* Мова йде про працю польського історика, публіциста і поета Йосипа Шуйського «Dzieje polskie podług ostatnich badań spisanej», видану у Львові в 4-х томах у 1862—1866 pp.

ведем для этого одну козацкую думу, сложенную самим народом, которую он поет с рыданием в голосе*.

...Уходя в дикие степи, казаки отрекались от семьи, от всех радостей семейных, от человеческого жилья, жили под открытым небом, в топких болотах или в землянках, похожих на конуры, питались отваром рогов диких козлов, валявшихся в степи, и в лучшем случае — запlesнелыми сухарями, утешая себя при этом тем, что через такую пищу человеку легко будет переплывать реки на своем пути. Кроясь от врагов, казаки не могли разводить огня, чтобы согреть свои окоченевшие члены зимой, не позволяли ржать своему коню и завязывали ему рот платком, не смели выкрасить для люльки огня. Летом он [козак] плутался в исполинских травах, какими в те поры покрыта была вся степь; залегал в высоких камышах, где кусались комары, мошка, оводы, слепни, которых в прежнее время водилось бесчисленное количество в камышах; часто кроясь от врагов, козак забирался в глубокие пещеры, где кишмя кишели гады, где ползали смертоносные черные пауки — мармуки; избегая врагов, козак бросался к рекам и высиживал по несколько часов в воде, дыша через камышину, которую держал одним концом во рту, другим выше поверхности воды. Независимо от этого, козак часто подвергался жестокому горячкам и в особенности степным лихорадкам, свирепствовавшим в степях преимущественно во время цветения камыша. Не раз и не два он видел воочию так называемую «наглуу смерть», или чуму, заходившую в Азии прежде всего в южнорусские степи. И были годы, когда, по указанию официальных данных, несчастные казаки, тынясь по степи, по островам и по байракам падали на землю сотнями, даже тысячами и умирали вдали от родины, вдали от близких им людей, без последнего утешения. «I валялось тіло козацьке біле» в открытой степи, обвваемое ветром, обмываемое дождем — зверь его не трогал, птица не клевала, потому что оно было заражено ядом чумным; валялось до тех пор, пока не обращало на скелет и пока из глаз скелета не выросал высокий бурьян, а промежду ребер не показывался высокий ковыль.

«Братья наши,— говорит одна старинная южнорусская песня, изображая борьбу козаков с неверными,— братья наши лежат в поле убитые в крови, которая льется реками, а головы гетманов наших в тяжелой неволе. Вместо звона колоколов над убитыми кричат печально вороны; вместо пения церковного слышен вой волков; ни гроба, ни могилы — птицы разносят тела павших. Но не то больно,— больно то, что наши жены и дочери в плену у татар родят им верных друзей, которые идут на Украину и становятся упорными врагами для нас. Не один внук убил своего деда, не один брат на брата, отец на детей наострил меч (Перетц. Очерки по истории малор. литературы, — «Северный курьер», 1900, № 389, 27). Скитаясь по безмерным и однообразным степям, запорожцы, говорит малороссийский летописец, путь правили днем по солнцу и кряжам высоких земных, в ночи же по звездах, ветрах и еречках... не имеющих себе чрез несколько месяцев огня и единожды в сутки зело скудной пищи — толокна и сухарей толченых вкушаючи» (Летопись Грабянки, [К.] 1854, стор. 238, 239).

Застигнутый в одиночку в высокой траве или в лесном чагарнике, козак, чтобы обмануть чутье врага, чтобы сбить его со следу, лаял лисицу, выл волком, кував зозулю, кричал стенным пугом.

И вся эта жизнь полная отречения, полная мук, полная лишений, была принята козаками для того, чтобы защитить свою родину, матку Украину, а также для того, чтобы оборонить Великую Русь, Польшу и весь христианский мир от страшных турок и хищных татар, беспрестанно врывавшихся десятками и сотнями тысяч на Украину и всегда ознаменовавшие свои набеги пожарами, грабежами и уводами неисчислимого числа христиан в плен.

Таким образом, о добыче ли шло дело, когда козак убегал из города в открытую степь?

Или, быть может, казаки имели в виду добычу, когда воевали с поляками**?

Конечно и здесь не обходилось дело без добычи, и мы имеем одну козацкую историческую думу о борьбе козаков с панами времен гетмана Богдана Хмельницкого...***

Но рядом с этим же имеем и другую думу, в которой говорится иначе:

Як у святий день, божественний вівторок гетьман Хмельницький козаків до схід сонця у похід виправляє....****.

* Опускается текст відомої думи «Про втечу трьох братів з Азова» (див. Катерина Грушевська. Українські народні думи, К., 1927, стор. 100—101).

** Тут і далі під поляками розуміється польська шляхта і магнати.

*** Опускаються слова з думи «Угнетение Украины жидами-орендарями и восстание». Див. В. Антонович и М. Драгоманов. Исторические песни малорусского народа, К., 1875, стор. 25.

Назва «жид» була офіційною назвою єврейського населення в царській Росії.

**** Опускається уривок з думи «Угнетение Украины...», стор. 23.

Но еще рельефнее выражается мотив постоянных войн козацких с поляками в том знаменитом военном кличе, которым козаки обращались перед войной ко всему православному населению Украины:

«Кто хочет за веру христианскую быть посаженным на кол, кто хочет быть четвертован, колесован, кто готов претерпеть всякие муки за святой крест, кто не боится смерти — приставай к нам. Нечего бояться смерти: от нее не устережешься. Такова козацкая жизнь (Д. И.) Э в а р н и ц к и й. История зап. козаков, СПб, I, 313). И козак не раз такую, именно такую смертью умирал. И опять таки умирал, как немой герой, «не скиглячись і не скаржачись» на свою судьбу.

Так, когда бесчеловечные ляхи сдирали с него кожу, то он шутливо говорил: «От казали, що воно боляче, аж воно немов комашня кусає». Иной раз, попавши в плен и осужденный на казнь, козак просил себе, как милости, чтобы его не вешали и не рубали, а посадили бы на палю, т. е. на высокий с острым железным спицом, кол, сидя на котором человек испытывал невообразимые муки и умирал в течении долгих часов. «От так умер мій панотець, — царство йому небесне! І покійний дідусь — упокой его Господи! Так і мені дайте умерти потомственою, стовповою смертю!»...

Приведенные данные ясно показывают, каков был главный мотив непрерывных войн козаков с поляками: вопрос касался прежде всего веры, а не добычи.

Рядом с вопросом о вере выступали потом и другие вопросы: не всегда козаки относились враждебно к ляху только потому, что он католик. Он ненавидел ляха еще и за то, что лях заедал мужицкий труд, насиловал козацких дочерей и отнимал козацких жен.

«Тікай ляше, бо все, що на тобі, то наше».

Ненависть козака к поляку как эксплуататору мужицкого труда простиралась так далеко, что козак мстил своему врагу даже после смерти своей.

Так, когда в XVIII веке поднялось против поляков так называемое гайдамацкое движение южнорусских крестьян, низведенных поляками до последней степени нищеты, то крестьяне, пойманные ляхами и предаваемые самым мучительным казням, умирая с проклятием, тут же клялись мстить своим притеснителям даже после своей смерти. В одной козацкой песне говорится, что когда ляхи отрубили одному гайдамаке голову и обратились тут же к ней со словами укоризны за разбой над польским панством, то отрубленная голова им ответила:

«А я того вражі ляхи повік не забуду.

І як били ляхшків-панків, так і бити буду».

Ясно, что подобные типы создавались при исключительных условиях исторической жизни южнорусского народа, которая гораздо важнее была искания добычи и зипунов. Наконец, уважаемый историк С. М. Соловьев говорит, что бежавшие из Украины в степь козаки не думали устанавливать там общества, так как это не было выселение людей, разрознившихся в убеждениях с большинством.

Это совершенно так. Но такой вопрос, по замечанию Н. И. Костомарова, нужно было поставить иначе: нужно спросить, могло ли козачество образовать из себя государственное тело?

Тут можно отвечать двояко: и могло, и не могло. Не могло при том стечении обстоятельств, какие сопровождали его историю, но оно могло при других обстоятельствах. Один из самых умных польских королей Стефан Баторий выразился так о козачестве: «Из этих лётриков, козаков, может быть со временем независимая Речь Посполитая» (К о с т о м а р о в. — «Современник», 1859, ноябрь).

Но если козачество, выйдя в степь или оставаясь в городах Украины, и не создало, вернее, не успело создать нового самостоятельного политического целого, то зато его борьба политическая, социальная, религиозная и сословная с Польшей была причиной порождения богатейшего народного эпоса, создания драмы и комедии и появления обширной летописной и исторической литературы.

Народный южнорусский эпос — это чистейший плод козачества и неразрывно связанного с ним народа. Сколько тут создано исторических дум и исторических песен, дошедших до нашего времени! И каких дум и каких песен! А сколько их пропало бесследно, частично благодаря тому, что козачество не дожило до наших дней, частью благодаря тому, что у нас слишком поздно зародилась наука этнография, поставившая себе благородною задачею изучение духа народного, поскольку он проявился в народных обычаях, песнях, пословицах, народных преданиях, можно сказать, нисколько не опасаясь впасть в преувеличение, что ни у одного из славянских народов, кроме разве сербов, нет такого богатства исторической поэзии, как у южнорусского. И весь этот исторический эпос есть всецело произведение козачества. Богатство одного этого эпоса может опровергнуть то мнение, будто малороссийские козаки были только разбойники и искатели добычи.

Рядом с народно-козацким эпосом имеет развитие в юго-западной Руси церковной драмы, мистерии и комедии, и появлением всего этого мы обязаны тому ж таки козачеству. В борьбе с поляками южнорусское козачество шло в одну ногу с южнорусским духовенством, а южнорусское духовенство того времени было и передовым,

и боевым, и образованным сословием. И к тому же между козаками и духовным сословием южной Руси того времени вовсе не было того строгого разграничения, как это было в северной Руси, и сегодняшний воин мог быть завтра священником, а священник мог быть козаком.

Вспомним Петра Могилу, сперва героя Хотинской битвы, потом очень скоро Киевского митрополита: вспомним Юрия Хмельницкого, сперва гетмана, потом архимандрита, затем снова гетмана; вспомним Михаила Вояновича, сперва генерального судью, потом (с 1690 г.) архимандрита Печерской Лавры Милетия.

«В это время,—замечает Прижов,—в южной Руси совершается необыкновенное замечательное явление. Церковь и граждане соединяются в одно: монахи подают руку воину. Вся прошедшая жизнь привела к тому, что монахи часто становились в ряды козаков, а козаки делались монахами. Монахи благословляли козаков на битву, святости им ножи, и в тоже время запорожец шел в монахи, а войсковой судья вдруг делается митрополитом. Монахи и козаки одинаково были гражданами своей земли, одинаково служили просвещению, заводили школы, изучали свою историю, занимались поэзией¹¹.

Тім-то й сталося по всьому світу
Страшенна козацька сила,
Що у нас, панове-молодці,
Була воля і душа єдина.

(Малоросія в історії і літературі
XI—XVIII в., Філологічні записки, 1869 р.) *.

Благодаря такому тесному союзу духовенства и козачества, в Малороссии уже в XVI веке зарождается сперва так называемая вертепная, или церковная драма, которая потом переходит в светскую драму и комедию.

Церковная драма пишется на церковно-славянском языке, но тут же вставляются интермедии на чисто народном, т. е. южнорусском языке. В числе действующих лиц выводятся не только библейские лица, но и лица из народа: поляки, литвины**, козаки, цыгане, говорящие каждый своим собственным, живым языком. С юга Руси церковная драма переходит и на север, в Москву, и там ставится при царском дворе.

Також нікому нікому, як козацеству, ми об'язані появою і розвитком історіографії в южній Росії в XVI—XVIII вв., багатство якої представляє такої контраст бідності історіографії в северній Русі того часу. Благодаря козацеству явилися летописи: Самовидца, Грабянка, Величко, Густинская, Боркулабовская, летопись, созданная Белозерским, летопись Яна Юзефовича, Александра Ригельмана, Рубана; явились диариуши или дневники Зорьки, Ханенка, Освенцима и многие другие, не считая различных мемуаров и отдельных писем, реляций посланий.

Так, вопреки мнению почтенного историка С. М. Соловьева, строго осудившего малороссийских козаков и всю их историческую деятельность, мы скажем, что малороссийские козаки, боровшиеся с многочисленными врагами за веру, за русскую народность, за свободу совести, за права человека, не знавшие у себя никаких расколов и ересей и в тоже время чужды всякой нетерпимости; создавшие необыкновенное богатство высокохудожественных дум и глубоко прочувствованных песен, в которых слышится доброе, чуткое и любящее сердце, беззаветно преданное своей неньке Украине; козаки, произведшие многочисленную историческую литературу, показавшие себя как великие герои на поле брани, как носители высшей гражданственности, как умные и дальновидные политики, как тонкие пониматели красот природы, эти козаки по справедливости могли бы ожидать иного приговора в истории, нежели тот, который произнес над ними знаменитый московский историк.

Если бы тот же наш историк С. М. Соловьев на миг отвлек свое внимание от Украины и перенесся мыслью в какую-нибудь Швейцарию, вспомнил борьбу швейцарцев и их полубаснословного героя Вильгельма Теля с германскими императорами, то у него без сомнения для швейцарцев тот же час нашлись бы такие высокие слова, как — национальный подвиг, героизм, мужество, слава, бессмертие. Но если тот же историк от швейцарцев вновь вернется к украинским козакам, к их борьбе с татарами, с турками и поляками, то у него тот же час явится запас совершенно иных слов: гайдамаки, разбойники, пьяницы, лентяи, беглецы и т. д. И это те гайдамаки, и те разбойники, которые, борясь с величайшими лишениями и с величайшим самопожертвованием, спасли всю южнорусскую народность от поглощения ее различными врагами и удержали за ней огромную южнорусскую территорию, а потом в конце концов все это добровольно отдала Москве.

Но таковые уже у нас, словян, нравы, что мы все чужое прославляем, а все свое, достойное славной памяти, осуждаем и порицаем. Что это? Излишняя скромность или малокультурность?

* И. Г. Прижов, Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы.— «Филологические записки», вып. II и III, Воронеж, 1869, стор. 20.

** Так называли на Україні вихідців з Великого князівства Литовського, головним чином білорусів.

Как сурово отнесся московский историк к гетманским козакам, так, если не больше того, отнесся он к запорожцам.

В суждении о запорожцах он стоял на той отрицательной точке зрения, которая высказана была в 1775 г. в манифесте им-цы Екатерины II по поводу уничтожения Сечи и которая изображала Запорожье скопищем злодеев, пьяниц, варваров, разбойников и грабителей¹².

Теперь, когда прошло 135 лет со времени уничтожения Сечи, когда страсти современников по отношению к запорожцам и перегорели и совсем замерли, теперь можно спокойно взглянуть на запорожцев и снять с них позорные имена; можно оценить в них все то, что было в них честного, достойного и безупречного. В нашей отечественной истории запорожские козаки имели громадное и политическое, и культурное, и военное, и религиозное значение. При чисто народном общественном строе, какого не знала даже древняя Греция с ее демократическим образом правления, запорожцы держали в своих руках нити почти всех политических событий XVI, XVII и даже начала XVIII ст. и притом почти на всем пространстве обширной территории юго-западной Руси. Даже больше того: в Сечи иногда завязывались узлы таких событий, которые потом приходилось развязывать в Варшаве, Москве, Бахчисарае, Константинополе, Вене и даже католическом Риме.

В частности и прежде всего нужно сказать, что запорожцы были истые рыцари христовой веры. Так считали их и друзья, и недруги, как, например, шведские короли Густав Адольф, Карл XII, Фридрих I, польские короли Стефан Баторий, Ян Собеский, римские папы — Григорий XIII, далее правители Венеции, вся Западная Европа и сами московские цари. И в этом названии кроется не пустой звук, а настоящий реальный смысл¹³.

Кроме того, запорожцы первыми сознали необходимость упорной и непрерывной борьбы с Крымом и Турцией и вели ее на собственный страх, собственными силами, вели в то время, когда и Польша и Россия не смели и думать о такой борьбе; когда и та и другая улачивали Крыму так называемые на приличном языке «поминки», или «харач», попросту сказать — дань; когда и Россия и Польша, по своему бессилию, позволяли грабить бусурманам тысячи, десятки тысяч православных и неправославных христиан и уводить их в плен. В этой борьбе запорожцы не раз становились на сторону России и Польши против турок и татар и выигрывали решительные битвы в пользу московских царей или польских королей. Своими непрерывными войнами с мусульманами запорожцы в конце концов ослабили силу крымских татар и поколебали могущество турок, укрепившихся при устье Днепра и по берегам Черного моря, чем подготовили для русского правительства к концу XVIII в. легкость завоевания Крыма и устьеднепровских турецких крепостей. Вот почему запорожцы были трижды правы, когда писали в 1676 г. своему заклятому недругу, гетману Самойловичу: «Мы привыкли все самопалами да саблями добывать, с опасностью за свою жизнь работать за всех, и не будь нас вовсе, то давно бы уже среди отчины козацкой татарские кочевия завелись» (Акты южной и западной России, XII [525]).

Теми же непрерывными и упорными войнами запорожцы отбили у турок и татар огромную область степей, составляющую в настоящее время так называемый Новороссийский край, богатейший и по качеству почв и в особенности по сокрытости минералов в недрах земли.

В то же время запорожцы при повороте обстоятельств, когда Польша приняла несчастную систему гонения православного населения в пределах всей Речи Посполитой, выступили ярыми борцами за веру своих предков, за свою малорусскую народность, за славянские права православно-русских людей, и своим единодушным ответом гетману Богдану Хмельницкому санкционировали его намерение отдать Малую Русь под власть московского царя; затем, по присоединении к Москве, запорожцы, действуя заодно с великороссийскими ратными людьми, дали России решительный перевес в ее продолжительной борьбе с Польшей, долго и упорно отказывавшейся признать власть России у берегов родного всем русским Днепра.

Запорожцы были первые пионеры и колонизаторы дикого степного края, теперешней Новороссии и Кубани, т. е. они первыми насадили там свои зимовники или хутора; первые стали культивировать землю; первые развели прекрасную породу степных «ветроногих» коней, славившуюся не только в России, но и далеко за границей; первыми вырастили породу так называемого черкасского скота, который и теперь славится во всей России и далеко за пределами ее.

Запорожцы своей гребной флотилией положили начало знаменитому черноморскому флоту и своими плаваниями по берегам Азовского и Черного морей положили начало каботажному черноморско-азовскому мореплаванию, а переправой через днепровские пороги различного рода судов создали особое сословие вольных матросов, исполняющих ту же роль и в настоящее время на порогах Днепра.

Запорожцы имели огромное значение так же и в том отношении, что они были посредниками в торговых отношениях Востока, или Азии, и Запада, или Европы.

А что сказать о запорожцах как воинах? Турецкий султан на этот счет сказал устами древнего малороссийского летописца:

«Когда на мя восстанут окрестныя панства, то я на обидва уши сплю, а когда на мя восстанут запорожцы, то я единым ухом сплю, а единым мушу слушати».

Наконец, держа высоко знамя свободы и твердо отстаивая свои вольности и свои независимые права, запорожцы долго противились введению на Украине крепостничества и были виновниками того, что Малороссия узнала рабство на целые 150 лет позднее того, как предполагалось ввести его в ней, а это немаловажная заслуга перед целым миром в вопросе развития человеческих прав¹⁴. И при всем том, при развитии сильной центральной императорской власти в России, при необыкновенном усилении в ней к концу XVIII века крепостничества, при политической смерти Польши и Крыма, при открытом и ничем незащищенном географическом положении козацких владений, при давлении с запада, со стороны так называемых славяно-сербов, вызванных российским правительством из Австрии и поселенных на исконных запорожских угодьях, Запорожье не могло удержаться независимо и должно было сложить свое оружие и умереть. Политическая смерть Запорожья была самая трагическая и над ним сбылось слово писания: «Разделиша ризы мои, и об одежде моей меташа жребий». Все их блага земные достались другим; сами же они ушли кто на Кубань, кто на Дунай, кто на остров Мальту, кто в Анатолию, кто в Австрию, а кто даже за Атлантический океан в Америку¹⁵.

Кто побудил Екатерину II решить такой важный вопрос, как уничтожение Запорожской Сечи? Решение этого вопроса зависело от милостей всеяльного в то время князя Гр. Потемкина. Князь Потемкин, замечает профессор Багалий, как и другие деятели XVIII века, не могли отрешиться от взглядов на крепостничество просто, существовавшее в России, и внесли его в Новороссийский край, для чего первым шагом в этом деле было уничтожение Запорожья, в котором не было крепостного рабства. Достигши этой цели, правительственные деятели начали раздавать запорожские земли частным лицам, принимавшим на себя обязанность заселять данные им участки вольными людьми и помещичьими крестьянами, которых там никогда не было. В таком же смысле высказывается и Василий Каховский, который считает причиной падения Запорожья богатое наследственное имущество Коша Запорожского, которое более чем что либо другое входило в расчеты людей, решавших бесповоротно судьбу Запорожья.

«Сытый, избалованный временщик, распоряжавшийся по своей прихоти судьбами обширнейшего Новороссийского края роком своего фантастического проекта спешит покончить с запорожцами, попирает исторические их права и значение... без долгих размышлений лишает их векового состояния... привлекает в край иноземный сброд, раздает пожитки вековые богатым грекам и армянам, наделяет свободные земли огромными частями бесплатно всем, кто принимает на себя труд вводить рабство в край, никогда его не знавший и служивший убежищем от него («Киев[ская] Стар[ина]», 1889, 20—22, 1888 авг., 324—325)».

Действительно, одному князю Вяземскому было дано на запорожской территории 200 000 десятин земли, не говоря уже о других, получивших участки от 150 000 до 12 000 десятин в одни руки.

Стугонить Дніпро по скелях,
Б'ється об пороги.
Все питає: де ж ви, діти?
Де мої небоги?
Стугонить Дніпро в порогах,
Лине до Хортиці,
Каже: «Байдо, де ж твій город,
Твої гаківниці?
Де та сила, що як море,
Силою кипіла;
Тая воля, що в роздоллі
Пеклом клекотіла?»

На козацькім вжитку інші
Хат набудували,
Грунт пошарпали, побили,
Ралом заорали.
Воля ретязом повита,
В плавнях спочиває,
Слава, кров'ю перемила,
По світу літає.
А Дніпро біжить до моря,
Все питає Хортиці:
«Де ж та сила? Де той Байда!
Де ті гаківниці?»

Но что же, что осталось от запорожцев?

По нашему мнению осталась слава честных героев, сложивших свои головы за веру, за народность, за свободу, за человеческие права.

* Стаття «На рубеже», написана К. М.

ПРИМІТКИ

¹ Російські дворянські історики, в працях яких найбільш яскраво відбилися офіційні реакційні погляди на історію козацтва. З особливою ненавистю писав про козаків В. Броневський (Історія Донського війська, описання донської землі и Кавказских минеральных вод, ч. I—IV, Спб, 1834).

² Згадані українські й російські історики торкалися різних питань історії Запорізької Січі.

³ В. Б. Антонович — український буржуазний історик; йдеться про його популярну працю «Бесіди за часи козацькі» (Чернівці, 1912).

⁴ Мова йде про багатотомну працю М. С. Грушевського «Історія України — Руси», над якою він тоді працював.

⁵ Йдеться про Харківський, Київський і Новоросійський (в Одесі) університети. Але оскільки царизм не визнавав існування українського народу, то й історія його дуже слабо розроблялась. Навіть назва Україна переслідувалась і замінювалась термінами «Малороссия» або «Юг России».

⁶ А. О. Скальковський — український дворянський історик (1808—1898). Використавши архів Нової Січі, написав працю, спеціально присвячену історії Запорізької Січі в останній період її існування (1734—1775) під назвою «История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского», ч. I, II, III, (видаана в Одесі три рази: у 1840, 1846, 1885 рр.).

⁷ М. М. Карамзін — російський дворянський історик, який називаючи козаків бродягами, які шукали «дикой волі і здобичі», визнавав за ними певні заслуги в захисті Росії від іноземних загарбників.

Відомий російський буржуазний історик С. М. Соловйов вважав козаків безземельними, бродячими людьми, які хотіли жити за рахунок чужої праці, а тому їхні інтереси не співпадали з інтересами всього суспільства.

Ряд прогресивних поглядів на козацтво висловив визначний український буржуазний історик М. І. Костомаров. Він справедливо відзначав, що Запорізька Січ була заснована не українськими феодалами, а козацькою сіромою, бідняками. Всупереч С. М. Соловйову та його послідовникам, які дивилися на козацтво як на непродуктивну верству суспільства, М. І. Костомаров розглядав козаків як вільних від кріпосної залежності землеробів, промисловців, торговців, а не тільки як людей, які займалися військовою справою. У журналі «Современник» (№ 11, 1859 р.) М. І. Костомаров виступив з різкою критикою поглядів С. М. Соловйова на запорізьке козацтво, викладених ним у статті «Малороссийское казачество до Богдана», яка була опублікована в журналі «Русский Вестник» (№ 18, 1859 р.). З поглядами М. І. Костомарова погоджувався Д. І. Яворницький, висловивши ряд своїх оригінальних думок. Критика Д. І. Яворницького й спрямована проти помилкових положень С. М. Соловйова, який, будучи провідним істориком і дотримуючись офіційної точки зору, мав вплив і на інших істориків.

⁸ Йдеться про провідну роль козацтва в багатьох селянсько-козацьких повстаннях кінця XVI — першої половини XVII ст., зокрема у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр.

⁹ Д. І. Яворницький має на увазі участь у визвольній боротьбі української дрібної шляхти і православного духовенства. Та він не відзначає, що кожний клас і стан українського суспільства мав у ній свої завдання. Спільною була лише боротьба проти національно-релігійного гніту.

¹⁰ Цитата із статті М. І. Костомарова «Замечание на статью Г. Соловьева», опублікована в № 11 журналу «Современник» за 1859 р.

¹¹ Не можна заперечувати певної ролі православного духовенства в боротьбі проти національно-релігійного гніту та поширенні освіти, але автор дещо перебільшує значення духовенства в цій справі.

¹² Мова йде про маніфест Катерини II про ліквідацію Запорізької Січі.

¹³ Йдеться про визначну роль запорізького козацтва у боротьбі проти турецько-татарської агресії, яка велась під прапором мусульманства. Боротьба, яку вели козаки, мала велике значення для християнських народів Європи і стримувала страшну в ті часи агресію султанської Туреччини.

¹⁴ На Лівобережній Україні повне закріпачення селянства закінчилося у 1783 р., тобто вже після ліквідації Запорізької Січі 1775 р.

¹⁵ Невідомо, на основі яких матеріалів Д. І. Яворницький говорить про переселення козаків навіть в Америку.

Наш календар

75-річчя ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Одним з найстаріших музеїв Радянської України є Львівський історичний музей. У 1893 р. в одному із залів львівської ратуші було відкрито історичний музей міста. Вже тоді музей мав чимало цінних пам'яток, кількість яких постійно зростала. У 1908 р. в будинку № 6 на площі Ринок почав працювати Народовий музей, куди перенесли матеріали з ратуші, а в 1929 р. в будинку № 4—Музей історії міста Львова. Так у Львові постало два музеї історичного характеру. Постановою Ради Народних Комісарів УРСР від 8 травня 1940 р. вони були об'єднані в один Львівський історичний музей.

Нині музей займає на площі Ринок три старовинні будинки, тісно пов'язані з історією міста. Мабуть, найцікавішим є будинок № 6, в якому розташований відділ історії радянського суспільства. Він збудований у 1580 р. в стилі ренесансу, має триповерховий фасад з облямованим коринфськими колонами порталом. У цьому домі в 1686 р. був підписаний мирний договір між Росією і Польщею. У ренесансному стилі будинок № 4, так звана Чорна кам'яниця (основана 1588 р.) з фасадом, прикрашеним рустикою і чудовою різьбою по каменю. Такою ж різьбою оздоблений великий зал другого поверху. У старовинному будинку № 24 в 1707 р. деякий час проживав Петро І.

Експозиція Львівського історичного музею відбиває історію західноукраїнських земель від найдавнішого минулого до сьогодення. Археологічні матеріали говорять про існування тут людських поселень близько 50 тис. років тому. Колекції з розкопок на території західних областей України дають суцільну картину розвитку людського суспільства від його виникнення до появи слов'ян. До найцінніших пам'яток належить кістяна сопілка, якій вже близько 20 тис. років, з розкопок стоянки первісних мисливців у с. Молодово Чернівецької області, речі з поселень найдавніших землеробів трипільської культури, скарби бронзових знарядь, зброї і прикрас з Прикарпаття (III—початок I тисячоліття до н. е.), зроблені давньогрецькими майстрами і знайдені в курганах скифського часу на Прикарпатті бронзові дзеркала VII—VI ст. до н. е.

Багатим є відділ історії від Київської Русі до середини XIX ст.: вироби львівських ремісників, знаряддя праці, стародавня зброя, речі побуту, одяг, рукописи, стародруки, документи. Провідною темою експозиції є боротьба західноукраїнських трудящих за своє соціальне й національне визволення. Важливими віхами є повстання львівських трудівників XV—XVII ст., прогресивна діяльність Ставропігійського братства, початок книгодрукування, визвольна війна українського народу 1648—1654 рр., участь у ній західноукраїнських трударів і т. д. Деякі експонати цього відділу просто унікальні: Кристинопольський Апостол XIII ст., перша на Україні друкована книжка—«Апостол» Івана Федорова, друкарський верстат XVI ст., прапор запорізьких козаків XVII ст., оригінальний портрет Івана Гонти, картина того ж часу «Різня в Умані» та багато інших.

У відділі історії періоду капіталізму головна увага приділяється показу тяжкого становища робітничого класу і селянства. Експонується контрольний годинник з Дрогобицького заводу початку XX ст., за допомогою якого робітники відмічали свій прихід на підприємство. Найменша неточність викликала штрафи і стягнення з і без того злидненої зарплати. Незвичайною на той час пам'яткою є скульптура робітника початку XX ст. Її замовили самі робітники в пам'ять про свого товариша, який через відсутність охорони праці загинув на Львівському пивоварному заводі. Представлені робітничі газети, матеріали про страйки, про перше святкування 1 травня, про перевезення ленінської «Искры» через Львів у Росію на початку XX ст. Широко висвітлюється процес поширення марксизму в Західній Україні.

Розвитку української культури присвячено цілий зал. Це перші видання творів І. Франка та інших письменників, особисті речі Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Маковея, Соломії Крушельницької, Олександра Мишуги, театральний одяг М. Заньковецької, в якому вона виступала в Галичині в 1905—1906 рр., тощо.

Зібрано цінні матеріали про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на визвольну боротьбу трудящих Західної України, про встановлення Радянської

влади в Галичині в 1920 р. Тут є протоколи перших робітничих рад на солеварних заводах Стебника і Дрогобича, декрети Галревкому, листівки й відозви командування Червоної Армії, печатки радянських органів 1920 р. Кілька залів присвячено темі боротьби західноукраїнських трудящих за Радянську владу під керівництвом КПЗУ. Музейні фонди відбивають політичні процеси над комуністами 20—30-х років, діяльність прогресивної легальної й нелегальної преси. Кожна пам'ятка тут має хвилюючу історію. Наприклад, експонується транспарант з українським написом. Це один з 26-ти, виготовлених до дня 1 Травня 1937 р. Інші розвісили в місті, а цей сховали від поліцейського обшуку в димоході старого будинку, де він пролежав до 1957 р.

Відділ історії радянського суспільства яскраво відтворює здійснення віковичної мрії трудящих Західної України — про возз'єднання з УРСР, розвиток промисловості і сільського господарства західних областей України в 1945—1967 рр., зростання матеріального добробуту трудящих, розвиток науки і культури. Науковий зміст, висока ідейність, художнє оформлення в сучасному стилі — ось що притягає, хвилює й захоплює у новій експозиції. Увагу відвідувачів привертають численні речові й документальні матеріали Великої Вітчизняної війни, експонати, що говорять про величезні досягнення західних областей УРСР у всіх галузях народного господарства за роки Радянської влади. Інтерес викликають документи про міжнародні зв'язки трудящих радянського Львова. В 67 країн світу йде зараз продукція львівських підприємств. Велике враження також справляє показ грандіозного розвитку науки і культури за роки Радянської влади. В середніх школах та вищих учбових закладах Львова нині навчається більше молоді, ніж у деяких країнах, будуються нові навчальні корпуси, світового значення набувають досягнення львівських учених, бурхливо розвиваються література і мистецтво.

Наукові працівники відділу історії релігії та атеїзму проводять значну наукову й організаційну роботу, готуючись до відкриття у Львові нового музею — історії релігії і атеїзму.

В експозиціях Львівського історичного музею демонструються зараз понад 14 тис. пам'яток, а більшість (понад 220 тис.) у зв'язку з тісністю приміщення просто зберігається у фондах. Тут є величезні колекції монет, старовинної зброї, одягу, меблів, графіки тощо. Велика частина цих пам'яток зібрана науковими експедиціями колективу музею за роки Радянської влади. Щорічно фонди поповнюються новими цінними надбаннями.

На базі експозиції і фондів проводиться велика наукова й науково-освітня робота. Якщо 1940 р. музей відвідало 10 тис. чоловік і для них було проведено 100 екскурсій, то 1950 р. кількість відвідувачів зросла до 50 тис., 1960 р. — до 108 тис., а ювілейного 1967 р. — до 134 тис., для яких було організовано 4120 екскурсій. Всього за роки Радянської влади музей відвідали 2 млн. чоловік.

Серед активістів музею є чимало учасників громадянської і Великої Вітчизняної воєн, членів КПЗУ — борців за Радянську владу до 1939 р. Їх зустрічі з відвідувачами, цікаві розповіді, спогади мають велике виховне значення. При їх участі в музеї проходять відкриті уроки, піонерські лінійки, урочисте прийняття молоді в комсомол. Львівський історичний музей також подає методичну допомогу багатьом краєзнавчим музеям. Для узагальнення досвіду в цій галузі в музеї була проведена міжобласна науково-методична конференція, присвячена 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Окремою ділянкою роботи музею є методична і практична допомога у створенні народних музеїв, охорона пам'яток історії та культури Львівської області. На сьогоднішній день в області відкрито 200 народних музеїв і музейних кімнат, а також взято на облік і охороняється понад 550 історичних пам'яток.

Певні традиції має наукова й видавнича робота музею. Тут систематично видаються путівники по експозиції, каталоги фондових колекцій. За роки Радянської влади колектив наукових працівників розробив ряд важливих історичних проблем. Зараз готується до друку двотомний альбом пам'яток про боротьбу трудящих Західної України за Радянську владу і про соціалістичні перетворення на Львівщині. Кілька наукових працівників музею на базі його фондів успішно захистили кандидатські дисертації. Експонати музею вивчаються численними радянськими і закордонними вченими, зокрема археологами. Багатства його постійно використовуються радянськими кіностудіями, телебаченням і т. ін.

Музей має філіал — відкритий в 1960 р. літературно-меморіальний музей Ярослава Галана. Експозиція філіалу знайомить відвідувачів з життям і творчим шляхом письменника-трибуна, допомагає вивчати його літературну спадщину.

Отже, Львівський історичний музей вносить визначний вклад у розвиток української культури, у виховання трудящих в комуністичному дусі.

І. О. СВЕШНІКОВА

РАДЯНСЬКИЙ МОНУМЕНТАЛЬНИЙ ПРОПАГАНДИ 50 РОКІВ

Важливою ідеологічною зброєю в руках Комуністичної партії з перших місяців існування Радянської влади була монументальна пропаганда. В. І. Ленін на початку 1918 р. висунув завдання — поставити монументальне мистецтво на службу революції, використати його як агітаційний засіб і контрдію проти буржуазної пропаганди¹.

У квітні 1918 р. Рада Народних Комісарів ухвалила декрет «Про зняття пам'ятників, споруджених на честь царів і їх слуг, і вироблення проектів пам'ятників російської соціалістичної революції»².

Перший нарком освіти А. В. Луначарський, розвиваючи думки В. І. Леніна про роль і значення монументальної пропаганди, 11 травня 1918 р. на урочистому засіданні Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів з нагоди сторіччя з дня народження К. Маркса, говорив: «Тепер у нашій вільній Росії ми не станемо говорити лицемірно, що Маркс бронзи і мармуру не потребував. Він більше, ніж будь-хто, гідний пам'ятника. Його пам'ятник буде джерелом нашої бадьорості, і пройшовши майданом поблизу цієї людини й кидаючи погляд на її мужнє обличчя та широкий лоб титанічного мислителя, ми відчуємо, що вона живе з нами. Нехай це буде матеріальним нагадуванням того, що ми робимо справу Маркса, йдемо шляхом Маркса, і що його ідеї продовжують творчу роботу серед нас»³.

В. І. Ленін був особисто присутній при відкритті пам'ятника Марксу і Енгельсу 7 листопада 1918 р. і виступив з промовою, підкресливши великі всесвітньоісторичні заслуги Маркса і Енгельса⁴.

Надаючи великого значення справі монументальної пропаганди, В. І. Ленін не раз критикував керівників Наркомосу за недбале ставлення до виконання декрету Раднаркомом про виготовлення бюстів і спорудження пам'ятників видатним діячам революційного руху і культури.

30 липня 1918 р. Володимир Ілліч підписав постанову Ради Народних Комісарів «Про спорудження пам'ятників великим діячам соціалізму, науки, літератури та мистецтва».

Відзначаючи 50-річчя цієї важливої дати, ми пишаємось великими успіхами монументальної пропаганди в нашій країні. Не одиниці, а цілі колективи скульпторів та художників беруть участь у створенні пам'ятників, проінятих ідеями комунізму, перемог трудящих мас у революційній боротьбі проти своїх гнобителів, славою героїчної боротьби радянського народу по захисту завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Уже протягом 1918—1920 рр. за участю кращих скульпторів того часу були відкриті в Москві, Петрограді та інших містах пам'ятники видатним революціонерам та діячам культури: К. Марксу, Ф. Енгельсу, В. І. Леніну, О. М. Радіщеву, О. І. Герцену, М. Г. Чернишевському, М. О. Добролюбову, Т. Г. Шевченку, Г. С. Сковороді.

На виконання постанови Радянського уряду України від 7 травня 1919 р. на території республіки розпочалося спорудження пам'ятників К. Марксу, В. І. Леніну, К. Лібкнехту, Т. Г. Шевченку, Г. С. Сковороді, скульптурних композицій героям революції. Гордістю українського скульптурного мистецтва стали пам'ятники Г. Сковороді в Лохвиці роботи І. Кавалерідзе (1922 р.), Т. Г. Шевченку у Харкові М. Манізера (1935), Т. Г. Шевченку у Києві того ж автора (1939 р.), М. Щорсу у Києві М. Лисенка, В. Бородая та М. Суходолова (1954 р.), молодогвардійцям у Краснодарі В. Агібалова, В. Мухіна, В. Федьченка (1954 р.) та багато інших.

Царський уряд, а також і Тимчасовий уряд не виявляли найменшої турботи про вивчення, збереження і пропаганду серед трудящих мас архітектурно-меморіальних пам'яток і скарбів старовини. За царизму в країні не існувало навіть законодавства щодо збереження пам'яток архітектури й вони руйнувалися⁵.

Звиклі грабувати народи всього світу, американські товстосуми сподівалися нагріти руки, закупивши в Росії національні історичні та художні цінності. На початку 1918 р. вони навіть створили спеціальну корпорацію з капіталом у 20 млн. доларів для вивезення з нашої країни художніх цінностей та предметів старовини⁶. Але цього їм не вдалося здійснити. Радянський уряд 8 липня 1918 р. видав декрет про облік, невивезення за кордон і націоналізацію майна, що має загально-історичне

¹ ЦДАЖР, ф. 2306, оп. 1, спр. 6, арк. 39.

² Декреты Советской власти. М., 1959, ч. II, стор. 95—96.

³ А. В. Луначарский. К. Маркс и социалистическая революция, Петроград, 1918, стор. 48.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 143.

⁵ ЦДАЖР, ф. 2306, оп. 1, спр. 603, арк. 74.

⁶ «Литературная газета», 1967, № 3.

значення. А 5 грудня 1918 р. було схвалено декрет Раднаркому «Про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва і старовини». Виконуючи декрет, радянські органи взяли на облік і під державну охорону понад 2350 стародавніх церков та монастирів, 920 поміщицьких маєтків, що становили державно-історичну цінність⁷.

З того часу в нашій країні дедалі більшого розмаху набуває рух за збереження пам'яток культури минулого. Успішно діє в цьому напрямі добровільне товариство охорони пам'яток історії та культури, що його створено з ініціативи радянської інтелігенції та широких кіл громадськості при підтримці Комуністичної партії та Радянського уряду. На Україні, як і по всьому Радянському Союзу, товариство проводить величезну й важливу справу по реставрації та охороні культурних цінностей нашої країни.

Успішне здійснення ленінського плану монументальної пропаганди не тільки сприяло розвитку скульптури, а й забезпечило розквіт живопису, графіки, настінних розписів, плакатів та інших видів жанрів радянського мистецтва, яке за 50 років досягло такого рівня, що вражає сучасника своєю високою ідейністю, багатством форм і жанрів.

В. Я. ХОМЕНКО

⁷ К. К. Дубина. Берегти скарби культури народу.— «Український історичний журнал», 1966, № 12.

ДО 160-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. А. МІНЧАКЕВИЧА

Визвольний рух на західноукраїнських землях в 30—40-х роках XIX ст. породив численний загін активних борців проти феодальної реакції і австрійського абсолютизму, проти тяжкого іноземного гніту, за соціальне і національне визволення свого народу. Одним з них був близький друг відомого українського поета-демократа М. Шашкевича, учасник польсько-українського революційного підпілля Михайло Мінчакевич.

Михайло Андрійович Мінчакевич народився 1808 р. у с. Бережниці Вижній на Сяниччині в сім'ї сільського священика. Початкову освіту здобув в с. Лаврові. У м. Самборі продовжував навчання в гімназії. У 1830 р. М. Мінчакевич став вихованцем духовної семінарії і студентом Львівського університету¹.

У 30-і роки в семінарії здобувало освіту й ідейно загартовувалось покоління, якому судилося відіграти визначну роль у визвольному русі. В той час тут сформувався гурток прогресивної української молоді, який згодом дістав назву «Руська трійця»². М. Мінчакевич належав до його учасників. Члени гуртка, душею якого був М. Шашкевич, не бажаючи миритися з тогочасними суспільними порядками і схоластичним навчанням, поставили собі за мету працювати на користь народу, будити його національну свідомість, дбати про розвиток української демократичної культури, зокрема літератури. У 1833 р. гуртківці склали першу рукописну фольклорно-літературну збірку під назвою «Син Русі»³.

У вірші М. Шашкевича «Слово до чителів руського язика», який закликав молодь об'єднати свої сили для патріотичної праці на благо народу, була розкрита фактично основна спрямованість гуртка:

Разом, разом, хто сил має,
Гонить з Русі мраки тьмаві,—
Зависть най нас не спиняє,
Разом к світлу, други жваві!

З 14 віршів збірки найбільше («Сатира», «Розсвіт», «Роксолян, ілі танець руський», «Розлука») підписано криптонімом М. М. На думку Я. Ф. Головацького, автором їх був М. Мінчакевич⁴. Від його творів віє теплом, любов'ю до рідного

¹ К. Студинський. Львівська духовна семінарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829—1843), Львів, 1916, стор. CLXXV—CLXXVI.

² Г. Ю. Гербілєвський. Передова суспільна думка в Галичині. Львів, 1959, стор. 35—52.

³ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—1849, Львів, 1909, стор. IV—VIII, CXIV—CXXV.

⁴ Я. Головацький. Первенцы галицко-русской словесности. Львів, 1887, стор. 55.

краю, до свого народу. На особливу увагу заслуговують вірші «Роксолян, ілі танець руський» та «Сатира». Перший з них цікавий своїми екскурсами в історію. Автор підкреслює міжнародний авторитет стародавньої Русі. З натхненням говорить про славне минуле своєї батьківщини:

Ту лицарі наші жили,
Руські князі ту князили,
Тусь рад кожний днесь ховати,
Бо Русь — край наш, наша мати.

Захоплення минулим досить виразно підкреслювало ставлення автора до невидного становища рідного краю в умовах австрійського панування, про яке він волів мовчати.

У вірші «Сатира» в алегоричній формі зображено українсько-польські взаємини в Галичині, які дійшли до того, що «брат не хоче брата знати», «через що з них ся сміють люди з боку». Вірш цікавий не лише вірною характеристикою українсько-польських стосунків того часу. Він свідчить про те, що стан цих взаємин хвилював передову студентську молодь і примушував задумуватися над шляхами їх дальшого розвитку.

Збірка «Син Русі» хоч і не була надрукована, відіграла важливу роль — вона поклала початок тій роботі, яка у 1837 р. завершилась виданням альманаху «Русалка Дністровая». І в цьому чимала заслуга й Михайла Андрійовича. У передмові до «Русалки» М. Шашкевич, висловлюючи подяку тим, хто прикрасив збірку «піснями народними і стариною», назвав і М. Мінчакевича⁵.

Та не стала літературна діяльність основною в житті М. Мінчакевича. Бажання активної боротьби проти абсолютизму привело його в ряди польсько-українського революційного підпілля. Взимку 1833—1834 рр. він став членом таємної організації «Союз друзів народу», підпорядкованої Товариству польських карбонарів. Метою організації було повалення абсолютизму шляхом збройного повстання, введення республіканської форми правління, братній союз народів, ліквідація станових привілеїв, рівноправність, демократичні свободи, звільнення селян від панщини і передача їм земельних наділів. Найближчим завданням її стала пропаганда революційних ідей серед молоді і широких народних мас⁶.

Прогресивна програма «Союзу друзів народу» не могла не приваблювати української студентської молоді, яка, подібно до М. Мінчакевича, походила переважно з народних низів і легко піддавалась впливові революційних ідей⁷.

Українські члени союзу, яких налічувалось 12 чоловік, складали окрему роту, очолювану слухачем богослов'я, а потім права Іваном Сілецьким. Один-два рази на місяць відбувались збори роти, на яких приймали нових членів, слухали доповіді керівника про цілі організації, обмінювались думками з політичних питань, читали революційну і антирелігійну літературу⁸. Разом з своїми товаришами Т. Кульчицьким, Р. Крижанівським, С. Мійським, Й. Охримовичем, І. Покінським, К. Слоневським та іншими М. Мінчакевич читав і поширював серед семінаристів заборонені книги. В їх числі «Права людини» Пене, «Руїни» Гольєня, «Слова віруючого» Лямене, «Всесвітня історія» Роттека, «Товариство взаємної допомоги», «Книги польського народу» і «Дзяди» А. Міцкевича, «Чи поляки можуть добитися незалежності» Ю. Павліковського, «Повстання польського народу в 1830—1831 рр.» М. Мохнацького та ін.⁹

Налагодивши тісне співробітництво з польською прогресивною молоддю в революційному підпіллі, М. Мінчакевич та його товариші все ж не могли погодитись з її помилковими поглядами в національному питанні, зокрема з доводами, нібито галицькі українці становлять частину польської нації і тому підлягають ополченню, з запереченням права українців на національну незалежність. Вони намагались відстоювати рівні права для свого народу. За свідченням Т. Кульчицького, Р. Крижанівський, який замінив на посту керівника І. Сілецького, одного разу на зборах роти недвозначно заявив, що «українців не потрібно перетворювати в поляків, українці повинні бути самі для себе так, як вони цього хочуть»¹⁰. Відомо також, що під час тривалої дискусії, що розгорнулася в «Союзі друзів народу» над питанням про державний устрій майбутньої польської республіки, українці, як і інші представники непольської національності, висловились за федерацію, «яка

⁵ Маркіян Шашкевич. Твори, К., 1960, стор. 154.

⁶ К. Студинський. Назв. праця, стор. CLVIII.

⁷ S. Kieniewicz. Konspiracje Galicyjskie (1831—1845), Warszawa, 1950, стор. 103.

⁸ К. Студинський. Назв. праця, стор. CLIX.

⁹ Там же, стор. CLVII, CLX, CLXIII, CLXVI, CLXXVIII.

¹⁰ Там же, стор. CLXVI.

запоручувала б кожній народності повну національну незалежність»¹¹. На це були змушені погодитись і прихильники централізованої влади¹².

У 1835 р. члени таємного «Союзу» влилися в новозасновану «Співдружність польського народу». У 1838 р. за доносом збожеволілого Д. Гречанського організація була розкрита. Власні, надзвичайно стурбовані участю українських студентів у революційному русі та їх співробітництвом з польським підпіллям, з метою залякування інших вчинили над підпільниками жорстоку розправу. Серед заарештованих був і М. Мінчакевич, який після закінчення університету в 1834 р. став сільським священиком в с. Лісько на Сяниччині.

30 жовтня 1838 р. М. Мінчакевич був доставлений у в'язницю Львівського кримінального суду. Слідство тривало півтора року. Суворий тюремний режим, численні допити і очні ставки, постійне хвилювання за сім'ю, що залишилась без засобів до існування, підірвали його здоров'я, але не зламали духу. М. Мінчакевич не визнав своєї належності до організації та участі в її роботі, хоч і не заперечував близьких зв'язків з І. Сілецьким та іншими членами роти, свого знайомства з революційною літературою та її значного впливу на його світогляд. Закінчивши слідство, голова кримінального суду М. Віттман зазначив у протоколі, що М. Мінчакевич, мабуть, і далі дотримується революційних засад, подібно до свого брата Филимона, ув'язненого за співучасть у роботі самбірського гуртка¹³. Вироком від 17 листопада 1840 р. М. Мінчакевича, обвинуваченого в державній зраді, було засуджено до 3-річного ув'язнення в Шпільгерту¹⁴ з виключенням з духовного стану та позбавленням права в майбутньому займати посади священика без дозволу імператора¹⁵.

Після звільнення з тюрми у 1843 р. М. Мінчакевич спочатку оселився в с. Лісковатому на Сяниччині, а в 1846 р. переїхав до Перемишля¹⁶. Тяжкі злидні змусили його клопотатися про повернення духовного звання. Лише в січні 1848 р. австрійський імператор дав дозвіл поновити М. Мінчакевича на посаді священика «під наглядом надійного пароха» в місцевості, де «невідомі його колишні політичні збочення»¹⁷. Церковні власті, зрозумівши цю настанову по-своєму, відправили його в с. Бібрку — одне з найбідніших і найглухіших сіл на Сяниччині, де він у тяжких злиднях дожив свого віку¹⁸. Помер М. Мінчакевич всіма забутий 3 грудня 1879 р.¹⁹ Така ж доля спіткала і його товаришів по підпіллію.

Жорстока розправа австрійської феодальної реакції над піонерами українського визвольного руху в Галичині не змогла зупинити його розвитку. Прогресивні антифеодальні, антиабсолютистські і національно-визвольні ідеї, поширювані М. Мінчакевичем та його товаришами, охоплювали все ширші кола студентської молоді, проникали в народ і піднімали його на боротьбу проти прогнилого суспільного ладу.

Ф. І. СТЕБЛИЙ

¹¹ В. Щурат. На досвітку нової доби, Львів, 1919, стор. 141.

¹² В. Щурат. Вибрані праці, К., 1963, стор. 265.

¹³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 3396, арк. 1—60; спр. 3008, арк. 23—24; спр. 3009, арк. 20; спр. 1402, арк. 1—10.

¹⁴ Там же, спр. 3427, арк. 1—2.

¹⁵ К. Студинський. Польські конспірації серед руських пінтоців і духовенства в Галичині в роках 1831—1846. — Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 80, стор. 96.

¹⁶ Українсько-руський архів, т. III, Львів, 1907, стор. 265.

¹⁷ Там же, стор. 267.

¹⁸ Газ. «Діло», 1888, № 182.

¹⁹ Схематизм всего клра руского католического епархін Перемиской на год... 1880, Перемишль, 1860, стор. 370.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ПРОТИ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Револьюційний подвиг трудящих нашої країни, які першими в історії людства здійснили соціалістичну революцію, величезні досягнення радянського народу в побудові нового суспільства завжди викликали і викликають живий інтерес з боку прогресивної зарубіжної громадськості. Разом з успіхами СРСР у соціалістичному і комуністичному будівництві множилися ряди його ширих друзів за кордоном.

Водночас величезні здобутки Жовтня і неухильне зростання міжнародного авторитету СРСР незмінно викликали шалену лютю у наших ідейних, класових ворогів. Правлячі кола імперіалістичних країн та їх прислужники від науки понад усе намагаються принизити в очах зарубіжної громадськості досягнення Країни Рад, нейтралізувати її небезпечний революціонізуєчий приклад для інших народів. У своїх наклепах на радянську дійсність буржуазні фальсифікатори пройшли, як відомо, шлях досить активної еволюції і пастирливих шукань більш «дійових» методів. Від прямого залякування «страхіттями червоного терору» та тверджень про неминучість загибелі «радянського режиму» вони перейшли до спроб переконати зарубіжних читачів у «безперспективності» соціалістичного ладу.

Але 50-річна історія Радянської держави спростувала твердження ворогів соціалізму. В жорстоких боях за свободу і незалежність, у самовідданій мирній праці народи СРСР вивели свою Батьківщину на передові рубежі світового економічного і науково-технічного прогресу. «За минулі десятиріччя справа Жовтневої революції пройшла всебічну історичну перевірку, показала свою нездоланну силу, неминуче значення ідей марксизму-ленінізму як для нашої країни, так і для народів усієї планети. Вона живе і торжествує в перемозі соціалізму та досягненнях комуністичного будівництва в СРСР, розвитку світової системи соціалізму, в могутньому розмаху робітничого руху, успіхах національно-визвольної боротьби»¹.

Прагнучи зупинити цей історичний процес, імперіалістичні сили особливо активізували в останні роки ідеологічну диверсію проти СРСР та інших країн соціалізму. На «тотальну» боротьбу з комуністичною ідеологією асигнуються величезні кошти, мобілізуються дедалі ширші кола буржуазної інтелігенції, ренегатів та різних покидьків. Одним з найважливіших аспектів цієї боротьби і в наш час залишається спотворене висвітлення історії радянського суспільства.

В післявоєнні роки в США, Англії, ФРН та інших імперіалістичних країнах нібито з метою вивчення СРСР, а насправді — фальсифікації радянської дійсності створено цілий ряд «наукових» центрів з численними штатами «професіоналів». Досить вказати на те, що лише в США засновано 12 так званих російських інститутів, діяльність яких зводиться до розробки питань, пов'язаних з підготовкою антирадянських акцій². Поряд з цим десятки американських університетів та інших учбових закладів одержують спеціальні замовлення від уряду, при багатьох коледжах виникли кафедри, бібліотеки і т. ін. для «вивчення» СРСР. Незрівнянно активізувалася за останні роки діяльність і тих антирадянських центрів, які існували ще з довоєнного часу³. На боротьбі з комуністичною ідеологією спеціалізується чимало зарубіжних видавництв, численних радіостанцій, «інформаційних» центрів та інших установ, які так щедро фінансуються імперіалістичними монополіями.

Створення широкої мережі антирадянських пропагандистських закладів супроводжувалося широкою підготовкою кадрів «советознавців». Так, лише протягом 50-х років кількість захищених у США дисертацій з тематики, що стосується нашої країни, досягла 1000, а, можливо, й більше, тоді як за все попереднє сторіччя праць з історії Росії там налічувалося всього близько 250⁴.

¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції, Тези ЦК КПРС, М., 1967, стор. 4.

² «Правда», 16 березня 1968 р.

³ Так званий Гуверівський інститут війни, революції та миру протягом 1963–1966 рр. випустив близько 50 томів різних видань здебільшого антирадянського змісту. За обсягом це приблизно стільки ж, скільки було опубліковано за всі попередні 35 років існування згаданої установи. (Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Report 1963–1966, Stanford University, 1966, стор. 13.)

⁴ «Вопросы истории», 1964, № 6, стор. 170–171.

Курси російської та радянської історії в 1964 р. читалися в 400 університетах і коледжах США, тимчасом до Великої Жовтневої соціалістичної революції лише в Гарвардському, Колумбійському та Каліфорнійському університетах існували кафедри російської мови і літератури, а про історію цього «глухого закутку», як іменували тоді царську Росію, ніхто й не згадував⁵. Історію СРСР вивчають зараз майже на всіх гуманітарних факультетах провідних вузів країн буржуазного Заходу.

Всі наведені вище факти переконливо свідчать не лише про нездоровий інтерес до нашої країни поборників «холодної війни», але й про величезний інтерес зарубіжної громадськості, в тому числі й молоді, до минулого і сучасного радянського народу.

Для того щоб задовольнити зростаючий попит на літературу інформаційного характеру, посібники та підручники, західні видавництва заповнили книжковий ринок великою кількістю різноманітної літератури про СРСР. Що ж пропонують буржуазні «советознавці» читати всім тим, хто прагне вивчити історію радянського суспільства або ж просто цікавиться нею?

Одні лише назви досить пухлих «досліджень» сучасних буржуазних «советознавців» — «Радянські плани світової держави» (Е. Р. Гудмен, Нью-Йорк, 1961); «Піднесення радянської імперії» (Ж. Лібрах, Нью-Йорк—Вашінгтон, 1964); «Комунізм і колошталізм» (В. Коларж, Лондон—Нью-Йорк, 1964) та ін. — переконливо свідчать про те, що саме намагаються довести їх автори. Наскрізь антирадянським змістом просякнуті останні праці таких «спеціалістів» у галузі вивчення СРСР, як В. Уолш, А. Лоу, А. Адамс, Г. Уїлер, Х. Арендт та інші, що старанно видають себе за «об'єктивних дослідників»⁶.

Безумовно, серед праць зарубіжних фахівців з різних питань історії СРСР є чимало видань і серйознішого змісту. Але в даному випадку нас цікавлять учбові посібники з історії радянського суспільства. Апологети антикомунізму в імперіалістичних країнах Заходу намагаються особливо міцно тримати під своїм наглядом і спрямовувати цю літературу, щоб ще в роки навчання і формування свідомості виховати у молоді дух ненависті до усього радянського.

Нещодавно асистент факультету писемності та гуманітарних наук Паризького університету П. Сорлен опублікував учбовий посібник «Радянське суспільство 1917—1964 рр.»⁷ Ця праця має не лише текстовий матеріал, але й хронологічні таблиці, статистичні, бібліографічні додатки, перелік назв літературних творів та радянських фільмів, з якими автор радить ознайомитися, щоб краще зрозуміти історію СРСР.

Проте за своїм змістом цей посібник майже не відрізняється від багатьох попередніх видань буржуазних авторів з історії радянського суспільства. П. Сорлен не робить також спроб відійти від численних антирадянських вигадок своїх попередників, широко і без будь-яких застережень цитуючи їх.

Автор навіть і не згадує про радянські союзні республіки, про їх становище і досягнення в складі СРСР. Тимчасом зарубіжному читачеві, мабуть, цікаво було б знати про розвиток народного господарства, соціальні здобутки і розквіт національної культури в колишніх гноблених країнах царської Росії.

П. Сорлен запроваджує довільну періодизацію історії Країни Рад («Зруйнування. 1914—1920», «Стабілізація. 1921—1927», «Народження нового суспільства. 1928—1938» і т. д.). Якими б міркуваннями не керувався автор, все ж важко погодитися, що процес народження нового ладу в країні — Велику Жовтневу соціалістичну революцію — можна назвати «Зруйнуванням», а капіталістичну відносну і тимчасову стабілізацію ототожнювати з періодом відбудови народного господарства в СРСР. Не відомо також, з яких міркувань автор замовчує той факт, що 1928—1938 рр. були періодом успішного будівництва соціалістичного суспільства в нашій країні і т. п. Шкода, що П. Сорлен дуже мало звертався до радянських публікацій та інших джерел при написанні праці. Це допомогло б йому уникнути принципових помилок і дало б можливість більш правдиво інформувати про справжній розвиток історичних подій в СРСР.

Суцільним набором примітивних нісенітниць, а також грубих наклепів на радянський народ є книга «Росія 1917—1964 рр.», що належить англійцю Вествуду⁸.

Що ж намагається втлумачити своїм читачам Вествуд, який власне спеціалізується на вивченні залізниць СРСР? За його твердженням, «прихід» більшовиків до влади в 1917 р. був наслідком «вакууму», що створився після повалення царату (стор. 22). Вествуд заявляє, що ніхто інший як самі більшовики зроби́ли «неминучою» гро-

⁵ «Вопросы истории», 1966, № 5, стор. 181.

⁶ W. B. Walsh. Russia and the Soviet Union. A Modern History. Michigan, 1958; A. D. Low. Lenin and the Question of Nationality, New York, 1968; Imperial Russia after 1861, Peaceful Modernization or Revolution? Edited with an introduction by Arthur E. Adams, Michigan State University, 1965; Geoffrey Wheeler. The Modern History of Soviet Central Asia, London—Edinburgh, 1965; Hannah Arendt. The Origins of Totalitarianism, New York, 1965; та ін.

⁷ Pierre Sorlin. La Société Soviétique. 1917—1964, Paris, 1967.

⁸ F. N. Westwood. Russia 1917—1964, London, 1966.

мадянську війну (див. стор. 33). Винятково цинічною є його оцінка імперіалістичної збройної інтервенції, спрямованої, як відомо, на придушення молодого Країни Рад. Він намагається переконати в тому, що «інтервенція не була антибільшовицьким хрестовим походом» і не мала ніякої «певної мети» (стор. 38).

Жодним словом не згадується в книзі про наполегливу боротьбу Радянського уряду і Комуністичної партії у передвоєнні роки за колективну безпеку, проти фашистської загрози. Явно з метою облітати правлячі кола імперіалістичних країн Заходу, які замість опору фашизму й війні в Європі, йшли на все нові поступки гітлерівській Німеччині, відмовлялися від співробітництва з СРСР у боротьбі за мир і безпеку народів і тим самим наближували другу світову війну, Вествуд твердить, що «подібно майже всім іншим (курсив мій — С. П.), більшовики помилилися в Гітлері» (стор. 109—110). Всьому світові відомо, що Радянський уряд вимушений був піти на укладення пакту з Німеччиною у 1939 р. через відмову країн Заходу співробітничати з СРСР. Що ж до імперіалістичних правлячих кіл Англії, то вони аж ніяк не помилялися в прагненнях Гітлера до нових загарбань, заохочували його своєю злочинною політикою потурання і штовхали агресора в бік СРСР. Ф. Вествуд намагається переключити на Радянську країну відповідальність за ганебну політику поступок фашизму, що сприяла розпалюванню другої світової війни.

Винятково фальсифікаторським і через те особливо обурливим для радянських людей є виклад історії Великої Вітчизняної війни. Вествуд зводить наклеп на радянського солдата, якого начебто вела не воля до перемоги над ворогом, а горілка (стор. 119). Героїчна боротьба з фашистами трактується в книзі як наслідок «безвихідного» становища. Радянського воїна, який приніс свободу народам Європи, цей горе-дослідник зображує варваром і насильником (стор. 122). За його твердженням, лише американський експорт був «життєво важливим для радянських воєнних зусиль». Проте навіть такий фальсифікатор не може не визнати, що ці поставки були нерідко «запізнаними» і що в роки війни виробництво зброї в СРСР, зокрема танків та літаків, «набагато перевищувало частку імпорту» (стор. 137).

В перекуреному вигляді подає Вествуд і події післявоєнного періоду, намагаючись якомога применшити визначні науково-технічні досягнення Радянського Союзу, його успіхи у будівництві комуністичного суспільства.

Ще підступнішою, спрямованою на введення в оману світової громадськості, є діяльність сучасних «советознавців» у США. Але навіть видавці антирадянських опусів нерідко самі визнають, що в американських авторів не вистачає знань з історії СРСР. «Можливо, однією з найбільших переваг Радянського Союзу і комуністичного блоку є те, — підкреслюють видавці книги американського філософа Г. Хемпша «Вступ до теорії комунізму», — що вони глибоко вивчили наш спосіб життя. Ми ж як нація, з іншого боку, маємо у своєму розпорядженні лише хаотично накопичений комплекс випадкових відомостей з теорії комунізму. Занадто часто, — зазначають вони далі, — ми схильні робити позитивні або ж негативні висновки на підставі міркувань, не підтверджених об'єктивними свідченнями. Ми задовольняємося заголовками, тоді як вирішальним є факти»⁹.

Мабуть, важко було б дати більш влучну характеристику тій писанині про СРСР, якою годують молодь у США. У згаданому вище «Вступі до комунізму» порушено широкі коло питань — теорія класової боротьби, діалектичний матеріалізм, етика, згадується про дружинників і товариські суди, про політехнічне навчання та бригади комуністичної праці і т. ін.

Засліплений ідеями «антикомунізму», автор відкидає вирішальну роль народних мас, робітничого класу — найреволюційнішої і спрямовуючої сили нашого часу, в історичних зрушеннях та соціальному розвитку. Тому цілком зрозуміло, що ні про яке наукове висвітлення історії радянського суспільства в цій книзі не може бути й мови. Оцінюючи роль мас в історії, автор змальовує народ, робітничий клас як «патовп», «інструмент», що ним «маніпулювали» політичні партії (стор. 40).

Торкаючись величезного руху сучасності — боротьби за відвернення термоядерної війни, Д. Хемпш стверджує, що «така війна є набагато небезпечнішою для соціалістичної революції, ніж для імперіалістичних сил» (стор. 43). Він намагається переконати своїх читачів, що комуністи, які очолюють світовий рух за мир, переслідують нібито приховану корисливу мету (стор. 43).

Що ж, відвернення термоядерної катастрофи дійсно є найважливішою і аж ніяк не прихованою метою КПРС і Радянського Уряду. Проте трагічні наслідки такої війни — це загроза не лише радянському народові, який має і відповідні засоби оборони, і спроможний покарати агресорів.

Даремно автор намагається надати своїм писанням вигляду об'єктивності, визнаючи ширіше прагнень Радянської країни до мирного співіснування та ділового співробітництва з державами капіталістичного світу (див. стор. 44—45), певні досягнення радянського народу в господарському будівництві, перевагу системи освіти в СРСР (стор. 161) та ін. Все це лише данина часу, свідчення того, що апологети ка-

⁹ George H. Hampsh. The Theory of Communism. An Introduction, New York, 1965.

піталізму неспроможні приховати від світової громадськості визначних успіхів СРСР та його ролі на міжнародній арені.

Набором витончених фальсифікацій та наклепів на світовий комуністичний рух і радянську дійсність є «Нариси комунізму. (Підручник для вивчаючих основи політичних наук)»¹⁰, підготовлені за участю таких «провідних» зарубіжних «советознавців», як Герхард Неймеєр, Джон Решетар, Стефан Поссоні, В. В. Кульські, Карл Вітфогель та ін. Автори цього видання змальовують радянську дійсність як картину убогості й безперспективності, силкуючись довести повну деградацію суспільства за умов соціалізму.

Анітрохи не вагаючись, ці горе-дослідники повчають, що «союзи, в розумінні комуністів, придатні лише в окремих ситуаціях», що «комуністи дивляться на своїх сьогоднішніх союзників як на завтрашніх ворогів» (стор. 31). «Мільйони звичайних людей, керовані комуністичними лідерами, незалежно від перебування їх в партії чи поза нею,— твердять ці оракули,— ретельно ізольовані від будь-яких зовнішніх контактів. Кордони залечатані. Подорожі за кордон заборонені, за винятком тих поїздок, що організуються урядом для офіціальних представників. Культурні контакти з некомуністичним світом обмежені до необхідного партії мінімуму» (стор. 75) і т. д.

Історія соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР, діяльність його представників на міжнародній арені та неухильне виконання Радянським Союзом договорних зобов'язань не раз демонстрували світові, наскільки надійним, вірним і пунктуальним союзником була і залишається Країна Рад. Ні Радянський уряд, ні КПРС ніколи не втручалися у внутрішні справи народів зарубіжних країн та їх політичних партій, і будь-які інсинуації про далекосяжну «руку Кремля» є досить старою вигадкою, що ніколи не підтверджувалася фактами. Сміхотворними в наш час широкого культурного взаємообміну між народами світу є також твердження про нібито існуючу «ізоляцію» радянських людей від зовнішнього світу та про якісь «ліміти» культурного і науково-технічного співробітництва, що встановлюються насправді ніким іншим, як зарубіжними департаментами, а не радянською стороною.

Щоб принизити досягнення радянського народу в господарському будівництві, американські «советознавці» закликають своїх читачів не вірити радянським цифрам, пускають плітки про суцільну «статистичну фальсифікацію» в СРСР. Вони доходять навіть до голосливих заяв, що радянські п'ятирічки, «згідно з висновками експертів» (безумовно, американських — С. П.), «майже нічого не дали, а лише увічніли кризу» (стор. 173). Проте навіть вони не можуть не визнати, що «беручи в цілому, за останні 25 років мало місце величезне зростання радянського промислового виробництва» (стор. 183).

Наведені вище зразки фальсифікаторської діяльності свідчать про жорстоку боротьбу, яка ведеться в наш час на Заході за «ставлення» громадськості до СРСР. Проте імперіалістичні антирадянські сили далеко не завжди домагаються бажаних результатів. Пропаганда людиноненависництва, «холодна війна» та інші засоби антикомунізму не тільки не досягли своєї мети, але й викликали з боку широких верств зарубіжної громадськості істотну протидію. З часом інтерес простих людей до пізнання радянської дійсності неухильно зростає. Цей потяг особливо посилюється останніми роками, а настрої населення переконливо свідчать, наскільки безглуздою і марною є горезвісна політика «промивання мозку».

Злива антирадянської писанини, якою намагаються лгнголомшити своїх читачів численні «фабрики наклепів», різні зарубіжні центри «советознавців» не може зупинити в наш час торжества ідей соціалізму і комунізму, відвернути закономірний процес неухильного зростання самосвідомості народних мас. Прагнення народів світу до миру і співробітництва непереможне. Воно обов'язково подолає усі ворожі підступи.

С. М. ПАРХОМЧУК

¹⁰ Outline of Communism. An Essential Text-book for Students of Politics, edited by Gerhard Niemeyer, New York, 1966.

КРИТИКА БІБЛІОГРАФІЯ

ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТЫ. ТРУДЯЩИЕСЯ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН — УЧАСТНИКИ БОРЬБЫ ЗА ВЛАСТЬ СОВЕТОВ,

изд-во «Наука», М., 1967, 614 с.

Рецензована книга є важливою віхою на шляху вивчення участі трудящих зарубіжних країн у збройній боротьбі за владу Рад. На відміну від багатьох праць, присвячених цій проблемі, в даній книзі йдеться про всі категорії трудящих зарубіжних країн, які в період імперіалістичної війни, Жовтневої революції, громадянської війни опинилися на території Росії. Показано інтернаціоналістів — виходців із середовища емігрантів, полонених, відхідників і біженців. Велику увагу приділено й національному складові інтернаціоналістів. Окремі розділи присвячені польським, чехословацьким, угорським, югославським, румунським, болгарським, німецьким, австрійським і фінським інтернаціоналістам. Висвітлено діяльність на території Росії комуністів з французької, англо-американської й італійської комуністичних груп.

Дуже добре показано процес перетворення мас затурканих, заліжаних, а подекуди й неписьмених військовополонених та робітників-емігрантів на свідомих прибічників Радянської влади. Велика заслуга в цьому як російських, так і іноземних комуністів, оскільки саме вони були тією силою, яка з індіферентної маси гартувала бійців інтернаціоналістів.

Над книгою працювали відомі історики, які вже багато років розробляють проблему: О. Я. Манусевич, А. Х. Клеванський, Т. М. Ісламов, В. Р. Копилов та інші. Їм вдалося уникнути серйозних помилок, що їх допускали автори інших праць на цю тему (зокрема, відриву руху інтернаціоналістів від інших подій у Росії, а внаслідок цього — перебільшення ролі інтернаціоналістів в історії громадянської війни, у збройній боротьбі за владу Рад з внутрішньою контрреволюцією та іноземною інтервенцією).

Однак незрозуміло, чому матеріал про польських і чеських інтернаціоналістів подано раніше, ніж про угорських, а розділ про німецьких і австрійських — після розділу про болгарських інтернаціоналістів. Це неможливо пояснити ні алфавітним принципом, ні тим, а це найважливіше, що зроблено тією чи іншою національною групою. Адже кількість інтернаціоналістів від

кожної нації, а отже, і вклад у загальну справу, був неоднаковий.

Відомо, що в лавах Червоної Армії і партизанів діяло близько 100 тис. угорців-інтернаціоналістів¹. Поляків, чехів і словаків — у кілька разів менше. Болгар — ще менше. За даними рецензованої книги, в російському полоні перебувало від 200 до 670 військовополонених болгарської армії (стор. 15).

У пресі тих років часто вживається: «червоні угорці», «білополяки», «білочехи». Щоб зрозуміти, чому так говорили, потрібно уважно розглянути період, що передував Жовтневій революції.

І царський і Тимчасовий уряди ставились до військовополонених громадян Центральних держав по-різному. Слов'ян розраховували використати пізніше в боротьбі з Німеччиною й Австро-Угорщиною. Їх розміщували переважно в Європейській Росії у пристойних таборах, давали їм легку роботу. Пізніше з них формували військові з'єднання з власним офіцерським корпусом. Безперечно, що офіцери мали на солдатів великий вплив, який потім використовували в своїх класових інтересах. Так це сталося, наприклад, у чехословацькому корпусі.

Стан полонених німецького й угорського походження був зовсім іншим. Здебільшого їх розміщували в таборах Сибіру й Далекого Сходу, використовували на тяжких роботах. Офіцери жили в окремих таборах. Тим самим було значно послаблено їх вплив на солдатські маси.

Контактуючись під час роботи з революційно настроєними російськими робітниками, іноземні пролетарі не могли не знати про їхні погляди й ідеї. Цьому значною мірою сприяли й полонені ліві німецькі й австро-угорські соціал-демократи, яких у перші ж дні війни власні уряди поспішили забрати з своїх країн, відправивши на фронт.

Десятки тисяч угорських і німецьких військовополонених згодом із зброєю в руках захищали ідеї Великого Жовтня. На жаль, це не знайшло відображення ні в розділах, присвячених безпосередньо угорським, німецьким і австрійським інтернаціоналістам, ні в розділах загального характеру, де йдеться в основному лише про діяльність поляків, чехів, словаків, болгар.

¹ Венгерские интернационалисты в Октябрьской революции и гражданской войне. Сб. док., М., 1968, т. 1, стор. 511; т. 2, стор. 514.

Досить поверхово в книзі показано роль інтернаціоналістів у подіях, що відбувалися на території Сибіру й Далекого Сходу. Обійти славі діла інтернаціоналістів у тих краях — значить не сказати про багато чого. Адже саме там роль інтернаціоналістів була найбільш значущою в період від зими 1918 р. до моменту падіння Радянської влади в Сибіру й на Далекому Сході влітку того ж року. Роль ця була значною тільки через те, що в той час у розпорядженні місцевих органів Радянської влади було надто мало сил — молода, дуже ще слабка Червона гвардія і загони інтернаціоналістів. Саме ці обмежені сили і перекидали то на придушення білогвардійських заколотів у містах Сибіру, то проти Семєнова, то проти білочехів. Саме в той час процент інтернаціоналістів у складі радянських військ був найвищий. Отже доводиться тільки жалкувати, що лише в кінці книги ніби мимохідь зазначено: «Звичайно, автори даної праці усвідомлюють, що багато чого можна ще сказати про інтернаціоналістів,— частково це буде зроблено в наступній праці про справи інтернаціоналістів на Україні і Закавказзі, в Поволжі й Середній Азії, Сибіру й Далекому Сході...» (стор. 596).

Якщо цей недолік хоч якоюсь мірою можна виправдати обмеженим обсягом книги, то чим же пояснити ту дивну щедрість, з якою автори відводять сторінки бойовим діям окремих (добре вже відомих) інтернаціональних підрозділів? До того ж допускаючи суттєві розбіжності.

Наприклад, у розділі 10-му — «Румунські інтернаціоналісти» (автор В. М. Рожко) говориться: «...Бойове хрещення румунський революційний полк дістав у Полтаві, де він спільно з угорським батальйоном придушив підготовлений есерами контрреволюційний виступ 12-го кулеметного українського полку. Після придушення заколоту до румунського революційного полку був приєднаний угорський інтернаціональний батальйон Полтави. Румунський революційний полк став іменуватися 1-м Полтавським інтернаціональним полком Української Червоної Армії» (стор. 430).

На стор. 591—592 у 15-му розділі — «Центральні органи формування інтернаціональних частин Червоної Армії. Інтернаціональні частини і з'єднання на фронтах громадянської війни» (автор Л. І. Жаров) про виникнення цього ж полку сказано вже інакше: «На початку квітня 1919 р. на Полтавщині в боях проти куркульських банд брав участь батальйон інтернаціоналістів. Після включення його до складу сформованої в Полтаві румунської революційної частини батальйон був перетворений на 1-й Полтавський інтернаціональний полк» (стор. 591).

Інтернаціоналіста Павла Георга на стор. 369 названо румуном, а проте за до-

кументами ЦДАРА СРСР (ф. 28361, оп. 3, од. зб. 952, арк. 14) він — угорець.

У відповіді про масові революційні організації іноземних трудящих теж допущено суперечності. На стор. 192 Б. Б. Медведєв пише, що у вересні 1918 р. Центральна Федерація іноземних груп, утративши зв'язок з іноземними трудящими, які здебільшого повернулися до себе на батьківщину, прийняла рішення про ліквідацію революційних організацій робітників і селян. А на стор. 216—217 той же автор твердить: «Після революції в Австро-Угорщині й Німеччині в різних містах Радянської республіки виникли Ради іноземних робітничих і селянських депутатів. Ініціатива їх створення належала іноземним групам РКП(б)... Іноземні Ради являли собою масові безпартійні організації революційно настроєних трудящих з зарубіжних країн, які опинилися на території РСФРР. Основними функціями їх були: представництво інтересів підданих Німеччини й Австро-Угорщини, які перебували в Радянській державі, евакуація на батьківщину колишніх військовополонених, їх матеріальне забезпечення. Одночасно Ради вбачали своє завдання в тому, щоб широко розгортати революційну агітацію серед колишніх військовополонених...»

З моменту виникнення іноземних Рад і ідейне і організаційне керівництво їхньою діяльністю взяла на себе Федерація».

Отже не зрозуміло, чи втратила Федерація зв'язок з масами.

Неточно названо в книзі дату смерті видатного діяча інтернаціонального руху Лайоша Вінермана. На стор. 364—15 жовтня 1918 р., на стор. 586—14 жовтня 1918 р.

Все, що стосується зустрічей різних людей з В. І. Леніним, потрібно перевіряти особливо ретельно. На жаль, у названому вже розділі Б. Б. Медведєва не зроблено критичного аналізу застарілого вже джерела. Те, що В. І. Ленін прийняв Мате Залка як керівника перевезення золотого запаса республіки автор підтвердив посиланням на книгу «Венгерские интернационалисты в Великой Октябрьской социалистической революции» (М., 1959). Проте останніми роками історикам вдалося розібратися в легенді про «золотий ешелон», встановити імена людей, які очолювали його. Тепер з'ясовано, що роль Мате Залка у цій справі була досить скромною. Про це, зокрема, детально говориться в книзі А. Кладта, В. Кондратьєва «Быль о «золотом эшелоне» (М., 1966).

Недоліків збірки не дуже багато, і вони не можуть вплинути на загальну високу оцінку книги про симпатії народів світу до ідей Жовтня, про інтернаціональну солідарність трудящих.

Л. І. ПЕРЕПЛЬОТЧИКОВ

УЧАСТИЕ ТРУДЯЩИХСЯ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН В ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ,
изд-во «Наука», М., 1967, 344 с.

З метою всебічного обговорення питань, пов'язаних із вивченням участі зарубіжних інтернаціоналістів у подіях Великого Жовтня, на честь 50-річчя Великого Жовтня за ініціативою Академії Наук СРСР в Одесі відбулася Всесоюзна наукова сесія. Місце для її проведення обрано не випадково. 1917 р. на Півдні України перебувало близько 100 тис. зарубіжних трудящих і Одеса стала тоді одним з центрів створення інтернаціональних загонів. У січні 1918 р. інтернаціоналісти боролися в рядах одеської Червоної гвардії проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради, в 1919 р. тут у глибокому підпіллі діяла героїчна «Іноземна колегія».

Сесія пройшла дуже плідно і мала велике наукове і громадське значення. Вона стала овоєвідним підсумком дослідницької роботи радянських істориків по вивченню діяльності зарубіжних інтернаціоналістів.

Рецензована книга є збірником матеріалів Одеської сесії — доповідей і повідомлень про розвиток і зміцнення пролетарського інтернаціоналізму, форми і методи, застосовувані більшовицькою партією для згуртування зарубіжних трудящих, яких у ті буремні роки доля закинула до Росії.

У праці О. Я. Манусевича дано відомості про національний склад понад 4 млн. інтернаціоналістів, розглянуто роботу більшовиків по залученню вихідців із зарубіжних країн під час першої світової війни, до боротьби за перемогу Радянської влади.

Статті А. Д. Бачинського, А. І. Гуляка, М. І. Дихана, М. Ю. Раковського зацікавлюють читача новими даними щодо діяльності інтернаціоналістів на Півдні України. Л. Зак, В. Г. Коновалова, Ю. І. Патлажан розкривають революційні дії інтернаціоналістів у військах інтервентів, які висадилися в Одесі, та комуністичну пропаганду «Іноземної колегії».

Цікаві повідомлення про такі форми прояву інтернаціональної пролетарської солідарності, як братання на фронтах імперіалістичної війни в 1917 р. (А. В. Ткачук) і переселення в 20-х роках робітників з промислово розвинутих країн у Радянський Союз з метою подання виробничо-технічної допомоги будівництву нового соціалістичного суспільства (Г. Тарле).

Л. І. Яковлев й Р. О. Ермолаєва дослідили документальні матеріали державних і партійних архівів, що відбивають діяльність іноземних інтернаціоналістів у Росії. Аналіз архівних джерел доводить наявність у нашій країні джерельної бази для дальшого вивчення інтернаціоналістського руху, що дає змогу не тільки поповнити й уточнити відомості про деякі питання, але й зробити нові узагальнення, накреслити нові аспекти розгляду проблеми. Це, насамперед, такі питання: партійний склад зарубіжних трудящих, що перебували тоді в Росії; робота більшовиків серед російських військовополонених і серед іноземних трудящих (які перебували в Росії) в долютневий період; політика Радянської влади щодо військовополонених та ін.

В ряді матеріалів (А. Х. Клеванський, П. М. Калениченко, Ю. Щербаков) правильно і своєчасно порушуються питання про вивчення діяльності іноземних інтернаціоналістів, які повернулись до себе на батьківщину з Росії, та про вплив інтернаціоналістського руху на процеси формування й розвитку зарубіжних комуністичних і робітничих партій. Для багатьох тисяч іноземних трудящих Жовтнева революція стала прекрасною школою російського революційного досвіду.

Видання матеріалів Одеської сесії — корисна і потрібна справа. Книга збагачує уявлення про міжнародне значення Жовтня, сприяє дальшому вивченню інтернаціоналістського руху й свідчить про повагу радянських людей до своїх зарубіжних братів, чий славний діла назавжди ввійшли до літопису Великого Жовтня.

А. П. КЛАДТ

ИСТОРИЯ МОЛДАВСКОЙ ССР, ТОМ I
(С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции). Редакционная коллегия: Л. В. Черепнин (ответственный редактор), Я. С. Гросул, Ю. Г. Иванов, Н. А. Мохов, Е. М. Руссев, П. В. Советов, Г. Б. Федоров, Д. Е. Шемяков,
изд-во «Карта молдовеняскэ», Кишинев, 1965, 659 с.

Протягом сторіч тісно перепліталися історичні долі народів України і Молдавії, які боролися проти тих самих іноземних поневолювачів. Ці народи мають багато

спільних традицій у галузі матеріальної та духовної культури. У наш час зв'язи між обома народами міцніють. Тому природно, що в нашій республіці з великим інтересом зустрінуто вихід у світ другого видання «Історії Молдавської РСР» (т. I). Це, по суті, не перевидання, а нова праця. Більшість питань трактується по-новому, згідно з останніми досягненнями молдавської історичної науки. Якщо першому виданню значною мірою були властиві схематизм, не підкріплена фактами декларативність, то в новому курсі більшість розділів ґрунтується на узагальненні великого фактичного матеріалу.

У вступній частині на основі багатьох

археологічних матеріалів викладено відомості про населення, що проживало на території Молдавської РСР в період первісообщинного ладу. Тут охарактеризовано, зокрема, ряд археологічних культур, поширених як у Молдавії, так і на Україні. Наводяться досить переконливі аргументи про те, що в окремих районах між Дністром і Дунаєм пам'ятки черняхівської культури (II—IV ст.) залишені ранніми слов'янами. Водночас підкреслюється, що масове заселення території Молдавії слов'янськими племенами припадає на VI—VII ст. Слов'яни застали на придунайських землях романізоване населення, переважно гето-дакійського походження, яке, на думку ряду істориків, у добу переселення народів було відтіснене на південь від Дунаю, а згідно з твердженнями інших авторів — збереглось у лісах Карпат. В «Історії Молдавської РСР» автори об'єднують обидві концепції і вважають, що романізована людність протягом VI—IX ст. тією чи іншою мірою зберігалась як у лісах карпатського та дунайського передгір'їв, так і на дунайській рівнині, чим зумовлена і відмінність у соціально-економічному розвитку: мешканці гір та лісів займались тваринництвом, мешканці рівнин, як і слов'яни — землеробством. Наслідок тривалого співжиття і взаємо впливів у районах на південь від Дунаю слов'яни асимілювали романізоване населення, зате на північ від Дунаю романізовані племена асимілювали слов'ян, внаслідок чого утворилося східнороманське населення — предки пізніших молдаван та румунів. Щоправда, питання про формування в цей час єдиної східнороманської народності залишається спірним (стор. 61). Крім того, на наш погляд, не доцільно називати «волохами» предків східнороманських народів, оскільки цей термін вживався в багатьох значеннях, що може викликати непорозуміння. В історичних працях волохами називають то спільних предків молдаванів та волохів, то лише ту народність, яка формувалась у Волоському князівстві (XIV—XVIII ст.). Слов'яни називали волохами представників різних романських народів, а одночасно під «волохами» в Карпатах протягом XIV—XVII ст. розуміли гірських скотарів-общинників, незалежно від їх етнічного походження¹.

У X—XI ст., як і раніше, вся північна частина сучасної Молдавії та Буковина були заселені східнослов'янськими племенами, що входили до складу Київської Русі. У другій половині XI і в XII ст. постійні половецькі набіги відтіснили значну частину слов'ян у північні райони, де й у наступні сторіччя вони проживали найбільш компактно. Нема, однак, достатніх підстав думати, що надовго порушився зв'язок цього населення з давньоруськими феодальними центрами, що воно ли-

ше «інколи» підпорядковувалось владі Галицького (пізніше Галицько-Волинського) князівства (стор. 80). Вхідження частини молдавських земель до Галицького і Галицько-Волинського князівств було таким же тривалим і стійким, як і вхідження цих земель раніше до Давньоруської держави. Та й у самій же «Історії Молдавської РСР» на підставі опису Східної Європи 1308 р. зазначається, що на початку XIV ст. кордон Галицько-Волинської і Болгарської держав проходив у центральній частині Молдавії. Якщо значна частина сучасної Молдавії входила до Галицько-Волинського князівства в період його занепаду, то тим більше це стосується доби розквіту князівства. Належність молдавських земель до Галицького феодального об'єднання підтверджують і джерела, цитовані в рецензованій праці («Слово о полку Ігоревім», повідомлення візантійського історика Никити Хоніата Акоміната). Про це ж говорять і збереження в юридичній практиці пізнішого Молдавського князівства ряду інститутів та термінів періоду Галицько-Волинського князівства. Навіть після того, як Молдавія стала незалежною державою, молдавські церковнослужителі і далі висвячувалися галицькими ієрархами (стор. 260). Важливо відзначити також, що грошова система Молдавії сформувалась під впливом галицько-волинської.

На підставі глибокого вивчення наявних документальних матеріалів у рецензованій праці проаналізовано соціально-економічний розвиток молдавського князівства в XIV—XVIII ст. Наводяться цікаві факти про велику роль зв'язків з Україною для розвитку економіки і культури Молдавії, підкреслюється спільність визвольної боротьби українського та молдавського народів проти польських феодалів і султанської Туреччини. Розділи, присвячені цим питанням, є цінним внеском також і в українську історіографію.

На жаль, у книзі нічого не сказано про молдавсько-українські зв'язки в галузі образотворчого мистецтва й архітектури, про специфіку розвитку тих українських земель, що входили до Молдавського князівства. Проте останнє, як і збереження в Молдавії традицій доби Галицько-Волинського князівства, сприяло використанню української мови як урядової в XIV — першій половині XVII ст., про що свідчать так звані молдавські грамоти². Тому не мають рації автори розділу про культуру, називаючи «слов'янською» мову молдавських літописів та церковної літератури, а також грамот та інших ділових документів. Церковна література в Молдавії створювалась церковнослов'янською мовою, а грамоти, за незначними винятками, українською. І якщо мова більшістю грамот Молдавії XIV — початку XVII ст. за гра-

¹ «Український історичний журнал», 1966, № 2, стор. 150—151.

² Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. Пробний зошит, К., 1964, стор. 10.

матичною будовою і словниковим складом не відрізняється від мови українських грамот³ Галичини і Великого князівства Литовського, то вона явно відмінна від середньоболгарської мови грамот Трансильванії та Волощини. Про український характер грамот Молдавії свідчать слова, що зустрічаються в цитатах, наведених у рецензованій праці, — «слід», «злодійський» (стор. 83), «усі», «собі» (стор. 127) тощо.

Докладно і аргументовано розповідають молдавські історики про розклад феодальних і формування капіталістичних відносин у першій половині XIX ст., про визвольну боротьбу молдавського народу в цей період. Підкреслюється важливість приєднання Бессарабії до Росії для соціально-економічного та культурного розвитку молдавського народу. Наводяться деякі відомості про спільні антифеодальні виступи українського та молдавського населення Бессарабії.

У розділах, присвячених питанням культури, на конкретних фактах показано єдність культурного розвитку прутсько-дністровської Молдавії та запруської Молдови. Ця єдність ослабла лише з кінця XIX ст., коли запруські молдавани поступово входять до складу сформованої в той час румунської буржуазної нації (стор. 438).

Відповідно до специфіки історичного розвитку та характеру наявних джерел до XVIII ст. книга висвітлює Молдавське князівство, а починаючи з 1812 р. основним об'єктом дослідження стає Бессарабія. А тому знаходимо відомості також про українські райони Бессарабської губернії, про економічний розвиток ряду міст України: Акермана, Хотина, Ізмаїла, Болграда, Рені, Кілії (стор. 401 та ін.). Це до певної міри можна виправдати тим, що українська та молдавська частини Бессарабської губернії перебували в тісному економічному зв'язку і протягом тривалого часу становили єдину адміністративну одиницю. Однак авторам слід було б більше звертати уваги на етнічну територію молдавського народу в Бессарабії та на лівобережжі Дністра. Зокрема, бажано було б застосувати інтерполяцію статистичних даних по повітах, щоб мати змогу хоча б приблизно навести показники соціально-економічного розвитку всієї Молдавії*.

У книзі переконливо висвітлено розвиток капіталізму в сільському господарстві і промисловості Молдавії в другій полови-

ні XIX ст., життя й боротьбу молдавського народу в період імперіалізму та буржуазно-демократичних революцій, охарактеризовано суспільно-політичний рух. Велику увагу автори приділяють революційно-визвольному руху трудящих, показують, яке величезне значення для історичної долі молдавського народу мала діяльність більшовицької партії. Однак надто стисло, місцями схематично, висвітлюється національно-визвольний рух другої половини XIX — початку XX ст. Викликає сумнів теза, що серед селян не міг зародитись «хоч трохи серйозний національно-визвольний рух», бо «основна маса молдавського селянства була зосереджена в повітах середньої смуги Бессарабії, де значна частина поміщиків складалась також з молдаван» (стор. 514).

Книга в цілому старанно відредагована, непогано ілюстрована. Але надто спрощеними є деякі з карт, досить бідний науково-допоміжний апарат. Не слід було відмовлятися хоча б від найважливіших покликів на спеціальну літературу.

Трапляються деякі неточності. Автори твердять, начебто окремі молдавські господарі були членами Львівського Успенського (Ставропігійського) братства. Насправді вони, хоч і підтримували братство, справжніми братчиками не були, як і ряд українських світських та духовних феодалів, що їх стара історіографія безпідставно зараховувала до числа членів братств⁴. Говорячи про належність Брацлавщини до польських володінь (стор. 147), варто було уточнити, що Польща захопила ці землі лише 1569 р. напередодні Люблінської унії. Модернізацією є найменування єзуїтських колегій XVII ст. коледжами, а папірень («паперових млинів») — фабриками (стор. 274, 262). Патріарша школа в Константинополі не була вищою. У наступному виданні варто уточнити, яку саме школу мали росіяни в Яссах у XVII ст., хто в ній навчався. При визначенні народності, що брала участь в антифеодальних рухах XVII—XVIII ст., допускаються надто категоричні твердження на підставі самих лише ономастичних даних (стор. 306). Нечітким є висловлення про «заворушення на Україні і в Новоросії», оскільки так звана Новоросія — невід'ємна складова частина України. Очевидно, через недогляд одне й те ж прізвище передається то як Лепушняну, то як Лалушняну.

Незважаючи на окремі недогляди і недоробки, «Історія Молдавської РСР» — творчий успіх авторського колективу.

Я. Д. ІСАЄВИЧ

³ В. Розов. Українські грамоти, т. I, К., 1928.

* На жаль, у книзі не дається етнографічна карта Молдавії, хоч збереглися джерела для створення такої карти — матеріали В. Бутовича, Л. Берга.

⁴ Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст., К., 1965, стор. 46—50.

**С. А. ВОЛЬСЬКИЙ.
ВЕЛИЧНИЙ ПОДВИГ,**

Видавництво політичної літератури України. К., 1967, 232 с.

Історія Великої Вітчизняної війни привертала і привертає увагу дослідників. З особливою гордістю згадують радянські люди величчя звершення нашого народу в дні героїчної боротьби проти фашистської навали як на фронті, так і в тилу ворога, на тимчасово окупованій території, зокрема масовий подвиг славних захисників міст-героїв Москви і Ленінграда, Києва і Севастополя, Сталінграда й Одеси, Брестської фортеці.

Монографія С. А. Вольського «Величкий подвиг» присвячена 73-денній обороні Одеси. Структура книги науково аргументована. У перших розділах автор розповідає про події перших днів війни, про діяльність партійної організації і трудівників міста, які перетворили його в неприступну фортецю, підкреслює значення героїчної епопеї.

Оборону Одеси показано на широкому фоні боротьби радянського народу проти фашистських загарбників. Цей важливий стратегічний плацдарм, найбільший порт на Чорному морі, індустріальний центр Півдня України займав особливе місце в планах гітлерівської Німеччини і боярської Румунії.

Автор, відтворюючи на сторінках монографії події тих незабутніх днів, багато розповідає про людей, які організовували трудящих міста на відсіч ворогові. Це командир військово-морської бази, а згодом командуючий Одеським оборонним районом контр-адмірал Г. В. Жуков, командуючий Приморською армією Г. П. Софронов, член Військової ради бригадний комісар І. І. Азаров та ін. Назавжди в пам'яті народу залишаться подвиги 1-го полку морської піхоти під командуванням Я. І. Осипова, відважної кулеметниці 25-ї дивізії Ніни Онілової, снайпера Людмили Павличенко, командира авіаполку майора Л. Л. Шестакова та багатьох інших.

Автор переконливо розкрив провідну і мобілізуючу роль Одеської партійної організації. Всенародний характер війни він показав на прикладі створення народного

ополчення, яке почало формуватися вже 14 липня 1941 р. Понад 30 тис. ополченців пліч-о-пліч з воїнами Радянської Армії і Чорноморського флоту відстоювали кожну п'ядь землі.

Особливе місце у монографії відведено трудовим звершенням захисників Одеси, зокрема молоді. Понад 87% робітників промислових підприємств змагались за дострокове виконання фронтових замовлень.

Спеціальний розділ книги присвячено радянським морякам. У період оборони вони відбили понад 200 атак ворожої авіації; 56 транспортних суден, здійснюючи рейси під ворожим вогнем, вивезли з Одеського порту матеріальні цінності на сотні мільйонів карбованців; 27 бойових кораблів військово-морського флоту постійно підтримували частини Приморської армії.

З великим хвилюванням читаються сторінки про останні дні оборони міста. Гітлерівське командування вимагало від Антонеску негайного оволодіння Одесою. У середині вересня на одеському напрямку було зосереджено 5 ворожих армійських корпусів, які налічували 18 дивізій. Ворог зазнав у запеклих боях значних втрат.

В результаті успішних контрударів радянських військ у румунських дивізіях лишилося близько 20—25% особового складу.

Захисники Одеси примусили противника кинути сюди половину всіх збройних сил сателіта фашистської Німеччини — боярської Румунії і значно обезкровили його. Під стінами міста-героя було вбито, поранено і взято в полон близько 160 тис. ворожих вояків. Героїчна оборона Одеси відіграла важливу роль у зриві гітлерівського «бліцкригу», продемонструвала перед усім світом силу радянського патріотизму.

Слабою стороною рецензованої праці є те, що у вступі не дано історіографії питання, недостатньо використано спогади учасників героїчної оборони Одеси. Бажаю було б детальніше розповісти про евакуацію Одеси та її значення для оборони Севастополя. Проте ці зауваження не применшують цінності монографії С. А. Вольського, яка заслуговує на увагу широкого кола читачів.

М. Ю. РАКОВСЬКИЙ

І. ДУДКО.

В. І. ЛЕНІН І ЧЕРНІГІВЩИНА,
вид-во «Пратор», Харків, 1967, 172 с.

Вийшла з друку книга І. П. Дудка «В. І. Ленін і Чернігівщина». Крім вступної частини, вона має 6 розділів, які розповідають про Чернігівщину від скасування кріпосного права до наших днів. Основним лейтмотивом праці — зв'язки В. І. Леніна з Чернігівщиною, вплив ленінських ідей на формування революцій-

ної свідомості мас, на діяльність місцевих партійних організацій. В ній використано і систематизовано багатий фактичний матеріал — Твори В. І. Леніна, рішення партійних з'їздів і конференцій, архівні документи, більшовицька преса, монографії та спогади учасників історичних подій. Розділ за розділом, в історичній послідовності, розповідається про минуле і сучасне Чернігівщини.

Автор показує соціально-економічні передумови революційного руху на Чернігівщині, дає характеристику розвитку капі-

талістичних виробничих відносин у губернії наприкінці XIX — на початку XX ст., наводять праці В. І. Леніна, в яких аналізується становище трудящих («Розвиток капіталізму в Росії», «Нові господарські рухи в селянському житті», «Проект промови з аграрного питання у другій Державній думі», «Відповідь на критику нашого проекту програми», «Кріпосне господарство на селі», «До питання про кошторис міністерства землеробства», «Картинки життя» та ін.). В. І. Ленін писав, що Чернігівська губернія відносилась до тієї частини царської Росії, де з усією силою проявлявся болісний для селянства прусський тип розвитку капіталізму і де набрало надзвичайної гостроти аграрне питання. Залишки кріпосництва, глибоке класове розшарування на селі, злиденність, кабала, хижацька експлуатація — все це породжувало гострі класові суперечності, створювало сприятливі передумови для розгортання революційного руху серед селянства.

В книзі розкривається значення творів В. І. Леніна, більшовицької преси, зокрема газети «Искра», у створенні й зміцненні соціал-демократичних організацій Чернігівщини, де було покладено початок перевиданню ленінських праць (стор. 27—28). Одними з перших на Україні з твором В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» ознайомились чернігівці. Влітку 1894 р. 100 примірників цієї праці передрукувала на гектографі революційно настроєна молодь Борзнянського повіту. Значна частина тиражу загинула, решта була розповсюджена в Чернігові, Києві, а 10 примірників надіслано до Петербурга (стор. 28).

Привертають увагу сторінки, присвячені діяльності ленінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» і його вплив на трудящих Чернігівщини, заснування у Чернігові першого марксистського соціал-демократичного гуртка, в роботі якого брав участь молодий М. І. Подвійський (стор. 30).

З великим інтересом читаються сторінки, присвячені революційному рухові в 1905—1907 рр. Вони відтворюють революційні виступи робітників і селян Чернігівщини, якими керували соціал-демократичні організації, розповідають про вплив на їх діяльність ленінських ідей, що проникали через газету «Вперед».

Далі йде розповідь про діяльність більшовицьких організацій краю в роки реакції і нового революційного піднесення та першої світової війни. Привертає увагу тісний зв'язок революційних мас і більшовиків Чернігівщини з ленінською газетою «Правда», на сторінках якої вміщено понад 30 кореспонденцій і заміток з життя губернії (стор. 94). Тут читач знайомиться з активними учасниками революційної боротьби за владу Рад — більшовиками В. А. Селюком, І. П. Товстухою, Ю. М. Коцюбинським, В. М. Примаковим,

Н. М. Горбовцем, С. Г. Уріним, О. І. Стецьким та ін. Керуючись ленінськими Квітневими тезами та рішеннями Квітневої конференції РСДРП(б), більшовики Чернігівщини готували трудящих до революції, до встановлення влади Рад. З неослабною увагою читаються сторінки про наростання й перемогу революційного руху, про зв'язок більшовицьких організацій губернії з Центральним Комітетом партії, з газетами «Правда» і «Робочий путь».

Останній розділ книги присвячений безсмертю ленінських ідей, втілених у життя на землі Чернігівщини. Колиш відстала сільськогосподарська окраїна Росії стала однією з передових областей Української РСР.

На жаль, книга не позбавлена недоліків, які знижують її цінність.

У праці є чимало цифрових даних, але не всі вони відповідають дійсності. Так, на стор. 15 вказується, що селянам губернії належало 42,1% усіх земель, решта — 57,9% була в руках експлуататорських прошарків села. Проте в історичній літературі зустрічаються й інші дані. Так, М. А. Рубач відзначає, що в Чернігівській губернії після революції підлягало конфіскації 1839 тис. дес. земель поміщиків, церкви, монастирів, купців і куркульських покупних земель, що становить 41,9% усієї землі губернії¹. Такі різнобіжні дані потребують уточнення. У другому і третьому розділах книги автор пише, що після II з'їзду РСДРП на Чернігівщині діяли соціал-демократичні організації, тимчасом тоді вони були об'єднаними у більшості з них переважали меншовики, які стояли на антиленінських, опортуністичних позиціях. На стор. 52 автор пише: «Зміштілі під впливом ленінських ідей соціал-демократичні організації Чернігівщини починають широкую революційну агітацію серед робітників і селян». Виходить, що у другій половині 1904 р. меншовики, керуючись ленінськими настановами, зміцнювали партійні організації і вели таку ж, як і більшовики, революційну роботу серед трудящих. Це суперечить дійсності. Про це саме (стор. 55) говориться, що в період революції 1905—1907 рр. «революційними виступами робітників і селян Чернігівщини керували соціал-демократичні організації» (стор. 62—64) та ін. Відомо, що меншовики в цей час скотилися на опортуністичні позиції і в питаннях тактики. Не точно коментується рішення з'їзду організацій Поліського комітету, який, «долаючи шалені нападки меншовиків, ...визнав, правда, з рядом застережень, обраний на III з'їзді ЦК вищим керівним органом партії» (стор. 62). Насправді, як писала газета «Пролетарій» 17 липня 1906 р., він не тільки не визнав III з'їзду РСДРП загальнопартійним, а вважав, що поряд його скликання не відповідає «теперішнім

¹ М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, К., 1957, стор. 30.

потребам партії», а питання про юридичну законність його залишається відкритим».

Розглядаючи ставлення більшовиків на чолі з Леніним до Булігінської думи, автор пише, що вони «проголосили активний бойкот їй і закликали трудящих до протесту у вигляді загальнополітичного страйку і збройного повстання. «Ці ленінські заклики одразу знайшли відгук на Чернігівщині», а 15 жовтня розпочався загальний страйк (стор. 68). Створюється враження, ніби партійна організація дотримувалась ленінської тактики. Протилежної думки інший автор. В. Щербаков. Він пише, що об'єднана парторганізація Чернігова щодо Булігінської думи скотилась на меншовицькі позиції, що не було в місті 15 жовтня 3-денного страйку, а протягом 3 днів проходили мітинги, погроми чорносотенців². Такі різні дані з приводу подій у Чернігові вимагають більш детального їх вивчення.

На стор. 74 вказано, що наприкінці 1905 — на початку 1906 р. Чернігівська міська партійна організація складалася приблизно з 250 чоловік. Автору варто б підкреслити, що загалом це були меншовики, невелика ж групка більшовиків не могла мати вирішального впливу. На чолі її стояли меншовики — В. Полуботок та Й. Дроздов.

Автор дещо спрощено змальовує В. А. Селюка, говорячи, що «йому належить помітна роль у збереженні і зміцненні більшовицької організації міста» (стор. 84), а фактично ж він був організатором і керівником самостійної більшовицької групи в Чернігові, яка згодом виросла в партійну організацію³.

На стор. 99 І. П. Дудко констатує факт, що «наприкінці 1916 року до Чернігова приїхала за завданням ЦК РСДРП Р. С. Землячка, яка поставила перед більшовиками міста завдання по розгортанню революційної боротьби». Насправді Р. С. Землячка приїжджала не за завданням ЦК партії, а від Московського комітету РСДРП на прохання більшовицької організації Чернігова. Після її приїзду Чернігівська організація була офіційно затверджена Київським комітетом як самостійна більшовицька організація⁴.

На стор. 101 автор пише, що 16 березня 1917 р. у Чернігові створюється Рада робітничих депутатів. Фактично ця подія відбулася наприкінці березня 1917 р., а 16 березня на загальних зборах робітників міста було схвалено лише постанову про

обрання Ради і встановлено норми представництва та порядок виборів⁵.

Прикро, що у такій відповідальній праці наводяться неперевірені дані. Так, на стор. 107 сказано, що чисельний склад Чернігівської більшовицької організації перед липневими подіями становив 110 чоловік, а в дійсності було 150 чол.⁶ Через дві сторінки без будь-яких підстав автор стверджує, що влітку 1917 р. в Конотопі був створений червоногвардійський загін чисельністю близько 1000 чоловік. і бойова дружина в Добрянці. Насправді червоногвардійські загони виникли в цих містах тільки після збройного повстання в Петрограді. Військово-революційні комітети були створені в Добрянці 31 жовтня, а в Конотопі — 1 листопада 1917 р.⁷ Нечітко висвітлено питання про Чернігівську Раду. Так, на стор. 113 автор пише, що після перемоги збройного повстання в Петрограді більшовицька фракція Чернігівської Ради робітничих і солдатських депутатів прийняла резолюцію солідарності з революційним Петроградом, вирішила не допустити відправки з міста будь-яких військових частин для каральних цілей і утворила ревком. Більшовицька фракція справді прийняла резолюцію солідарності й пропонувала створити ревком, але Рада цю резолюцію відхилила і ревкому в Чернігові 1917 р. не було⁸.

Невірно висвітлено полеміку на зборах Чернігівської партійної організації 20 грудня 1917 р. (стор. 118), на яких виступив з яскравою промовою Ю. М. Коцюбинський. Автор пише, що він роз'яснив ленінські декрети про мир і землю, викрив антинародну політику українських буржуазних націоналістів, меншовиків і есерів. Насправді питання стояло набагато гостріше. На зборах опортуністи намагалися довести, ніби країна ще не визріла для пролетарської революції і треба зупинитись на буржуазно-демократичній революції, оскільки декрети Ради Народних Комісарів «переходять межі демократичної революції і лише шкодять»⁹. Саме проти цієї антиленінської контрреволюційної політики опортуністів і виступив з нищівною критикою Ю. М. Коцюбинський. Його точ-

⁵ «Черниговская земская газета», № 23, 21 марта 1917 г.; Чернігівський обласний державний архів, ф. Р-651, оп. 3, од. зб. 11, арк. 30.

⁶ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917), Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 672.

⁷ «Летопись революции», 1925, № 4, стор. 112; 1922, № 1, стор. 150.

⁸ Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов, стор. 423; Чернігівський обласний державний архів, ф. Р-651, оп. 3, од. зб. 11, арк. 31.

⁹ Чернігівський обласний державний архів, ф. Р-65, оп. 3, спр. 11, арк. 59.

² В. Щербаков. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902—1917), стор. 164, 130, 135—136.

³ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, збірник спогадів, Чернівці, 1958, стор. 32—34.

⁴ Чернігівський обласний державний архів, ф. Р-651, оп. 3, од. зб. 11, арк. 2.

ку зору підтримала більшість комуністів міської партійної організації. Але автор саме і не помітив суті розходжень, гостроти і принципіального значення полеміки. Неточності зустрічаються й на стор. 112, 113, 114—115, 154 та ін.

Поверхою висвітлює автор події на Чернігівщині в 1919 р., а про 1920 р. на-

писав лише сім рядків! Всі ці та деякі інші недоліки свідчать, що автору слід було з більшою відповідальністю поставитись до історичних фактів і подій. Вважаємо, що наші зауваження допоможуть йому в далішній роботі.

С. П. МАРЦЕНЮК, В. У. ЧОРНОУС

**ЮЗЕФ СОБЕСЯК, РИШАРД ЄГОРОВ.
БУР'ЯНИ.**

Документальна повість.

*Авторизований переклад з польської,
вид-во «Дніпро», К., 1967, 276 с.*

Про першу частину цієї документальної розповіді («Земля горить», К., 1965) «Український історичний журнал» (1966, № 11) уже інформував читачів. Друга частина — «Бур'яни» є її продовженням. Автори книги розповідають про те, як народні месники в складних умовах воєнного переслідування і підступних дій буржуазних націоналістів та їх зарубіжних хазяїв вели героїчну боротьбу у ворожому тилу на окупованій німецькими фашистами Волині.

Виявляючи справжній радянський гуманізм, партизани, з ініціативи свого командира Юзефа Собесяка, створили «лісову республіку», в якій перебувало близько 500 стариків, жінок, дітей. Глибока людяність забезпечувала народним месникам найширшу підтримку населення районів, у яких вони діяли.

Ця думка проходить через усю книгу колишнього партизанського командира, а нині відомого військового діяча, адмірала і ветерана Збройних Сил братньої Польської Народної Республіки. Цінною є вона і з іншого, дуже важливого для історика партизанського руху погляду. Розповідаючи про спільні дії керованої ним бригади разом із з'єднаннями, якими командували А. П. Бринський, Л. Є. Кизя, С. А. Ковпак, О. О. Федоров та ін., Юзеф Собесяк не раз підкреслює, що, всі спроби ворогів посварити народних месників з місцевим населенням зазнавали невдачі. Цьому сприяла величезна в умовах окупаційного режиму агітаційно-масова робота, що її вели парти-

занські пропагандисти, поширюючи серед населення листівки, відозви, у яких закликали поляків і українців спільно боротися проти гітлерівських загарбників.

Як і у першій книзі, автори підкреслюють, що радянські люди весь час пам'ятали про свій інтернаціональний обов'язок — прийти на допомогу братнім слов'янським народам.

Уже під час першої зустрічі з Юзефом Собесяком (Максом) С. А. Ковпак наголосив на тому, що «треба допомогти полякам. Не можна допустити, щоб націоналісти безкарно їх убивали» (стор. 65). А пізніше керівник партизанського руху на Волині, секретар обкому партії В. А. Берма теж підкреслював, що необхідно приділити більше часу роботі серед польського населення, підтримувати з ним постійний тісний зв'язок, роз'яснювати мету польського народу у війні, допомагати у створенні загонів самооборони.

В умовах, коли польський емігрантський уряд у Лондоні розірвав дипломатичні відносини з радянським урядом, а генерал Андерс вивів польські війська до Ірану, таке співробітництво українських партизанів з польським населенням мало важливе військово-політичне значення. І автори книги показують, які позитивні наслідки воно дало, як уже тоді були закладені підвалини народної Польщі.

Книга Юзефа Собесяка і Ришарда Єгорова є значним вкладом у мемуарну літературу про партизанський рух на Україні. Вона ще раз підтверджує міцний, непорушний зв'язок і союз братніх соціалістичних народів, що ґартувався в їх спільній боротьбі з гітлерівським агресором.

Ш. Я. ВЯДРО

Хроніка та інформація

МАРКСОВОМУ ЮВІЛЕЮ ПРИСВЯЧЕНІ

На честь 150-річчя з дня народження геніального мислителя і революціонера Карла Маркса 25 квітня 1968 р. відбулися Загальні збори Відділу економіки, історії, філософії і права АН УРСР, в яких взяли участь вчені-суспільствознавці, викладачі вузів, представники наукових і культурно-освітніх організацій та установ міста Києва.

У вступному слові академік-секретар Відділу, член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій відзначив, що вчення Маркса є великим революційним переворотом у розвитку суспільної думки людства. Великий мислитель дав наукову відповідь на питання, поставлені розвитком самого життя, показав реальні шляхи знищення капіталізму і переходу до комунізму. І. О. Гуржій охарактеризував також досягнення суспільствознавців Відділу економіки, історії, філософії та права у вивченні марксистської теорії.

Завідуючий відділом Інституту економіки АН УРСР, доктор економічних наук В. П. Корнієнко виголосив доповідь «Сучасні проблеми політичної економії у світлі вчення К. Маркса», в якій підкреслив, що дослідження Марксом капіталістичних відносин дозволило йому сформулювати найважливіші принципи політичної економії соціалізму. Ця наука, на думку доповідача, покликана вивчати економічні трудові відносини, займатися загальними, теоретичними, а не прикладними питаннями, які є ділянкою конкретної економіки. Науковий курс політекономії соціалізму потрібно побудувати на основі використання логіки, діалектичного методу і ряду категорій «Капіталу». Великий вклад у скарбницю марксизму вніс В. І. Ленін, який дослідив важливі теоретичні і практичні проблеми побудови соціалізму і комунізму. Відповідальним і почесним завданням марксистів-ленінців є дальша наукова розробка ідей, одним із головних джерел яких служить економічне вчення К. Маркса.

У своїй доповіді «К. Маркс і Україна» старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук І. М. Кулінич переконливо показав, що Маркс цікавився як далеким минулим, так і сучасним йому становищем

українського народу, був знайомий з популяризаторами його вчення на Україні М. І. Зібером, С. А. Подолинським, І. Ф. Фесенком. Маркс читав твори М. Драгоманова, М. Костомарова про події, які відбувалися на Україні, використовував матеріал цих праць у своїй роботі. Новий період у поширенні марксистського вчення в нашій країні пов'язаний з ім'ям В. І. Леніна, який творчо розвинув теоретичну спадщину основоположників марксизму, збагатив і підніс її на нову височину.

Завідуючий відділом Сектора держави і права АН УРСР доктор історичних наук В. М. Терлецький виступив з доповіддю «К. Маркс про державу та демократію і сучасність». Велич К. Маркса полягає в тому, що він з'ясував всесвітньо-історичну роль пролетаріату у революційному перетворенні людського суспільства, відкрив у робітничому класі суспільну силу, якій історичною долею судилося очолити боротьбу трудящих мас за побудову соціалізму і комунізму. Промовець наголосив на тому, що К. Маркс і Ф. Енгельс рішуче виступали проти недооцінки й ігнорування політичних, ідеологічних, правових ідей, теорій. Вони довели, що виникнення, розвиток і зміна суспільно-економічних формацій, державно-правових систем відбувається за об'єктивними законами.

В доповіді показано роль В. І. Леніна як геніального продовжувача справи К. Маркса і Ф. Енгельса — засновника і вождя Комуністичної партії і першої у світі соціалістичної держави. Її закони, що є вираження волі всього народу, повинні свято виконувати як усі громадяни СРСР, так і державні органи. Виступаючий гостро засудив ідеологів антикомунізму, українських буржуазних націоналістів, які зводять наклеп на СРСР, зокрема Українську РСР, та інші країни соціалізму, на їх політичну систему, державу і право. Зростання керівної й спрямовуючої ролі Комуністичної партії в нашій країні, підвищення активності Рад, профспілок та інших громадських організацій — закономірний процес, що характеризує глибоко демократичний характер соціалістичного ладу.

Доповідь «К. Маркс про принципи пролетарського інтернаціоналізму» зробив завідувачий відділом Інституту філософії АН УРСР доктор історичних наук О. А. Макаренко. К. Маркс і Ф. Енгельс завжди враховували як загальні закономірності класової боротьби, так і конкретні специфічні умови, в яких вона відбувається. Саме завдяки цьому вони й обґрунтували важливе положення про єдність національних та інтернаціональних інтересів і завдань пролетаріату і всіх трудящих. Відхід від спільних інтересів міжнародного робітничого руху, інтересів інтернаціонального братерства трудящих, вузьконаціональна обмеженість — чужі духові пролетарського інтернаціоналізму.

Всім відомо, яку величезну допомогу подає радянський народ іншим соціалістичним країнам і народам, що борються за своє визволення, особливо героїчному

в'єтнамському народу. В свою чергу, трудящі маси зарубіжних країн завжди виявляли найкращі почуття до СРСР. Головним завоюванням міжнародного робітничого руху є світова система соціалізму, яка створює всі умови для об'єднання вільних націй, заснованого на рівноправ'ї і повному довір'ї. Однак і у відносинах між соціалістичними країнами є певні труднощі, які зумовлюються рядом об'єктивних і суб'єктивних причин. Досвід КПРС, усіх марксистських партій і величезні відповідальні завдання, що стоять перед світовим революційним рухом, владно вимагають єдності національних та інтернаціональних дій, дальшого згуртування всіх трудящих під прапором пролетарського інтернаціоналізму, безсмертних ідей марксизму-ленінізму.

В. Л. ОРЛОВА

*
*

З 15 по 18 квітня 1968 р. в Ужгородському держуніверситеті проходила наукова конференція професорсько-викладацького складу, присвячена 150-річчю з дня народження К. Маркса. Її відкрив проректор по навчальній частині М. О. Лакіза. На пленарному засіданні були заслухані доповіді «В. І. Ленін про специфіку моралі як форми суспільної свідомості» (А. О. Кисельов), «К. Маркс про революційний рух в пореформеній Росії» (проф. Я. А. Чубуков).

На двох засіданнях секції історичних наук були заслухані і обговорені такі доповіді: «В. І. Ленін і робітничий рух в Угорщині» (І. М. Гранчак), «Питання історії України в творах В. І. Леніна» (Н. І. Межберг). Про боротьбу Румунської Комуністичної партії за створення умов для соціалістичної перебудови сільського господарства розповів Г. В. Марченко. Цікаві дані про допомогу Угорської Народної Республіки країнам, які визволились від колоніального гноблення, навів І. Г. Повхан. З інтересом вислухали учасники повідомлення про розвиток спеціалізації промисловості західних областей України, з яким виступив М. В. Арсент'єв.

Доповіді та повідомлення «Російська революційна демократія і Угорщина» (Я. І. Штернберг), «Іван Франко як

*
*

перший перекладач творів К. Маркса на українську мову» (Г. В. Павленко), «Радянський період життя і діяльності А. Кримського як історика» (К. І. Гурницький), «Культурне будівництво в Угорській Радянській Республіці в 1919 році» (М. В. Троян), «Закарпаття в роки першої світової війни» (Н. П. Баженова), «Відгук польського повстання 1863 року на Закарпатті» (В. В. Пальок), «Формування «традиційного» напрямку в буржуазній історіографії» (Л. В. Таран), «Деякі питання генезису капіталізму в країнах з прусським шляхом розвитку (на прикладі Угорщини)» (І. М. Мешко), «Дослідження поселення пізньобронзової доби в селі Дяково Виноградівського району Закарпатської області» (Е. А. Балагурі), «Слов'янські пам'ятки Верхнього Потисся» (С. І. Пеняк), «Діяльність «Етнографічного товариства Підкарпатської Русі» (Г. В. Божук), що також викликали жвавий інтерес учасників конференції, показали широкий діапазон дослідницьких інтересів науковців Закарпаття, пролили світло на ряд цікавих і недостатньо досліджених питань історичної науки.

Доповідачі відповіли на цілий ряд запитань. В обговоренні узяла участь більшість учасників конференції.

Г. Б.

23 квітня 1968 р. в приміщенні Вищої партійної школи при ЦК КП України відбулася об'єднана наукова сесія, присвячена 150-річчю з дня народження Карла Маркса. Сесію скликали Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Секція спільних наук Академії наук УРСР та Вища партійна школа при ЦК КП України.

Вступним словом сесію відкрив віцепрезидент Академії наук УРСР, директор інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР, академік АН УРСР І. К. Білодід. Він підкреслив, що з марксизмом-ленінізмом у свідомості мільйонів людей нерозривно зв'язані всі наші завоювання, всесвітньо-історичні перемоги соціалістичного суспільства. Невмируще вчення стало керівництвом до практичної дії про-

летарських революціонерів, широких трудящих мас в усіх куточках земної кулі, які піднялись на боротьбу за своє соціальне і національне визволення.

Марксизм змужнів у вогні класових битв і став могутньою зброєю не тільки пізнання світу, а й його корінного перетворення. Епоху цього перетворення відкрила Велика Жовтнева соціалістична революція, яка довела правильність наукового передбачення неминучості переходу людства від капіталізму до соціалізму. Перемога соціалізму в СРСР, утворення світової соціалістичної системи стали найвеличнішим тріумфом марксистсько-ленінського вчення.

На сесії з доповідями виступили ректор Вищої партійної школи при ЦК КП України, член-кореспондент АН УРСР А. Т. Чекалюк — «Всесвітньо-історичне вчення Маркса», директор Інституту економіки АН УРСР, академік АН УРСР С. М. Ямпольський — «Економічна теорія К. Маркса і сучасні проблеми підвищення ефективності суспільного виробництва», директор Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту мар-

ксизму-ленінізму при ЦК КПРС, лауреат Ленінської премії, доктор філософських наук І. Д. Назаренко — «Вчення К. Маркса про пролетарську партію та його значення на сучасному етапі», старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, кандидат філософських наук В. Ю. Євдокименко — «Марксизм і розвиток філософської думки на Україні», завідувачий сектором перекладів творів класиків марксизму-ленінізму Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, кандидат філологічних наук О. І. Білодід — «Про переклад творів К. Маркса і Ф. Енгельса на українську мову».

У доповідях було широко розкрито творчий характер вчення К. Маркса, велику роль В. І. Леніна у розвитку марксизму в нових умовах, історичне значення діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу по дальшому розвитку марксизму-ленінізму, по згуртуванню міжнародного комуністичного і робітничого руху.

К. Ф. МІЩЕНКО

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «РЕВОЛЮЦІЯ 1848 р. І УКРАЇНА»

У 1968 р. минає 120 років з часу буржуазно-демократичної революції 1848 р., події якої відбувалися також і на українських землях — Галичині, Буковині, Закарпатті та мали відгомін на Правобережжі й Лівобережжі. Цій знаменній історичній події присвячувалась республіканська наукова конференція, що проводилася за ініціативою Інституту історії АН УРСР та Львівського університету, за участю науковців Москви, Києва, Львова, Івано-Франківська та Чернівців у м. Львові 9—10 квітня 1968 р.

З вступним словом виступив ректор Львівського університету проф. М. Г. Максимович, який відзначив велике історичне значення революції 1848 р. для соціально-економічного прогресу країн Європи та розвитку світового революційного руху.

Учасники конференції заслухали 13 доповідей з важливих проблем розвитку революційних подій на західноукраїнських землях, впливу їх на інші райони України та Росії.

У методологічній доповіді «К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін про історичне значення революції 1848 р.» доктор історичних наук Ф. П. Шевченко вказав, що в своїх науково-теоретичних працях класики марксизму-ленінізму глибоко вивчали досвід і уроки революції 1848 р., проаналізував висловлювання і оцінки вождів пролетаріату щодо революційних подій на Україні.

Важливі проблеми солідарності прогресивних сил Росії з революційною боротьбою в Європі, а також розвитку пере-

дової суспільної думки під впливом революції 1848 р. присвятили виступи доктор історичних наук проф. А. П. Смирнов («Революція 1848 р. і Росія»), кандидати історичних наук О. В. Орлик («Про вплив французької революції 1848 р. на суспільну думку в Росії») і Г. Я. Сергієнко («Суспільно-політичний рух на Україні у зв'язку з революційними подіями в Європі (друга половина 40-х років XIX ст.)). Вони відзначили активізацію суспільно-політичного руху в Росії, Білорусії, Литві, на Україні під впливом революційного піднесення, спростували ворожу легенду про інертність народів Росії, її передових діячів щодо революції 1848 р., засудили спроби буржуазної антикомуністичної пропаганди фальсифікувати ставлення прогресивних сил Росії до революційних подій.

Питання розвитку українського національно-визвольного руху, загострення класових суперечностей, виникнення економічних і соціальних проблем напередодні і в період революції, становлення передової суспільно-політичної думки в Галичині, Буковині й Закарпатті містили доповіді: «Суспільно-політична думка в Галичині напередодні революції 1848 р.» доктора історичних наук професора Г. Ю. Гербельського, «Соціально-економічні проблеми визвольного руху на західноукраїнських землях у революції 1848 р.» кандидата економічних наук С. М. Злупка, «Український національно-визвольний рух в Галичині під час революції 1848 р.» кандидата історичних наук Ф. І. Стебляка, «Боротьба трудящих Буковини проти соціаль-

ного і національного гніту в революції 1848 р.» старшого викладача О. Ф. Пастуха, «Львівський університет в революції 1848 р.» кандидата історичних наук В. О. Бориса, «1848 рік в Станіславі» кандидата історичних наук Я. С. Мельничука, «Революція 1848 р. і розвиток капіталізму на західноукраїнських землях» кандидата економічних наук Г. І. Ковальчака.

Доповідачі одностайно підкреслювали прогресивний вплив та історичне значення революції для західноукраїнських земель, для розвитку економіки й культури, піднесення національної свідомості народу. У доповідях піддано критиці буржуазно-націоналістичні трактування питань історії революції в Галичині й Буковині.

Історіографії революції 1848 р. присвятили свої доповіді доктор історичних наук М. М. Кравець — «Іван Франко про революцію 1848—1849 рр.» і кандидат історичних наук Л. В. Олійник — «Революція 1848—1849 рр. у радянській історіографії». Вперше в історичній науці М. М. Кравець зробив повний аналіз копійної праці великого Каменяра як істо-

рика революції 1848 р. Разом з тим доповідач вказав на недостатнє використання сучасними дослідниками наукової опадщини Івана Франка. Відзначаючи значні успіхи радянських учених у вивченні революції 1848 р., Л. В. Олійник зробив слушні зауваження тим історикам, які у своїх працях подекуди викладають факти без глибокого наукового аналізу подій загалом, не даючи чіткої політичної оцінки новим важливим явищам, що виникли на Україні в ході революції («Головна руська рада», «Руський собор», Слов'янський конгрес у Празі, з'їзд українських учених у Львові та ін.).

В заключному слові Ф. П. Шевченко, підкресливши підвищення інтересу вчених республіки до революційних подій 1848—1849 рр., водночас відзначив наявність багатьох проблем, які чекають на дослідників, зокрема питання про діячів революції, її організаторів і керівників.

Учасники конференції ознайомилися з історичними пам'ятками старовинного міста, побували на місцях революційних подій 1848 р. у Львові.

О. В. МАРКЕВИЧ, Г. Я. СЕРГІЄНКО

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛУ ЕКОНОМІКИ, ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

26 березня 1968 р. відбулися загальні збори Відділу економіки, історії, філософії та права Академії наук УРСР, присвячені підсумкам діяльності установ Відділу за 1967 р. і завданням на 1968 р. У зборах взяли участь близько 300 науковців, представники Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, видавництва «Наукова думка», редколегій наукових журналів й інших організацій та відомств.

У доповіді академіка-секретаря Відділу І. О. Гуржія відзначено, що діяльність учених-суспільствознавців була спрямована на здійснення поставлених Комуністичною партією завдань по вивченню соціальних процесів, узагальненню досягнень у розвитку економіки та культури за 50 років Радянської влади, висвітленню ленінської національної політики, всесвітньо-історичної ролі першої соціалістичної держави. На діяльність установ Відділу відчутно позначилась постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві». Тематика наукових досліджень була наближена до сучасних завдань комуністичного будівництва. В 1967 р. установи Відділу виконували 99 тем, завершили 15 ювілейних праць (22 томи), в яких узагальнено піввіковий досвід будівництва нового суспільства. Всього за минулий рік установи Відділу опублікували 54 монографії, 5 збірників документів, 30 збірників статей, 75 брошур і близько однієї тисячі журнальних та газетних ста-

тей загальним обсягом 1900 друк. арк. Найбільшу кількість праць випустив у світ Інститут історії АН УРСР. За звітний період посилилась комплексна розробка суспільствознавчих проблем, чимало тем розроблялося разом з кафедрами вузів та іншими науковими установами. Працівники Відділу продовжували підтримувати міжнародні наукові зв'язки. Деякі вчені брали участь у міжнародних наукових з'їздах, конференціях, нарадах, побували в наукових відрядженнях у зарубіжних країнах.

Продовжувалося вдосконалення структури установ Відділу і розвиток нових перспективних наукових напрямків. Сектор держави і права, створивши структурні відділи, незабаром перетворився в Інститут держави і права АН УРСР. В Інституті історії організовано новий Відділ зарубіжної історіографії, в Інституті економіки — Відділ координації наукових досліджень і проблемну групу з наукової організації праці в промисловості. В Інституті філософії створено Відділ методології, методики і техніки соціальних досліджень, а також значно розширені дослідження теоретичних проблем пролетарського інтернаціоналізму.

Як зауважив І. О. Гуржій, багато чим є звітувати Інституту історії АН УРСР, колектив якого досліджував важливі проблеми вітчизняної та зарубіжної історії, зокрема історії Великого Жовтня, соціалістичного і комуністичного будівництва на

Україні, розвитку світової соціалістичної системи, міжнародного робітничого і національно-визвольного руху, а також питання історії техніки та природознавства. Науковці інституту подають велику науково-методичну допомогу авторським колективам і редколегіям «Історії міст і сіл Української РСР». Вийшли з друку томи, присвячені Харківській і Полтавській областям. По проблемі «Основні закономірності розвитку СРСР і УРСР у дожовтневий період» завершено дослідження теми «Україна в системі всеросійського ринку (60—90 рр. XIX ст.)». До 50-річчя Великого Жовтня опубліковано ряд колективних праць. Серед них двотомники «Історія Української РСР», «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», «Історія робітничого класу Української РСР», «Історія селянства УРСР», а також монографічні дослідження «Великі звернення», «Розвиток української культури за роки Радянської влади», «Історія Української РСР (науково-популярний нарис)». У цих працях на основі глибокого аналізу архівних матеріалів й використання досягнень вітчизняної історичної науки, з позицій марксистсько-ленінського вчення по-новому поставлено й вивчено ряд найважливіших проблем історії українського народу, глибоко розкрита роль народних мас, керівна роль Комуністичної партії у створенні нового суспільства. Разом з іншими науковими установами та вузами республіки Інститут історії провів ряд наукових конференцій і сесій: «Міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції» (Львів, жовтень), «Історія робітничого класу УРСР в епоху соціалізму» (Донецьк, квітень), сесії, присвячені розвитку економіки і культури возз'єднаних з УРСР Закарпаття й Буковини за роки Радянської влади (Ужгород, Чернівці, травень—червень), українсько-грузинським, українсько-молдавським та українсько-вірменським історичним зв'язкам (Тбілісі, Кишинів, Єреван).

Доповідач коротко сформулював тематику журналів «Економіка Радянської України», «Український історичний жур-

нал», «Радянське право», а також наукові кадри. За звітний період Відділ поповнився трьома академіками АН УРСР (П. В. Колпін, А. Д. Скаба, С. М. Ямпольський) і трьома членами-кореспондентами АН УРСР (Б. М. Бабій, М. М. Паламарчук, А. А. Чухно), а також значною групою докторів і кандидатів наук. І. О. Гуржій висвітлив завдання, що стоять перед науковцями відповідно до постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищення їх ролі в комуністичному будівництві».

В обговоренні доповіді взяли участь: віце-президент АН УРСР академік АН УРСР І. К. Білодід, заступник директора Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук П. П. Гудзенко, завідувач Відділом Сектора держави і права доктор юридичних наук А. П. Таранов, заступник директора Інституту економіки доктор економічних наук В. І. Філіпов, в. о. директора Інституту археології кандидат історичних наук Ю. М. Захарук, завідувач Відділом Інституту філософії кандидат філософських наук В. Ю. Євдокименко. Були заслухані три наукові доповіді: доктора філософських наук М. В. Гончаренка «Соціологія і мистецтво», доктора економічних наук М. С. Калити «Проблеми підвищення ефективності суспільного виробництва і розвитку енергетики», доктора історичних наук Ф. П. Шевченка «Про створення історичного атласа України».

Внаслідок таємного голосування на зборах Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР було одноголосно обрано директором Інституту історії АН УРСР академіка АН УРСР А. Д. Скабу і директором Інституту археології АН УРСР кандидата історичних наук Ю. М. Захарука. Дообрано членами Бюро Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР академіка АН УРСР А. Д. Скабу, члена-кореспондента АН УРСР Б. М. Бабія і кандидата історичних наук Ю. М. Захарука.

О. В. МОЛОДЧИКОВ

150-річчя «ОССОЛІНЕУМУ»

25—26 листопада 1967 р. відбулася знаменна подія в культурному житті народної Польщі — відзначення 150-ї річниці бібліотеки ім. Оссолінських у Вроцлаві. Цей, відомий нині в більшості країн світу заклад був заснований 1817 р. польським бібліографом та істориком, видатним громадським діячем графом Юзефом Максиміліаном Оссолінським і відіграв значну роль у розвитку польської культури, а також певною мірою й української.

В ювілейних торжествах взяли участь представники громадськості всієї країни.

25 листопада в приміщенні Вроцлавської опери пройшло урочисте засідання, на якому виступив міністр освіти і вищої школи професор Г. Яблонський. Він оголосив також вітальний лист голови Ради Міністрів ПНР Ю. Циранкевича. З нагоди ювілею польський уряд відзначив заслуги бібліотеки ім. Оссолінських орденом Трудового Прапора I ступеня. Високу нагороду вручив заступник голови Державної Ради Польської Народної Республіки професор С. Кульчинський. Після промови президента Польської Академії

наук професора Я. Грошковського директор бібліотеки д-р Ф. Пайончковський у своїй доповіді висвітлив історію заснування цього закладу і його дальшу діяльність, зокрема за останні 20 років. На засіданні виступили також голова Спілки бібліотечних працівників д-р Я. Баумгарт і голова Польського видавничого товариства д-р Л. Маршалек. Серед присутніх були й зарубіжні гості. Від імені громадськості Радянського Союзу польських друзів вітав директор видавництва «Наука» член-кореспондент АН СРСР А. М. Самсонов. Ряд установ у країні і за кордоном та багато вчених і письменників надіслали поздоровчі телеграми. З СРСР надійшов теплий лист від генерала С. Поплавського, який після війни брав участь у перевезенні з Львова до Вроцлава фондів «Оссолінеуму» і Радцлавської панорами.

Наприкінці засідання багатьох співробітників бібліотеки було нагороджено урядовими відзнаками. Ввечері в Археологічному музеї відкрилась виставка, присвячена минулому й сучасному закладу-ювіляра: «Оссолінеум» і польська культура. 1817—1967».

Понад 200 діячів науки й культури з усіх кінців Польщі, а також зарубіжні представники зібрались 26 листопада на ювілейну наукову сесію. В центрі уваги були доповіді професора А. Кнота «Історія Національної бібліотеки ім. Оссолінських, стан досліджень і перспективи», магістра Ю. Косінського «Книжкова колекція Ю. М. Оссолінського», професорів С. Кеневича «Визвольні ідеї в діяльності «Оссолінеуму» та М. Якубця «Двадцятиріччя «Оссолінеуму» у Вроцлаві». Доповідачі в загальних рисах висвітлили історію й роль цього закладу в розвитку польської культури від моменту його виникнення до наших днів і визначили ряд актуальних дослідницьких завдань у цій галузі. Під час всебічного обговорення порушених на сесії проблем було висловлено конкретні пропозиції щодо їх розробки, а також побажання на адресу керівництва бібліотеки і президії ПАН в зв'язку з відсутністю в «Оссолінеумі» та інших книгозбірниках важливих джерел, необхідних для представників суспільних наук. На сучасному етапі розвитку історичної науки і полоністики в ПНР такі матеріали дали б можливість ефективніше викривати щораз зухваліші претензії західнонімецьких реваншистів.

У доповідях і численних виступах було дано загальну картину діяльності «Оссолінеуму» на історичному тлі, в умовах політичного й культурного розвитку шляхетської Польщі, яка після розквіту в XV—XVI і на початку XVII ст. вже з 40-х років цього століття дедалі швидшими темпами наближалась до катастрофи. Наступні поділи Речі Посполитої привели до втрати нею національної незалежності.

Але й у період занепаду не вгасала

передова думка. На початку XIX ст. у фундатора «Оссолінеуму» виник план створення в країні загальнонаціонального культурного закладу, який мав зберегти духовні скарби польського народу й донести їх до майбутніх поколінь. Ю. М. Оссолінський народився 1748 р. у Волі Мельській (поблизу Мельця). Він здобув ґрунтовну освіту в королівській Академії часів польського Просвіщення і став визначним політичним, громадським і культурним діячем, ініціатором патріотичних починань. Після першого поділу Польщі в 1772 р., коли Галичина була загарбана Австро-Угорщиною, Оссолінський зв'язав свою долю з Краковом і Львовом. Згодом він оселився у Відні, а в 1808 р. одержав від австрійського уряду звання таємного радника і 1809 р. став префектом (директором) Імператорської надвірної бібліотеки.

Думку про те, щоб зібрати і передати у власність народу численні колекції стародруків і рукописів, цінні історичні та літературні архіви, Оссолінський плекав від давна, ще з 1800 р., коли за наказом царського уряду було вивезено до Петербурга славнозвісну бібліотеку Залуських. Як резиденцію для свого закладу учений обрав Львів і 8 травня 1817 р. дістав затверджений імператором Францем I статут Національної бібліотеки у Львові. Власне, відкриття її відбулось через 10 років — вже після смерті фундатора — в 1827 р. Тоді закінчилось перевезення нагромаджених матеріалів з Відня до Львова. А в 1832 р. були урочисто відкриті для відвідувачів читальні зали. Фонди бібліотеки в цей час налічували близько 27 тисяч цінних творів, 715 рукописів, 133 географічні карти, понад 2 тис. гравюр, численні медалі. Основу пам'яток становили матеріали, зібрані самим Оссолінським. Ці скарби поповнювались також надходженнями з приватних і монастирських бібліотек. Чимало видань скуповували агенти Оссолінського на книжкових ярмарках у Львові й Кракові.

Шляхи дальшого збагачення бібліотеки чітко визначив її засновник, який вважав, що «Оссолінеум» має бути скарбницею національної писемності. Минулі 150 років є доказом того, що ці завдання здійснено завдяки зусиллям працівників бібліотеки, а також широкій допомозі з боку громадськості. «Оссолінеум» мав майже всі польські видання часів трьох поділів. Крім того, зібрано багато славістичних матеріалів, в тому числі й українських. Численні зразки нелегальної літератури, зокрема перших соціалістичних видань, що є цінним джерелом для досліджень з історії польського й українського робітничого руху.

Слід особливо підкреслити діяльність «Оссолінеуму» в галузі нагромадження періодичної літератури, зокрема польської преси в країні та за її межами, а також тієї, що видавалась на території Польщі іноземними мовами. Так, у 1935 р. кіль-

кість назв газет і журналів, одержуваних бібліотекою, досягала 2375. Сюди надсилались видання польської еміграції з найдаальших кутків світу.

У міжвоєнний період (1919—1939) «Оссолінеум» був єдиною в країні бібліотекою, що одержувала шляхом обміну політичну літературу з Радянського Союзу, зібрання якої нині належить у Польщі до унікальних. Крім книг, постійно надходили до закладу архівні джерела, історичні й літературно-художні матеріали, твори живопису й музики, географічні карти, нумізматичні експонати. Серед історичних і культурних цінностей, що зберігаються в бібліотеці, заслуговують на увагу давні королівські документи XIII—XVIII ст., десятки рукописів видатних письменників—Ю. Словацького, А. Міцкевича, А. Фредро, Г. Сенкевича, В. Реймонта, С. Жеромського, а також інших діячів польської літератури, науки як минулих часів, так і сучасності.

«Оссолінеум» мав поетичну назву—«Святиня національних пам'яток». Проте його скарби не приховувались від широкої публіки, а навпаки були доступні всім, хто прагнув ознайомитись з ними, незалежно від походження і національності відвідувачів. Крім поляків, в читальних залах можна було зустріти повсякчас групи студентів і дослідників з України, Росії, Чехословаччини й інших країн.

У бібліотеці ім. Оссолінських ведеться також велика науково-видавнича діяльність. Перший її директор Ф. Сярчинський уже в 1828 р. почав випускати періодичне видання науково-дослідного характеру. Назва його кілька разів змінювалась, у міжвоєнний період воно виходило як «Щорічник Національної бібліотеки ім. Оссолінських». В 1832—1833 рр. розпочала роботу друкарня цього закладу, проте її тимчасово закрили після того, як австрійська поліція виявила надруковані тут нелегальні твори (близько 27). У 1876—1918 рр. в «Оссолінеумі» діяло Літературне товариство ім. Адама Міцкевича, виходили науково-популярні видання (до 1914 р. їх було випущено близько 1,5 млн. томів, у тому числі 180 тис. примірників «Пана Тадеуша» в опрацюванні В. Брухнальського).

В міжвоєнний період директором бібліотеки був Л. Бернацький, видатний учений, знавець епохи Просвіщення, дослідник історії театру, а також відомий видавець. Він редагував «Паментнік Літерацкі», готував до друку літературні рукописи, а насамперед домігся значного підвищення наукового рівня видавництва бібліотеки, яке очолював до 1939 р. А. Левак. Науковим керівником був професор С. Лемпінський. В цей час мали місце визначні події у житті закладу: святкування 100-річчя «Оссолінеуму», з'їзд письменників, і з'їзд польських бібліотечних працівників. У 1921 р. до «Оссолінеуму» була приєднана бібліотека Павлівських з Медики,

яка налічувала 35 тис. книг, 289 рукописів, колекцію карт і 25 тис. гравюр. Працівники закладу М. Гембарович, К. Тишковський і В. Віслоцький редагували «Бібліографічний путівник», «Стародавнє мистецтво», «Квартальник Гісторични», «Рух слов'янські».

Після ліквідації руйнувань, завданих першою світовою війною, бібліотека ім. Оссолінських вступила в період відродження. Значно активізувалась її видавнича діяльність, зокрема в галузі художньої літератури. В 1932 р. почала виходити популярна серія під назвою «Національна бібліотека», яка видається й нині.

Трагічна поразка Польщі у вересні 1939 р. перервала на деякий час діяльність закладу. Лише прихід до Львова Червоної Армії і встановлення у місті Радянської влади врятували численні культурно-історичні пам'ятки від знищення. В жовтні 1939 р. радянські органи призначили директором «Оссолінеуму» відомого польського публіциста, політичного й культурного діяча Є. Борейшу, який був на цьому посту до грудня 1939 р. Завдяки його зусиллям фонди «Оссолінеуму» значно збагатилися.

У січні 1940 р. на підставі ухвали уряду УРСР «Оссолінеум» разом з іншими науковими бібліотеками ввійшов до складу львівського відділення Академії наук УРСР. У цей період заклад реорганізувався відповідно до вимог часу і принципів, прийнятих у Радянському Союзі. Відкрився ряд відділів, кількість яких досягла 30, було залучено багато нових працівників. З ряду бібліотек Львівщини сюди надійшла велика кількість матеріалів. Цінний дар одержала бібліотека від Радянської влади—50 тис. томів протягом року. В цей період були також реформовані каталоги за системою, запровадженою в Союзі РСР. Удосконалювалось обслуговування читачів, працювали чудово обладнані кабінети, зокрема марксизму-ленізму, музичний та ін. Організовувались наукові сесії, виставки. Три дні тривала сесія, проведена в зв'язку з 500-річчям книгодрукування (жовтень 1940 р.). З виставок слід відзначити присвячені А. Міцкевичу, 80-річчю з дня смерті Т. Шевченка і 25-м роковинам з дня смерті І. Франка. Великий Каменяр був постійним читачем «Оссолінеуму».

22 червня 1941 р. війська фашистських загарбників зайняли Львів. Почалися тяжкі роки окупації. Ряд співробітників бібліотеки зазнав репресій, деяких було закатовано в концтаборах. Коли в лютому 1943 р. гітлерівці наказали звільнити приміщення університету для своїх авіаційних частин, працівники «Оссолінеуму» з людськими зусиллями протягом трьох тижнів перетранспортували звідти понад 100 тис. книг до свого закладу.

27 липня 1944 р. Радянська Армія звільнила місто. Незабаром львівські наукові заклади знову перейшли у відання Ака-

демії наук УРСР. «Оссолінеум» разом з бібліотекою Баворовських становили так званий польський сектор, керований М. Гембаровичем, бібліотека Наукового товариства ім. Т. Шевченка і Народного будинку належала до сектора українсько-російського.

Після закінчення другої світової війни в результаті угоди з Радянським Союзом у липні 1946 р. ПНР одержала з Львівського філіалу бібліотеки АН УРСР спеціально дібрані 150 тис. томів книг (у тому числі 7038 рукописів, 35 565 стародруків, 107 397 видань XIX—XX ст.). Це були в основі своїй фонди львівського «Оссолінеуму», цінні джерела для досліджень в галузі гуманітарних наук.

За рішенням партії та уряду народної Польщі «Оссолінеум» був переведений у Вроцлав. У перші роки діяльності в зруйнованому війною місті подолати труднощі допомогли йому Вроцлавський університет на чолі з ректором професором С. Кульчинським та бібліотека цього закладу, керована професором А. Кнотом. Активним учасником відбудови бібліотеки був також Є. Борейша як уповноважений уряду в справах «Оссолінеуму» (з березня 1950 до квітня 1951 р.). За його ініціативою тут розпочалась фахова підготовка молодих видавничих кадрів під керівництвом професорів університету Т. Мікульського, В. Чаплінського і С. Інглота. В 1953 р. бібліотека і видавництво були розділені і стали самостійними закладами, які того ж року перейшли в систему Польської Академії наук.

Головним завданням «Оссолінеуму» в цей період було відновлення бібліотечних фондів як шляхом збирання того, що уціліло після війни, так і за рахунок нових надходжень. Результати його 20-річної діяльності добре ілюструють такі цифри: в 1947 р. бібліотека мала 168 тис. назв книг і періодичних видань, а в 1967 р. — 432 тис.; рукописів відповідно — 6 700 і 14 800, стародруків — 42 600 і 75 тис.; графічних творів, фото, екслібрисів — близько 20 тис. і 93 тис. Нумізматично-сфрагістичні колекції налічують нині 81 тис. експонатів, картографічні — понад 8 тис., документів суспільно-політичного життя є близько 14 тис. Загальна кількість одиниць на кінець минулого року перевищила 720 тис. Бібліотека має 17 відділів і кабінетів та 9 читальних залів. З 1 вересня 1947 р., коли їх було відкрито, кількість читачів постійно зростає і становить в середньому від 50 до 60 тис. щороку. За останнє 20-річчя вона перевищила мільйон. Основна маса відвідувачів — 82% — це науковці й студенти.

«Оссолінеум» бере участь у всіх загальнопольських виставках книги і влаштовує свої. У Вроцлаві їх було понад 40 протягом 20 років.

Працівники бібліотеки ведуть велику наукову роботу. За післявоєнний період вони підготували близько 500 праць, ряд яких вміщено у власних друкованих органах закладу. Видавництво «Оссолінеуму» випускає близько 100 серій з усіх галузей гуманітарних наук. Велика увага приділяється сілезькій тематиці, якій було присвячено, наприклад, 50 виданих у минулому році книг. Імпонує розмах видавничої діяльності у післявоєнний час. Якщо в 1947 р. вийшло 14 назв книг обсягом 193 друкованих аркуші, то в 1967 р. — відповідно 350 і 6 500. 20-річний підсумок — це 4 тис. назв тиражем понад 15 млн. примірників і обсягом 68 тис. друк. арк. Книги, видані в «Оссолінеумі», потрапляють у різні частини світу, надсилаються до 30 країн, найбільше — в Радянський Союз, Чехословаччину, Францію, Англію, ФРН. Дедалі ширшими стають співробітництво і обмін досвідом у галузі публікації з багатьма зарубіжними установами, особливо з видавництвами академії наук соціалістичних країн.

«Оссолінеум» брав активну участь також у міжнародних книжкових виставках і ярмарках, що проводилися в Варшаві, Лейпцігу, Франкфурті та Белграді. Багаті експозиції його демонструвалися в СРСР, НДР, Болгарії, Румунії, Угорщині.

Плідна діяльність закладу високо оцінена державою та громадськістю. Про це свідчить ряд заходів на честь знаменної дати: випуск срібної та бронзової пам'ятних медалей, спеціальних поштових марок й плакатів, демонстрація короткометражних фільмів і кінохроніки, широка популяризація ювілейних матеріалів у радіо- і телепередачах, на сторінках преси. В 1967 р. у Польщі вийшло 9 видань, присвячених урочистій події.

До 150-річного ювілею бібліотека ім. Оссолінських прийшла з великим добробком, сумлінно виконавши обов'язок перед польським народом. Протягом всього періоду свого існування, в різних історичних ситуаціях «Оссолінеум» залишався скарбницею національних пам'яток, кузницею передової думки. Нині він у розквіті діяльності, якого досяг завдяки підтримці з боку партії і уряду, Польської Академії наук. Дальше завдання бібліотеки — вносити свій вклад у розвиток культури і науки народної Польщі, зміцнювати дружнє співробітництво з усіма соціалістичними країнами.

ЕДВАРД ТШИНА

ШКІЛЬНИЙ МУЗЕЙ БОЙОВОЇ СЛАВИ

Протягом трьох останніх років червоні слідопити Березнеговатської середньої школи на Миколаївщині відшукували своїх

земляків — учасників Великої Вітчизняної війни, героїв праці, видатних людей. За цей час накопичилось так багато цікавого

матеріалу, що він уже не зміщався на поодинокі сторінки. За ініціативою директора школи О. Г. Паскевича та вчителя географії Зуенка 5 листопада 1967 р. у школі відкрито кімнату-музей бойової слави.

Вже перші відвідувачі його мали можливість ознайомитися з фотографіями учасників Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. та березнеговатських підпільників. Окремий стенд присвячений Героям Радянського Союзу Миколаївщини.

Так, про славні бойові справи колишнього випускника школи Героя Радянського Союзу М. Г. Щербини ніби розповідь ведуть фронтові листівки, вирізки з газет, спогади його матері, друзів, а також особисті речі героя.

Справляють враження листи колишніх випускників школи — нинішніх будівників комунізму, які по-батьківськи радять майбутній зміні оволодівати знаннями вперто й цілеспрямовано, щоб бути гідними прийняти естафету старшого покоління.

Минуло зовсім небагато часу з дня утворення музею, але він уже став центром виховної роботи школи. Складено графік проведення екскурсій у ньому. З числа кращих учнів 5—8 класів підготовлено 13 екскурсоводів. Раду музею очолює директор та два його заступники. Вони координують дії начальників штабів червоних слідопитів. Уся діяльність ради музею планується завчасно, з перспективою на наступний навчальний рік.

Музей бойової слави став справжнім помічником учителів, особливо істориків, які здобули можливість найефективніше проводити уроки з вітчизняної історії.

Вчитель історії В. І. Гусев вивчав з учнями у музеї тему «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945 рр.», зокрема для кращого засвоєння розділу «Великий наступ Червоної Армії в 1944—1945 рр.» вдало використав схему Снігурівсько-Березнеговатської операції. Користуючись документами, довідковою літературою та схемами музею, учні готують реферати, доповіді, повідомлення: «Солдати революції» (про героїв громадянської війни), «Славні соколи Батьківщини», «Від Сталінграда до Берліна», «Людина в бро-

ні» (про Героя Радянського Союзу М. М. Чепурного) та ін.

З часу існування музею бойової слави стало легше працювати лекторській групі старшокласників, особливо секції військово-патріотичного виховання, яка тепер планує свою роботу відповідно до матеріалів музею. Напередодні 50-річчя Радянських Збройних Сил у музеї відбулася цікава зустріч з воїнами, які розповіли школярам про свої успіхи в бойовій і політичній підготовці. Клуб старшокласників «Мрія» провів тут цікавий вечір запитань та відповідей, присвячений знаменній даті.

Велику допомогу подав музей бойової слави комітет комсомолу під час проведення шкільного конкурсу на краще виконання пісень про Радянську Армію.

Школярі Березнеговатської середньої школи включились у Всесоюзну піонерську гру «Зарниця-2». Рада музею бере безпосередню участь у розробці планів і тактичних задумів гри. Юні патріоти вирушають у походи по місцях дій Снігурівсько-Березнеговатської підпільної організації, впорядковують могили загиблих бійців.

Стало доброю традицією тримати постійні зв'язки з військовими частинами, де служать випускники Березнеговатської школи. Напередодні 50-річчя Радянських Збройних Сил було оголошено конкурс на кращий подарунок воїнам-землякам. Члени ради музею дізнались від батьків воїнів, чим краще порадувати їх синів. Після цього в усіх класах умілці взялись до роботи. Напередодні свята рада музею звернулася до командирів підрозділів, де проходять службу березнеговатці, з проханням надіслати до школи службові характеристики на випускників школи. Коли почали надходити відповіді з військових частин, виникла потреба обладнати в музеї новий стенд — «Спадкомці доблесті і слави», присвячений теперішнім воїнам Радянської Армії, колишнім учням школи.

Так організовує свою роботу кімната-музей бойової слави Березнеговатської середньої школи, метою якого є виховувати гідну зміну радянських людей.

М. В. ШУМАКОВ

ВШАНУВАННЯ ПРОФЕСОРА М. Р. ДОНІЯ

6 травня 1968 р. Вчена рада Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка відзначила 60-річчя з дня народження та 40-річчя громадсько-політичної і науково-педагогічної діяльності директора Інституту підвищення кваліфікації викладачів свспільних навч при КДУ професора Миколи Романовича Донія. Відкриваючи засідання ради, ректор університету академік АН УРСР І. Т. Шведь звернувся до ювіляра з теплим словом вітання. Потім про його

трудоу й громадську діяльність доповів професор З. П. Шульга.

М. Р. Доній — широковідомий історик і педагог, вихователь наукових і викладацьких кадрів. Народився в с. Липняжка Добровеличківського району Кіровоградської області. Після закінчення Добровеличківського педагогічного технікуму працював учителем, директором семирічної трудової школи та інспектором райнаросвіти. У 1932 р. закінчив історичний факультет Одеського педагогічного інституту і,

пройшовши курси по підготовці викладачів для вузів, почав викладати філософію у Вищій сільськогосподарській комуністичній школі і металургійному інституті в Маріуполі. В 1937 р. був переведений на роботу в апарат Наркомату освіти УРСР інспектором-методистом Управління вищої школи, з 1939 р. працював лектором Київського міського КП(б)У, одночасно викладаючи історію партії у вузах міста.

З 1941 до 1946 р. перебував у Червоній Армії як лектор політвідділу 27-ї армії, політуправління Воронезького і 1-го Українського фронтів, Центральної групи Радянських військ і Київського військового округу.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни М. Р. Доній знову на партійній роботі — очолює лекторську групу Київського міського КП(б)У. У 1948—1949 рр. навчається в аспірантурі Академії суспільних наук при ЦК КПРС, де захищає дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. З 1949 по 1954 р. завідував кафедрою марксизму-ленінізму в Київському педагогічному інституті ім. О. М. Горького. 1954 р. рішенням ЦК КП України переведений в Інститут історії партії ЦК КП України — філіал ІМЛ при ЦК КПРС, де протягом 10 років працював директором та заступником директора інституту по науковій роботі. Там же йому присвоєно звання професора. З жовтня 1964 р. М. Р. Доній — директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті.

Багато зусиль віддавав і віддає ювіляр розвитку історико-партійної науки в республіці. Він один з авторів «Нарисів історії Комуністичної партії України» і книги «Українська РСР в період громадянської війни» (І том), йому належать монографія «Шоста конференція КП(б)У», брошура «Утворення комсомолу України» (у співавторстві), багато статей в союзних і республіканських журналах та збірниках. М. Р. Доній — редактор та упорядник кількох фундаментальних збірників документів. Всього ним опубліковано 60 наукових і науково-популярних праць.

З часу утворення «Українського історичного журналу» (1957 р.) М. Р. Доній в складі його редакційної колегії.

Микола Романович веде систематичну роботу по вихованню молодих кадрів (під-

готував 16 кандидатів наук), активно працює як член вчених рад Інституту історії партії ЦК КП України і Київського університету по присудженню вчених ступенів кандидата і доктора наук з спеціальності — історія КПРС, часто виступає з лекціями перед викладачами вузів та слухачами ВПШ при ЦК КП України.

За бойові заслуги та плідну науково-педагогічну діяльність М. Р. Доній нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни I ступеня, Червоної Зірки, «Знак Пошани» та багатьма медалями.

Своє 60-річчя ювіляр зустрів у розквіті творчих сил, активно працюючи над розробкою нових історико-партійних проблем. З щирими привітаннями і побажаннями доброго здоров'я до Миколи Романовича звернулися: від колективу Київського державного університету — секретар парткому чл.-кор. АН УРСР А. А. Чухно, від Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР — заступник міністра доктор історичних наук В. Ю. Маланчук, від Київського міського КП України — звідуючий відділом науки і учбових закладів Г. П. Прошарук, від Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук — заступник директора П. К. Шапа, від Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС — заступник директора П. І. Павлюк, від товариства «Знання» Української РСР — заступник голови президії В. Ф. Нужний, від Вищої партійної школи при ЦК КП України — завідувач кафедри історії КПРС проф. В. М. Самофалов, від Київського інституту народного господарства — ректор чл.-кор. АН УРСР О. С. Короїд. Були оголошені також вітальні листи й телеграми на ім'я ювіляра, що надійшли від Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту історії АН УРСР, Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Московському державному університеті, редколегії «Українського історичного журналу» та багатьох інших установ й окремих осіб.

Редакційна колегія та редакція «Українського історичного журналу» висловлюють найщиріші поздоровлення та найкращі побажання професору М. Р. Донію в зв'язку з 60-річчям і професору Г. М. Мултиху з 50-річчям з дня народження.

ВІДЗНАЧЕННЯ 50-річчя Г. М. МУЛТИХА

12 травня 1968 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС за участю представників вузів, наукової громадськості республіки відбулося відзначення 50-річчя завідуючого сектором Інституту професора

Георгія Миновича Мултиха. Про життєвий шлях, педагогічну і наукову діяльність ювіляра розповів директор Інституту історії партії ЦК КП України, лауреат Ленінської премії, професор І. Д. Назаренко.

Г. М. Мултих — відомий на Україні як

визначний вчений в галузі історико-партійної науки, досвідчений педагог і вихователь наукових кадрів. Народився він 28 квітня 1918 р. у сім'ї селянина-бідняка на Донеччині. З 1931 р. працював на різних роботах у зернорадгоспі «Шахтар» Великоновосілківського району, а пізніше — старшим піонервожатим Великоновосілківської середньої школи. Перебуваючи з 1932 по 1944 р. членом ВЛКСМ, брав активну участь у роботі комсомольських організацій. З 1938 по 1941 р. навчався на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

29 червня 1941 р. добровільно вступив до Першого українського комуністичного полку. Протягом 1941—1945 рр. брав участь у боях проти німецько-фашистських окупантів. За бойові заслуги перед Батьківщиною нагороджений орденами і медалями. Одержавши шестимісячну відпустку після лікування в госпіталі, у 1942 р. закінчив університет. У лютому 1946 р. був прийнятий в члени КПРС.

Демобілізувавшись з армії у серпні 1946 р., Г. М. Мултих працював з жовтня того ж року по липень 1947 р. на посаді наукового співробітника Українського науково-дослідного інституту педагогіки. У січні 1950 р. закінчив аспірантуру при кафедрі марксизму-ленінізму Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка і того ж року захистив дисертацію, здобувши вчений ступінь кандидата історичних наук. Працюючи доцентом кафедри марксизму-ленінізму КДУ, Георгій Минович виявив себе здібним пропагандистом марксистсько-ленінської науки, довідченим вихователем студентів і молодих наукових кадрів.

З січня 1955 р. Г. М. Мултих працює в Інституті історії партії ЦК КП України спочатку на посаді старшого наукового співробітника, а з квітня 1961 р. — завідувачим сектором публікації історико-партійних документів. За час роботи в Інституті як висококваліфікований науковий працівник Георгій Минович вніс значний вклад у розробку важливих питань історії КПРС і КП України. Він є одним з авторів «Нарисів історії Комуністичної партії України», заступником голови редколегії тритомної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», керівником тома і одним з авторів цієї праці. Г. М. Мултих належить багато наукових і пропагандистських брошур та статей. Протягом п'яти років він працював заступником головного редактора «Українського історичного журналу». 1964 р. за визначні досягнення в науково-педагогічній діяльності йому було присвоєно звання професора.

Г. М. Мултих систематично виступає

з лекціями та доповідями на наукових конференціях і сесіях, перед трудящими республіки. Він бере активну участь у роботі республіканського товариства «Знання», веде значну громадську діяльність. Працював секретарем партбюро кафедри марксизму-ленінізму та історичного факультету Київського університету, членом партбюро і секретарем партійної організації Інституту історії партії ЦК КП України.

За заслуги в розвитку історико-партійної науки та в зв'язку з п'ятдесятиріччям Г. М. Мултих нагороджений Почесною Грамотою Верховної Ради Української РСР.

На засіданні Вченої ради ювіляра поздоровили від колективу Інституту секретар партійної організації, в. о. завідувачого сектором історії партії І. І. Коломійченко, старший науковий співробітник А. Д. Ярошенко, наукові співробітники Т. Т. Гриценко і І. Л. Комарова. З теплими словами привітання виступили: від кафедри історії партії Київського держуніверситету проф. М. О. Буцько, від колективу Вищої партійної школи при ЦК КП України — завідувачий кафедрою історії партії проф. В. М. Самофалов, він Інституту історії АН УРСР — заступник директора проф. П. П. Гудзенко, від Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук Київського університету — директор Інституту проф. М. Р. Доній, від кафедри наукового комунізму КДУ — завідувачий кафедрою проф. Й. Д. Ремезовський і доц. С. Г. Фіногеев, від історичного факультету КДУ — доц. В. С. Бруз, від кафедри історії партії Української сільськогосподарської академії — завідувачий кафедрою проф. В. І. Юрчук, від республіканського товариства «Знання» — заступник голови правління В. Ф. Нужний, від кафедри історії КПРС Київського інженерно-будівельного інституту — доц. В. Ф. Цвєтков, від кафедри марксизму-ленінізму Київського медичного інституту ім. О. О. Богомольця — завідувачий кафедрою М. І. Кравчук, від кафедри історії КПРС Київського інституту народного господарства — в. о. завідувачого кафедрою доц. П. В. Стеценко.

На засіданні Вченої ради були оголошені численні вітальні адреси, листи й телеграми.

У своєму виступі Г. М. Мултих висловив подяку Комуністичній партії і Уряду Радянської України за високу оцінку його праці, присутнім товаришам за сердечні привітання та щирі побажання і запевнив, що всі свої сили і знання віддасть справі ленінської партії, дальшому розвитку історико-партійної науки, боротьбі за торжество ідей марксизму-ленінізму.

Додаток

УКРАЇНСЬКА РСР У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

(бібліографія)

52. Кочубей А. Економічні зв'язки УРСР та перспективи їх розвитку.— «Економіка Радянської України», 1962, № 2, с. 8—15.
53. Кравченко Г. П. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР в 1958 р.— УІЖ, 1959, № 1, с. 159—160.
54. Кравченко Г. П. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР в 1959 р.— УІЖ, 1960, № 3, с. 167.
55. Кравченко Г. П. Наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР з зарубіжними країнами (1960—1961 рр.).— УІЖ, 1962, № 2, с. 153—154.
56. Крепнут интернациональные связи. (Рассказы рабочих и инженеров харьковских предприятий о производственной дружбе с рабочими других стран). Харьков, Кн. изд-во, 1961. 61 с.
57. Курішков Є. Л. Міжнародно-правові зв'язки Української РСР на сучасному етапі.— Вісник Київського ун-ту, № 1. Серія економіки та права, вип. 2, 1958, с. 75—83.
58. Курішков Є. Л. Про міжнародне представництво Української РСР.— Вісник АН УРСР, 1954, № 5, с. 46—56.
59. Курносів Ю. О. УРСР на міжнародній арені.— Історія Української РСР, т. 2, К., «Наукова думка», 1967, с. 687—700.
60. Лабезник Ю. А. Женевський щоденник. (Записки журналіста, члена делегації УРСР на 46-й сесії Міжнародної Організації праці. 1962). К., «Молодь», 1963.
61. Левтеров С. Міжнародні наукові зв'язки АН УРСР у 1958 р.— Вісник АН УРСР, 1959, № 5, с. 68—74.
62. Лещенко Л. О. Два курси в міжнародних відносинах післявоєнного часу. УРСР на міжнародній арені.— Історія Української РСР, т. 2, К., «Наукова думка», 1967, с. 533—544.
63. Лещенко Л. О. З історії розв'язання дунайської проблеми. (1948 р.).— УІЖ, 1961, № 6, с. 60—69.
64. Лещенко Л. О. З руїн війни до тривкого миру. Українська РСР на міжнародній арені в період становлення світової соціалістичної системи (1945—1949). К., Держполітвидав УРСР, 1963. 64 с.
65. Лещенко Л. О. Україна на Паризькій мирній конференції 1946 р.— УІЖ, 1966, № 7, с. 61—72.
66. Лещенко Л. О. ЮНРРА і Україна.— УІЖ, 1965, № 12, с. 65—72.
67. Литвин К. Міжнародні культурні зв'язки Радянської України.— «Комуніст України», 1957, № 12, с. 67—77.
68. Ляшенко Л. Г. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1962 р.— УІЖ, 1963, № 3, с. 153—154.
69. Ляшенко Л. Г. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1963 р.— УІЖ, 1964, № 2, с. 152—153.
70. Мельникова І. М. Міжнародне становище і зовнішньополітична діяльність УРСР.— Історія Української РСР, т. 2, К., «Наукова думка», 1967, с. 601—615.
71. Міжнародний рік охорони здоров'я і медичних досліджень. Пропозиція УРСР на XIII сесії Генеральної Асамблеї ООН. Збірник документів і матеріалів. К., Держполітвидав УРСР, 1959. 107 с.
72. Михайловський М. К. і Сліпченко С. О. Участь Української РСР в міжнародних міжурядових організаціях.— Українська Радянська Соціалістична Республіка. К., УРЕ, 1965, с. 628—631.
73. Нижник В. Радянська Україна на міжнародній арені. (1945—1949 рр.).— «Партійне життя», 1949, № 10, с. 25—28.
74. Паламарчук Л. Україна на міжнародній арені.— «Комуніст України», 1963, № 3, с. 44—53.

75. Палладін О. Нездоланний рух сучасності. (Делегат Другого Всесвітнього конгресу прихильників миру).— «Сучасне і майбутнє», 1950, № 11, с. 7—8.
76. Панібудьласка В. і Яковенко Ю. У дусі братерства і дружби народів. З досвіду інтернаціонального виховання молоді. К., «Знання», 1966. 30 с.
77. Пархомчук С. М. Міжнародні наукові зв'язки установ Академії наук УРСР у 1959 році.— Доповіді АН УРСР, 1960, № 4, с. 555—561.
78. Петрачков М. Я. і Коваленко-Косарик Т. Д. Україна — член ЮНЕСКО. К., Політвидав України, 1966. 70 с.
79. Підгорний М. В. Забезпечення міцного миру — найважливіше завдання сучасності. Виступ глави делегації УРСР М. В. Підгорного на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН 4 жовтня 1960 р. К., Держполітвидав, 1960. 23 с.
80. Преображенська В. В. УРСР — рівноправна сторона в міжнародних договорах і конвенціях.— Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична, 1965, с. 72—77.
81. Пронь В. М. и Козлов И. К. Интернациональная дружба металлургов и горняков Приднепровья.— Профсоюзы в развитии производственной и общественной активности металлургов. (Из опыта металлургических предприятий Приднепровья. Сборник статей). Днепропетровск, 1967, с. 71—91.
82. Репортаж з планети Дружба. (Про співдружність радянського народу з народами інших країн). К., «Молодь», 1966. 103 с.
83. Репортаж з планети Дружба. Вип. 2. (Про дружбу і братерську солідарність радянських юнаків і дівчат з молоддю світу, про їх боротьбу за мир). К., «Молодь», 1967. 80 с.
84. Ржанов Б. Дороги дружбы ведут в 112 стран. (О деятельности Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами).— «Культура и жизнь», 1967, № 6, с. 36—37.
85. Розенко П. Украина во внешней торговле СССР.— «Внешняя торговля», 1967, № 10, с. 9—11.
86. Саневич А. В. Українська радянська історіографія про післявоєнні зв'язки УРСР із зарубіжними країнами.— УІЖ, 1967, № 2, с. 134—140.
87. Сборник предложений СССР, УССР и БССР, внесшихся в ООН в 1956—1957 гг. М., 1958. 216 с.
88. Семененко М. П. Міжнародні зв'язки вчених України.— «Наука і життя», 1957, № 2, с. 1—4.
89. Скофенко В. Під знаком миру і дружби. (Про міжнародні зв'язки України). К., Політвидав України, 1964. 48 с.
90. Тельман И. Письма мира и дружбы. (О переписке трудящихся Украины с зарубежными друзьями).— «Советская Украина», 1955, № 12, с. 120—143.
91. Удовиченко П. Українська РСР в ООН.— «Радянське право», 1966, № 3, с. 8—12.
92. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1944—1961 рр. К., Держполітвидав УРСР, 1963. 576 с.
93. Українська РСР у міжнародних відносинах. Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945—1957). К., Вид-во АН УРСР, 1959. 751 с.
94. Українська РСР у міжнародних відносинах. Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші акти, учасником яких є Україна. (Січень 1957 — грудень 1965 рр.). К., «Наукова думка», 1966. 422 с.
95. Ульянова Н. Міжнародні договори Радянської України.— «Радянське право», 1966, № 11, с. 88—92.
96. Ульянова Н. Радянська Україна на міжнародних конференціях.— «Радянське право», 1967, № 10, с. 75—79.
97. Ульянова Н. М. Участь Української РСР у міжнародних конференціях і міжнародних договорах.— Українська Радянська Соціалістична Республіка. К., УРЕ, 1965, с. 631—634.
98. Хміль І. С. і Калениченко П. М. Радянська Україна в боротьбі за мир.— Великі звершення. К., «Наукова думка», 1967, с. 255—287.
99. Хміль І. Україна в боротьбі за мир.— «Комуніст України», 1964, № 12, с. 81—84.
100. Цюрупа П. А. Все флаги в гости к нам. Одесса, «Маяк», 1964. 84 с.
101. Шевель С. Ф. и Хоменко В. А. Плечом к плечу. (О дружбе советского народа со всеми миролюбивыми народами). Симферополь, Крымиздат, 1962. 48 с.

ЗВ'ЯЗКИ З СОЦІАЛІСТИЧНИМИ КРАЇНАМИ

102. Аніров П. М., Сульженко В. К. і Хільченко Е. Я. Зміцнення братньої дружби трудящих західних областей УРСР з народами Радянського Союзу і країн народної демократії.— У боротьбі за комунізм. Збірник статей. Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 1964, с. 185—199.

103. **Белоусов В. І.** Єднання. (Про дружні зв'язки трудящих Закарпаття з трудящими Чехословаччини, Угорщини і Румунії). Ужгород, «Карпати», 1966. 217 с.
104. **Бобров В. Я.** Велика єдність. (Економічне співробітництво соціалістичних країн на новому етапі). К., 1962. 48 с.
105. **Бобров В. Я. і Голубушин Ю. С.** Економічне співробітництво країн соціалізму. К., 1966. 44 с.
106. **Боголюбов В.** Земля донецька, гостинна. (Про навчання та працю на виробництві молоді з країн народної демократії). Сталіно. Обл. вид-во, 1958. 28 с.
107. **Бондаренко В. Г. і Михайловський В. І.** Економічне співробітництво Української РСР з країнами — членами РЕВ. — Питання політичної економії, вип. 4, К., 1965, с. 75—85.
108. **Войтко В.** Дітище Жовтня. (Про співдружність країн соціалістичного табору). — «Дніпро», 1957, № 5, с. 106—112.
109. **Гетьманець М.** Братерське співробітництво УРСР з соціалістичними країнами. — «Комуніст України», 1965, № 9, с. 41—52.
110. **Голубушин Ю. С. і Лавриненко Ю. Н.** Сотрудничество Украинской ССР с социалистическими странами в развитии промышленности и повышении эффективности промышленного производства. К., 1966. 32 с.
111. **Дружба.** (Про дружбу трудящих чотирьох прикордонних областей — Закарпатської, Саболч-Сатмарської, Східно-Словацького краю і Марамурської. Збірник статей). Ужгород, Закарпат. обл. кн.-газ. вид-во, 1961. 112 с.
112. **Дружба, міцніша від сталі.** (Про співробітництво підприємств та науково-дослідних закладів УРСР з робітничими колективами країн народної демократії. Збірник статей). К., Держполітвидав УРСР, 1962. 80 с.
113. **Дружбою міцні.** (Розповіді бригадирів бригад комуністичної праці Закарпаття та бригад соціалістичної праці Чехословаччини, Угорщини і Румунії). Ужгород, Закарпат. обл. кн.-газ. вид-во, 1963. 75 с.
- 114—115. **Дудинський І.** Економічне співробітництво і взаємодопомога країн соціалістичного табору. К., 1955. 44 с.
116. **Євсєєв І. Ф.** Непорушна дружба народів соціалістичних держав — втілення ідей Великого Жовтня. К., 1957. 76 с.
117. **Євсєєв І. Ф.** Співробітництво Радянської України з зарубіжними соціалістичними країнами. — Великі звершення. К., «Наукова думка», 1967, с. 287—332.
118. **Єгоров Ю. Є.** У братній співдружності. (Про міжнародні зв'язки УРСР). — «Наука і життя», 1960, № 5, с. 40—42.
119. **Журба С. Й.** Братерське співробітництво. К., Держполітвидав УРСР, 1961. 104 с.
120. **Журба С. Й.** Экономическое сотрудничество СССР со странами народной демократии и участие в нем Советской Украины. — Сборник статей по экономическим вопросам (Киевский институт народного хозяйства), № 11, 1961, с. 166—182.
121. **Іваницький М. Н.** Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України з країнами народної демократії. К., 1957. 38 с.
122. **Іваницький М. Н.** Велике єднання братніх культур. (Про культурні зв'язки УРСР з країнами демократичного табору). — «Наука і життя», 1958, № 11, с. 55—58.
123. **Карлаш В. О.** Міцніють дружні зв'язки. (Про виробничі, наукові і культурні зв'язки трудящих Одеси з країнами соціалістичного табору). Одеса, Кн. вид-во, 1960. 47 с.
124. **Келина А.** Сади дружбы. (О дружественных связях населения пограничных областей УССР и стран народной демократии). — «Культура и жизнь», 1961, № 9, с. 33—34.
125. **Кочубей А. Д.** Шляхами братерської взаємодопомоги. (Економічні зв'язки України з соціалістичними країнами). — Наука і культура. Україна. 1966. К., 1966, с. 278—284.
126. **Кулінич І. М. і Петерс І. А.** Економічне співробітництво Української РСР з країнами соціалізму. К., Вид-во АН УРСР, 1962. 56 с.
127. **Лавриненко Ю. Н.** Украинская ССР в системе международного социалистического разделения труда. К., 1966. 49 с.
128. **Лавриненко Ю. Н. і Агаєв А. В.** Экономическое сотрудничество Украинской ССР с социалистическими странами. — Организация и планирование отраслей народного хозяйства, вып. 5, К., 1966, с. 109—114.
129. **Михайловський В. І.** Участь Української РСР у співробітництві СРСР з країнами Ради Економічної Взаємодопомоги в галузі хімічної промисловості. — Питання політичної економії, вип. 14, К., 1965, с. 61—67.
130. **Озеров М. Е.** Крылья нашей дружбы. (О связях Крыма с социалистическими странами). Симферополь, Крымиздат, 1963. 93 с.

(Далі буде)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *И. Д. Назаренко*. Борьба К. Маркса за создание пролетарской партии. *В. С. Петренко*. Рост политической активности колхозного крестьянства Украины (1951—1967 гг.). *А. И. Билодид*. О переводе произведений К. Маркса и Ф. Энгельса на украинский язык. Сообщения. *Н. М. Лемешук*. Зарождение первых коммунистических подпольных организаций и групп в фашистских лагерях смерти. *С. А. Цвилюк*. Листовки и прокламации одесского большевистского подполья и их роль в разложении войск интервентов (1918—апрель 1919 гг.). *М. М. Грищенко*. Великодержавная политика царского правительства в вопросе образования трудящихся Украины. *И. А. Гуржий*, *В. М. Кулаковский*. Выдающееся событие в истории украинского народа (К 200-летию Котливищины). *Из истории связей славянских народов*. *Я. И. Дзыра*. Современная чехословацкая историография об украинском народе. *Иван Жеков*. Дмитрий Благоев и Советская Россия. *Ф. Л. Гольдин*. Из истории русско-украинско-болгарских связей. *И. М. Лозинский*. Стефан Руднянский — популяризатор диалектического и исторического материализма. Заметки. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Документы и материалы. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *I. D. Nazarenko*. K. Marx's Struggle for Creation of the Proletarian Party. *V. S. Petrenko*. Growth of the Political Activity of Kolkhoz Peasants in Ukraine (1951—1967). *O. I. Bilodid*. On the Translation of K. Marx's and F. Engels's Works into the Ukrainian Language. Communications. *N. M. Lemeshchuk*. Foundation of the First Communist Underground Organizations and Groups in Fascist Camps of Death. *S. A. Tsvilyuk*. Leaflets of the Odessa Bolshevik Underground and their Role in the Demoralization of the Interventionist Forces (1918—April, 1919). *M. M. Grishchenko*. Great-Power Policy of the Tsarist Government in the Problem of Ukrainian People Education. *I. O. Gurzhiy*, *V. M. Kulakovsky*. An Outstanding Event in the History of the Ukrainian People (On the 200 Anniversary of Koliivshchina). *From the History of the Slavonic Connections*. *Ya. I. Dzyra*. The Contemporary Czechoslovakian Historiography of the Ukrainian People. *Ivan Zhekev*. Dmitry Blagoev and the Soviet Russia. *F. L. Goldin*. From the History of Russian-Ukrainian-Bulgarian Connections. *I. M. Lozinsky*. Stephan Rudnyansky—Popularizer of Dialectic and Historical Materialism. Notes. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Documents and Materials. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Appendix